

MAGYAR NYELVŐR

144. ÉVF. * 2020. OKTÓBER–DECEMBER * 4. SZÁM

A nyelvtudomány műhelyéből

A magyar nyelv 1. személyeket jelölő morfémái¹

1. Bevezetés

Az utóbbi hónapokban a magyar személyvégződések keletkezésével és történetével foglalatoskodtam. Óriási szakirodalom tanulmányozása révén és uralisztikai ismereteimre támaszkodva arra a következtetésre jutottam, hogy a több mint száz esztendőre visszatekintő vizsgálatok eredményeit felül kell vizsgálni. Ezenközben több alkalommal is segítséget kértem nyelvtörténészeinktől.

Ez alkalommal az 1. személyeket veszem górcső alá. Most is – előző cikkeimhez hasonlóan – meglehetősen bőséges idézetekkel kívánom megkönnyíteni az olvasó tájékozódását abban a tekintetben, milyen nézeteket bírálok, és melyeket tudtam gyümölcsoztetni saját megoldásai javaslataim megformálásakor.

Már több dolgozatom született e témakörben, most az 1. személyek tanulmányozásával zárul le e sorozatomat. Szándékom szerint majd monográfiában foglalom össze, mire jutottam.

2. Egyes számú 1. személyű végződések

-m

Ennek a személyvégződésnek a története a legegyszerűbb. Mind igeragként, mind birtokos személyjelként funkcionál. Anyanyelvünkben (és több rokon nyelvben is) azonos e kettő hangalakja, de eredendően nem ez volt a helyzet, hanem az enklitizálódott, majd agglutinálódott személyes névmás szintaktikai funkciójának megfelelően volt megformálva, vagyis az alanyra utaló (1. és 2. személyű) igei személyrag forrása a nominatívuszi személyes névmás, a tárgyat jelölő (3. személyű tárgyra utalóé) az akkuzatívuszagos személyes vagy mutató névmás, a birtokra mutatóé a genitívuszagos személyes névmás volt (erről lásd Honti 1995: 61; vö. még Honti 1996), tehát például **ñele-mš* (> fi. *niele-n*) 'nyelek', **ñele-sšt* > ma. *nyeli*, **käte-mšn* (> fi. *käte-ni* ~ ma. *kezem*, **šil'ke-* 'köp': **šil'ke-mš* (> fi. *sylje-n*) 'köpök', **šil'ke-sšt* 'köpi', **šil'ke* 'köpet': **šil'ke-mšn* (> fi. *sylke-ni*) 'köpetem'. E magyar

¹ Lektoraim igen alaposan elolvasták dolgozatomat, amit hálásan megköszönök; több olyan megjegyzést tettek, amelyeket figyelembe vettem írásom végső megformálása során.

morféma létrejötte és története annyira problémamentes, hogy Benkő (1980: 235–7) szót sem vesztegetett rá, egyébként vö. pl. TMNy 593, 708; NyH⁷ 117–8, 120–1; Hajdú 1966: 131, 140–1, 1973: 131, 140–1; Rédei 1962: 422; E. Abaffy 1991b: 132–3.

-k

Származtatási kísérletek

Már a magyar nyelvtörténet és az összehasonlító finnugrisztika-uralisztika kezdetén keresgélni kezdték a ma. Sg1. -k végződés esetleges rokonságát. Talán ez a szuffixum érdemelte meg leginkább a figyelmet, hiszen még a leghalványabb gyanúja sem merülhetett föl annak, hogy személyre utaló funkciója ellenére összefüggésbe lenne hozható a személyvégzódések természetes forrásával, a személyes névmások kategóriájával. Amint a következőkből kiderül, eddig kilenc – egymással olykor alig szétbogozható módon összefonódó – megoldási javaslat került be a szakirodalomba, én pedig a dolgozat végén a tizediket terjesztem elő.

1. Rokon nyelvi tagadó igék személyragja

Budenz (UA 333–5) a következő szuffixumokat vélte etimológiai rokonságban lévőnek: Sg1. ma. (praesens) -k ~ (a tagadó ige ragozásában:) Sg1. zürj. (praesens) o-g, (praeteritum) e-g, i-g, votj. (praesens) u-g, Sg3./Pl3. cser. o-g, o-k, a-k. Magyaráztul ezt találjuk nála: „Ezen egy. 1. ragalakok (magy. -k, zürj. votj. -g) sehogy sem vihetők vissza az 1. szem. eredeti jellemzőjére, az -m-re; – ezért a -k, -g-ben csak segédragot láthatunk, mely mellett a természetesen valaha megvolt tkpi személymutató *m* lappangásba jutott. Csak az a kérdés, vajjon a *k* (*g*) nyomatékösítő az eredeti teljes alakban előtte állt-e a személymutató *m*-nek vagy utána? vagyis -*k-m* volt-e vagy -*m-k*?” (i. m. 334). Hasonlóképpen ítélte meg a cseremisiz személyjelölő mibenlétét is: „Egyszerű 3. személyrag a cser.-ben -žo, -že (-š), több. -št – s ennek a nyomatékösítő *k* mellett megmaradt volna nyoma (-šk, -kš); ezért a tagadó 3. szem. og (*ok*), ak-ban csak 3. szem. értékű csupa töalakhoz járulhatott a *k* (*o-k*, *a-k*)” (i. m. 335). A permi nyelvek végződése kapcsán nyomatékösítő elemben vélte megtalálni a forrást: „még számba kell venni, hogy a vogul a különálló szem. névmást is -*k* képzővel nyomatékösítja: vogK. *amk* 'magam', *nak* 'magad', *tak* 'maga', több. *mank*, *nank*, *tank*, vogB. *ämki*, *näñk* stb.” (i. m. 334).

Simonyi (TMNy 594–5) egyetértőleg hivatkozik az UA-ra, és alighanem rokonítja a magyar *engem*, *téged* névmási alakok *g*-jét is a vogul nyomatékösítő *k*-val („vö.”), majd valamivel később az osztjákban is találni vélte ilyen nyomatékösítő elemet: „Von den beiden Endungen der ersten Person, -*k* und -*m*, ist unbedingt -*m* die ursprünglichere Personalendung, da die verwandten Sprachen alle -*m* oder daraus entwickelte -*n* haben. Hingegen finden wie kaum etwas, was sich dem ung. -*k* vergleichen lässt: bloss im Syrjänischen und Wotjakischen lautet die 1. Person des negativen Zeitwortes o-g, u-g (finn. *e-n*), und im Ostjakischen gibt es eine emphatische Form de 1. Person mit einem enklitischen -*ka*: *manlem-ka* 'fürwahr

ich gehe', *ollem-kə* 'ja ich bin'...' (Simonyi 1907: 349–50; kiemelés az eredetiben, H. L.).

B. Lőrinczy (1953: 129–30) joggal elvetette azt, hogy a magyar Sg1. *-k* végződésnek köze lehetne a tagadó ige cseremisiz *-k* és a permi *-k*, *-g* végződéséhez.

2. Magyar *-k* ~ szelkup *-k/-η*

Azt hiszem, a legnagyobb irodalma annak van, hogy ezt az igeragunkat a szelkup Sg1. személyű igeraggal tekintették azonosnak, vagyis ősi eredetűnek. A szelkupban a Sg1. végződése *-k*, amely *-η*-nel váltakozik, például szelk. Ta *ilak* 'я живу' (Kuznecova et al. 1980: 236) ~ egyéb déli(?) nyelvjárás *ilanη* 'élek' (Hajdú 1982: 206).

Simonyi kérdés formájában fogalmazta meg ennek az elemnek a magyar szuffixummal való rokonságát: „Budenz adatai mellé a magunk részéről csak egyet említünk, még pedig az ugor nyelveknek² távolabbi rokonságából, a s z a m o j é d nyelvekből. Ezekben, s jelesen az osztják-szamojéd nyelvben,³ az egyes első személynek *-k* és *-ñ* (*-η*) a ragja, s kérdés, nem jutunk-e ezen a nyomon olyan feltevéshez, mely szerint az első személynek már ősrégi időkben kétféle ragja volt s talán meghatározott használatbeli különbséggel, mely a mi nyelvünkben máig fentartotta magát az iktelen és ikés, illetőleg cselekvő és reflexiv functio megkülönböztetésében?” (TMNy 595; kiemelés az eredetiben, H. L.).

Collinder kételkedett a magyar és a szelkup végződés rokonságában, de mégis említésre méltónak tartotta: „It is problematic whether the hu and the sk endings have anything to do with each other. hu *-k* may have developed from **-kmi*. The *-m* that occurs in the prs of the *ik*-conjugation, e. g. *eszem*, I eat, is no doubt identical with the Px1sg” (Collinder 1960: 309). Talán Budenz (UA 334) magyarázata áll ennek a rekonstrukciónak a hátterében. De tudni kell, hogy „[a] Collinder (CompGr. 309) által a magyar *-k* személyrag esetleges megfelelőjéül említett szelkup *-k* (*-η*) ragnak semmi köze sincs a magyar személyraghoz” (Rédei 1962: 428).

Hajdú szerint „A *-k* Vx1Sg finnugor háttere végeredményben felderítetlen, és ugyanezt mondhatjuk még több, nem névmási eredetű igei személyragunkról is” (Hajdú 1973: 144). Katzschmann (1977: 137) kissé kelletlenül vette tudomásul, hogy Hajdú lényegében elutasította a magyar és a szelkup szuffixum rokonságát, de szorinte: „Dies schließt Interferenz Substrat-, Adstrat- und sonstige Erscheinungen... nicht aus.” Ezt az ötletét megtámogatandó furcsa hangtörténeti magyarázatokkal játszadozva kísérletezett (Katzschmann 1977: 137–8).

Ismereteim szerint Helimskij (1982: 82–3) volt a leglelkesebb híve annak, hogy a magyar és a szelkup személyjelölő rokonságban áll, és közös alapnyelvi forrásra megy vissza. Szerinte összetartozhatnak a ma. *-k*, a zürj. *og*, *eg*, *votj. ug* *-g*-je és a szelk. *-k*.

Künnap (2007: 83, 87; 2008: 190–1) azonban határozottan elhárította, hogy a ma. *-k* (Sg1. *-k*, Sg3. *-ik*) és a szelk. *-k*, *-η* közös örökség lenne. „I n c o n c l u s i o n . [Bekezdés] In the case of Uralic verbal personal (*)*k*-markers we can probably come across very little etymologically common suffix-material inherent to all the Uralic

² Értsd: a finnugor nyelveknek.

³ A szelkupban.

language group and at times they may prove to be of Altaic origin altogether... [Bekezdés]... in Mari, Komi and Udmurt *k* occurs only in negative verbs and these negative auxiliary verbs may descend from Altaic languages; in Selkup there was possibly a genuine **η* instead of **k*” (Künnap 2007: 87). „In the given case there is no reason to speak about any etymological correspondence between Samoyedic and Hungarian languages if the supposition about the common Samoyedic personal inflection *-*k* is erroneous (see Künnap 2007)” (Künnap 2008: 190–1). Rédei (1962: 428; 1989: 201) sem fogadta el azt a feltevést, hogy a magyar és a szelkup igeragnak etimológiai köze lehetne egymáshoz.

Legutóbb a Pusztay (2020: 200) által – kellő szakirodalmi tájékozottság híján – megírt cikkben merült föl a ma. -*k* és a szelk. -*k* közös eredetének hamvába holt ötlete.

3. A -*k* igerag nyomatékosító elem volt

Ezt az álláspontot képviselte Simonyi (TMNy. 594–5, 1907: 349–50), Szinnyei (NyH⁷ 121) a vogul személyes névmási nyomatékosítóval veti egybe, de – ha nem tévedek –, tulajdonképpen már Budenznél (UA 334) is fölmerült ez az ötlet „segéd-*rag*” megnevezéssel.

Mészöly (1942: 108) is nyomatékosító -*k* elemből magyarázta ezen igeragunkat, bár ennek forrásaként kicsinyítő funkciójú elemet jelölt meg, ez pedig Pais (1931) ötletével rokonítható (ezt lásd a *Megjegyzések* 5. pontjában).

4. A -*k* igerag a többes -*k*-ból ered

Többek szerint a Sg1. és a Pl1. személyű jelen idejű igealakok homofón formák voltak, majd a hangváltozás folytán jött létre a funkcionális elkülönülés, az *én várok* (< *én váruk*) a többes 1. személyű *mi váruk*-ból lett úgy, mint a francia nyelvjárási *je sommes* (< *je suis* 'vagyok' × *nous sommes* 'vagyunk'), vagyis átértékelődéssel.

Horger az „atyja” ennek a magyarázatnak: „A *várjuk*, *kérjük* alaknak... mai segédeszközeinkkel megállapítható legrégibb alakja *váruk*, *kérük* volt. Ennek *k*-ja egészen bizonyosan azonos a -*k* többesjellel, a megelőző *u*, *ü* pedig alig lehet egyéb, mint az igének eredeti tövégi magánhangzója; személyre mutató elemnek semmi nyoma ez igealakon” (Horger 1926: 180; lásd még 180–2, 185; 1931: 10, 63). Majd Gombocz (1930: 12; 1938: 136) népszerűsítette ezt az ötletet. Ezt az ötletet megtámasztandó Gombocz (i. h.) is hivatkozott arra, hogy francia nyelvjárásokban járja például a *je sommes* 'je suis' jelentésben.

Többen hajlottak arra, hogy elfogadják ezt az elképzelést reálisnak. Papp (1950: 15, 27) is szimpatizált vele, és nagyon óvatosan pozitívan nyilatkoztak róla a következők is: B. Lőrinczy (1953: 129–30), Hajdú (1973: 144), Rédei (1962: 427–8, de később – Rédei 1989: 201 – mintha visszakozott volna); ezt is elfogadhatónak tartotta Majtinskaja (1979: 74–5). Rédei pártoló vélekedését azért idézem, mert állítólagos rokon nyelvi párhuzamokkal igyekezett igazolni ezt a feltevést: „az alanyi ragozás -*k* személyragja többes számi első személyű funkcióból értékelődött át egyes számivá, megegyezik Gombocz felfogásával (vö. UngJb. X, 11; l. még Papp

István: MNy. XLVI, 15–27; – másképpen: Pais: MNy. XXVII, 142; Juhász: MNy. XXXV, 282);⁴ e rag kifejlődésére vonatkozó magyarázatom azonban eltér az övétől” (Rédei 1962: 428). Ezt a magyarázatot egyéb rokon nyelvekbeli (osztják és finn) párhuzamokkal igyekezett megerősíteni, de téves ez az utalás (lásd a *Megjegyzések* 4. pontjában).

Benkő részletesen elemezte ennek a feltevésnek a valószínűségét – bár nem említette meg név szerint minden hívét: az egyik magyarázat „a többes *-k* jellel azonosítja ragunkat, a többes szám 1. személyének korábbi *aduk*, *kérük* formájából való átértékelődéssel... E magyarázat körül azonban igen súlyos bajok vannak, melyek sorozatából csak néhányat említek. Az *aduk*, *kérük* típusú alakok... a tárgyas igeragozási rendszer tagjai. Az a felmerülhető ellenvetés, hogy a többes szám 1. személyből egyes szám 1. személybe való átmenetel még a két ragozási rendszer szétválása előtt történhetett meg, nem túl nyomós, hiszen az egyes szám 1. személyben – egész igeragozási rendszerünk és rokon nyelvi előzményei alapján – az *-m* személyrag az ősi elem, a *-k* ehhez csak utólagos, mindmáig előnyomuló járulékm, s mi sem bizonyítja, hogy az alanyi és a tárgyas igeragozás szétválása későbbi, mint a *-k*-nak az egyes számba való behatolása. – Nem lehet továbbá számításán kívül hagyni, hogy a kétségtől eredetibb *aduk*, *kérük* típusú többes 1. személyű igealakok a nyelvterület igen nagy részén mindmáig megmaradtak..., ahol is a többes *-k* egyes számba való átvitele súlyos értelmi zavarokat eredményezett volna, holott a nyelv, illetőleg a nyelvhasználók ezt éppen elkerülni szokták. Mivel a *-k* személyragot az egyes szám 1. személyben már legkorábbi szövegméleink is tartalmazzák, az átértékelődés ennél korábbi kellett volna, hogy legyen; ekkor viszont, sőt még az ómagyarban is a későbbi–mai nyelvjárási *aduk*, *kérük*-féle többes 1. személyű formák *adok*, *kérők* (~ *kérők*) alakúak lehettek; többek között ezért is kapott a *j* behatolása (*adjuk*, *kérjük*) oly könnyű teret a többes 1. személyben. Az átértékelődéssel bekövetkező egybeesés értelmi zavarait tehát mai különbségekre hivatkozva nem lehet mellőzhetőnek tekinteni. – Nem meggyőzők a *-k* személyrag többes számból egyes számba való átértékelődésének funkcionális tényezői sem. Például az általános alanyra való hivatkozások éppen az egyes szám 1. személyében nem lehetnek helytállóak, hiszen az általános alanyt ez a személy nem szokta kifejezni... A társas tudat vagy éppen a plurális majestatis problematikájának ide vonása meg pszichológiai, szociológiai és kronológiai okokból részben bizonyíthatatlan, részben abszurd” (Benkő 1980: 236).

Forchheimer közlése is ellene szól a Horger-féle magyarázati kísérletnek: „Although quite a number of languages lack formal number, while the plural in others has all signs of being a recent development, idioms without an expression for ‘we’ are extremely rare. Though I have found several languages where the word for ‘I’ can also serve to express ‘we’, they all possess, besides that, a word for ‘we’” (Forchheimer 1953: 12).

5. A *-k* személyrag azonos a *-k* névszóképzővel

Ez eredetileg Pais (1931) magyarázata: a *-k* árnyalat- vagy deminutív képző. Ezt elfogadta Juhász (1939: 282), Sámson (1951: 229–34), Berrár (1957: 50, 53, 1967:

⁴ Gombocz 1930: 11, 1938: 136–7; Papp 1950: 15–27; Pais 1931: 142; Juhász 1939: 282.

418), kételkedve valószínűnek tekintette B. Lőrinczy (1953: 129–31), aggályoskodva szólt róla Bárczi (1982: 87–8, 1990: 29), pártolta Rédei (1989: 201); Majtinskaja (1979: 74–75) pedig Berrár nyomán ezt is elfogadhatónak tartotta.

Ennek az ötletnek a részletes ismertetése Juhásztól származik. „Pais... az *adok*, *kérék*-félék *-k* ragjáról is azt mondja, hogy »igenév-, illetőleg eredetében árnyalatképzős formára mehet vissza.« Ő is többek között idézi a *rejték*, *ajándok*, *hajlok* névszókat, s ezek szerinte is azonosak lehetnek az ugyanilyen alakú egyes 1. személyű igealakokkal” (Juhász 1939: 282–4).

B. Lőrinczy szerint meglehetősen valószínű Gombocz (1930: 12) fentebb említett, Horgerre (1926: 180) visszavezethető nézete, hogy a *-k* személyrag eredetileg *-k* többesjel volt (lásd fentebb) stb., következtetése mégis (lásd a fenti 4. pontban) „magam inkább Pais–Juhász–Sámson nézetét tartom valószínűbbnek, mivel más személyragok is akadnak, amelyek hasonló módon képzőből keletkeztek” (B. Lőrinczy 1953: 130–1).

Utoljára talán Berrár képviselte meggyőződéssel ezt a származtatást: „Egyes számú 1. személy: *-k* személyrag ← deverbális főnévképző (pl. *rejték* fn.)... A *-k* személyraggá válását két tényező indította meg, egyrészt a személyes névmásból agglutinálódott igei személyragok megjelenése, másrészt a *-k* képző voltának elhomályosulása egyes főnévi származékokban, de úgy, hogy az igei alapszó eleven maradt. Pl. a *nézek -k* elemének eredeti szerepe elhomályosult, de a *néz* igei jelentése nem. Így elképzelhető, hogy az eredetileg főnévi természetű *nézek* szóalakot a *néz* ige paradigmájába sorolták be, és a bizonytalan szerepű *-k* formánsra ráértették véletlenül éppen az egyes számú 1. személy jelölésének szerepét. (A *-k* személyrag eredetére azonban van más lehetséges feltevés is.)” (Berrár 1967: 418; részben én emeltem ki, H. L.).

Majtinskaja (1979: 75) vitathatónak – de nem elutasítandónak – tekintette ezen személyvégződésünk névszóképzői eredetét, mondván: az ilyenek rendszerint 3. személyű alakokban honosodnak meg, és terjednek tovább.

Benkő viszont határozottan kifogásolta ezt a magyarázatot, „mely szerint a *-k* igei személyrag a *-k* névszóképzővel azonos... Erre tulajdonképpen a puszta alakai egyezésen kívül nincs más, lényeges támogató kritérium” (Benkő 1980: 236–7; én emeltem ki, H. L.).

Úgy tűnik, Rédei figyelmét elkerülte Benkő (1980: 236–7) most idézett állásfoglalása, hiszen így vélekedett: „Im Präsens der subjektiven Konjugation lautet das Personalsuffix der 1. Sg. *-k*: *várok*, *kérék*. Ich glaube, daß dieses Suffix auf das PU deverbale Nominalsuffix (Partizipsuffix) **-kka/*-kkä* zurückgeführt werden kann. Vgl. ung. *hajlok* ~ *hajlék* 'Obdach, Unterkunft', *ajándok* ~ *ajándék* 'Geschenk', *rejték* 'Versteck, Schlupfwinkel', estn. *minek* 'Gang, das Gehen', *panek* 'das Setzen, Stellen, Legen', lapp. *jámek* 'Toter', *gaskek* 'kastriertes Rentier', mordw. *erak* 'lebendig', tscher. KB *wanžak*, B *wonžak* 'Furt; Schwimmstelle für die Pferde (B), kleine Brücke oder Steg über das Fließchen, den Bach, den Graben u. a.', ?wog. N *ünlëx* 'sitzend', *ünsax* 'Steg' (*üns-* 'durchwatet'), jur. *šjāk* 'Lügner' (*šjje-* 'lügen') (Lehtisalo 1936: 378–80)” (Rédei 1989: 201). Rédei (1989: 201–2) ugyanezt az eredetet tulajdonította a Pl. 1. igei személyvégződésnek is (lásd „(j)uk/(j)ük”).

6. A *-k* igerag azonos a vogul *-kwě*, *-kě* prekatívuszképzővel

Nyíri erősen pártolta mesterének, Mészölynek az ötletét: „Pais Dezsőnek... a megálapításához fűzöm hozzá Mészöly Gedeonnak 1958-ban (FUF. XXXIII, 143)⁵ közölt cikkét, melyben a következőket mondja: »In der ugrischen Periode versahen die Leute nicht nur Familienglieder, Freunde, Schutzgeister, eigene Körperteile bezeichnende Wörter mit dem diminutiven *-k* Suffix zur Betonung der Liebkosung, der Erbietung [ezt Mészöly a vogul nyelvről tartott egyetemi előadásában, szemináriumi óráin többször hangoztatta], sie fügten als ein Zeichen der liebenswürdigen Aufforderung dasselbe Suffix auch der Imperativform der zweiten Person an, im Falle einer höflich gedachten Aufforderung... [Bekezdés] In derartigen Verbalformen ist das *k* Element des deverbale Suffixes *-kál/-kél* mit dem *k* Diminutivsuffix finnisch-ugrischen Ursprungs (vgl. Szinnyei: Nyhas.⁷ 68) identisch.«⁶ [Bekezdés] Mészöly ebben a cikkében azt a véleményét sejteti, hogy a vogul *pā-jälākən* 'bitte, komme herauf'-féle prekatív mód *-k* morfémáját, amelyet azonosnak tart a finnugor eredetű *-k* kicsinyítő képzővel is, egy eredetűnek véli a *vag yok, kérék, volnék, kérnék, legyek, kérjek*-féle 1. személyű igealak *-k* elemével” (Nyíri 1973: 143–144). Majd „Mészöly 1938-ban erről így nyilatkozott (Nyelvtört. fejt; 108):⁷ »A *gyárté-k* és a *gyártá-m* között csak annyi etimológiai különbség van, hogy az egyikben *-k*, a másikon *-m* a személyrag. A *-k* azonos az ún. nyomosító (← dim.) *k > g* képzővel, mely megvan az *-ik > -ig* ragban, az *en-g-ēm, té-g-éd* alakban stb.; ez a *-k* a magyar nyelv külön életében jutott az első személyrag funkcióhoz...” (Nyíri 1973–1974: 152).

7. A Sg1. személyjelölő

az indogermán–finnugor (hettita–magyar) nyelvrokonság bizonyítékeként

Rosenkranz szerint a hettita a finnugor és az indogermán nyelvek közt közvetítő nyelv (?) volt, és ezzel magyarázható a hettita és a finnugor közti hat egyezés, amely lista szerint még bővíthető is lenne (Rosenkranz 1950: 443). A háttér ismertetésekor jogosan bírálta Szinnyei (1910: 148–9) és Gombocz (1930: 1) nézetét. Az általa felsorolt egyezések egyike a hettita Sgl. *-hi* igerag, amely állítólag megegyezik a ma. Sg1. *-k* igeraggal (Rosenkranz 1950: 441). Ezzel a hettita személyjelölővel veti össze Seebold (1971: 205–208) – Rosenkranz (1950: 441) nyomán – a ma. *-k*-t, és egyúttal a finnugor (= uráli) és az indogermán nyelvesalád közti ősi rokonság gondolatát is megpendíti. Ezt az ötletet Katzschmann közölte az uralistákkal, és – úgy tűnik – komolyan szimpatizált vele: „In der Tat ist die Annahme dieser Möglichkeit bestechend, doch reicht das Material wohl bei weitem (noch?) nicht aus, um hier eine Verbindung zwischen dem Hethitischen und zumindest einem Teil des Uralischen zu postulieren” (Katzschmann 1977: 137).

⁵ Pais 1931: 142–3; Mészöly 1960: 143.

⁶ Mészöly 1960: 143.

⁷ Mészöly 1942: 108.

8. A *-k* igerag a mozzanatos *-k* képzőből eredt

Papp (1950) elképzelését bírálva született meg ez az állásfoglalás: a „a *-k* személyrag létrejöttét... sokkal egyszerűbben magyarázhatjuk, ha abból indulunk ki, hogy ugyanolyan módon jöhetett létre, mint a 2. és 3. személy alakja; vagyis ha a *-k* személyragot is a személyragnélküli igeragozás alakjának tekintjük. [Bekezdés] Ismeretes, hogy van a finnugor nyelvekben egy mozzanatos *-k* képző; az pedig szintén tudott dolog, hogy a mozzanatos igéknek inchoativ vagy perfektiv jelentésük is lehetséges. Szerintünk tehát egy ilyen jelentésű igealakban keresendő *-k* személyragunk eredete is. Ezek szerint az ú. n. alanyi személyragozás összes egyesszámi alakjai kiegészülés révén a személyragnélküli igeragozásból fejlődhetnek ki. [Bekezdés] De semmiesetre sem véletlen, hogy miért specializálódott a mozzanatos tő az első személyre, a gyakorító tő meg a második személyre. Ez a beszédből, illetőleg a beszélgetésből természetesen adódhatott: *látsz?* eredetileg annyit jelenthetett 'jól látod ezt vagy azt?' (ekkor tárgyas ragozás természetesen még nem volt). Erre a felelet: *látok*, vagyis 'kezdem látni' lehetett" (Moór 1950: 253).

B. Lőrinczy (1953: 130–1) szerint „Érdekes és elgondolkodtató... Moór Elemér véleménye” is (lásd a *Megjegyzések* 5. pontjában), de mégis inkább a Pais – Juhász – Sámson nézetet tekinti valószínűbbnek (i. h.).

Benkő is hajlott arra a gondolatra, hogy elfogadható Moór kísérlete, így írt ugyanis: „Van a *-k* igeragnak egy olyan magyarázata..., mely azonosnak tartja a *-k* mozzanatos képzővel... Nem mondom, hogy ez a nézet minden szempontból kiértelt és föltétlenül elfogadandó. De mindenképpen jobbnak tartom a többinél. Mégpedig azért, mert rendszerbelileg jobban beleillik az egyes számú alanyi személyragok igeképzői eredetű sorába. A 2. személy *-sz* és *-l* ragját – vagy közvetlenül, vagy jelenidő-jelen keresztül – ilyen származásának minden további nélkül el szokás fogadni” (Benkő 1980: 237). Benkő tehát némi fenntartással hajlik rá.

E. Abaffy világosan Benkőnek a Moórra visszamenő javaslata mellett kötelezte el magát: A *-k* „[e]redetére vonatkozóan több felfogás él, nehéz bármelyiket is a többinél biztosabbnak tartani. Legvalószínűbb mégis az a magyarázat, amely szerint egy ősmagyar **-k* mozzanatos képző vált igei személyraggá. Ezt megtámogatja az, hogy a *-k*-nak az ómagyarban már nincs igeképző szerepe, hanem kizárólag képzőbokrokban, s éppen azok első elemeként él tovább (*-kod*, *-koz*, *-kál* stb.); úgy tetszik tehát, hogy a képző többek közt azért is bokrosodik, hogy ne essék egybe az igei személyraggal” (E. Abaffy 1991b: 133). Legújabban – tudommal – Sárosi (2003: 162) foglalt állást emellett.

9. A *-k* és az *-ik* etimológiailag rokon

Voltaképpen Havas problémamegoldási javaslata vezetett el engem saját javaslatom megfogalmazásához, ezért gyűjtöttem össze az ezzel kapcsolatos legfőbb közléseit: „a *-k*... az intranszitiv igék körében keletkezett – mint a medialitás szemantikai tartalmának formális kifejeződése egy igeragozási csoport elkülönülésében” (Havas 2005: 170; vö. még 2004: 124). „a *-k*-ról... azt feltételezem, hogy eredetileg mediális kép-

ző” (Havas 2005: 174; vö. még 2004: 128). Továbbá: „az *-ik*-nek a Pl3-ból való származtatását teljességgel elvetem, és úgy gondolom, hogy az *-ik* eredetileg is mediális képző, még azt a – belátom, merész – feltételezést is megkockáztatom, hogy a Sg1 *-k* és a Sg3 *-ik* végső soron etimológiailag is összefügg” (Havas 2005: 174, 54. jegyzet; vö. még 2004: 128, 55. jegyzet).

Havas tulajdonképpen az összes, nem személyes névmási eredetű singularisi személyragunkat a medialitással hozta gyanúba (vö. 2005: 173; lásd még 2004: 127). „A *-k*, *-sz*, *-l*, *-ik* morfémák bármely eredeztetése mellett természetesen probléma marad, miért éppen az adott egyes számú személyekben váltak Vx-ekké, hiszen eredetileg semmi sem predesztinálja őket erre... bárhogyan álljon is a dolog, e végződésekkel kapcsolatban három kérdésre kell válaszolni: miből erednek, miért csatlakoztak az igéhez, miért jelölik az adott személyt. Az első és az utolsó kérdés nyilvánvalóan nyelvspecifikus. Tipológiai szempontból azonban éppen a középső kérdés a lényeges, ugyanis ez az a pont, amelyben általános érvényű tendenciákat lehet felfedezni. Ha egyszer azt látjuk, hogy számos nyelvben létrejött tárgyfüggő igeragozás, s ezen belül a tárgyra-nem-orientált ragozási sor nem egyben éppen »magyar módra« alakult, akkor bármelyikükre, így a magyarra nézve is tévedés lenne mindannyiszor egyedi és különös megoldást keresni. A folyamat mögött sokkal valószínűbben a medializáció általánosan megfigyelhető nyelvfejlődési tendenciája a mozgatóerő” (Havas 2005: 174–5, én emeltem ki, H. L.; lásd még Havas 2004: 128–9). – Én azonban úgy gondolom, hogy igazából csak két válasz szükségeltetik: az első kérdésre („miből”?) kell választ találnom, a második és a harmadik kérdés („miért”?) voltaképpen csak egy feleletet igényel (lásd alább, *A javasolt megoldás* című részben).

„Nehezebb kérdés a törzsökös ikes igék ragozása. Sg1-ben a határozatlan ragozásban fellépő *-m* »indokolatlansága« még a művelt laikusok számára is feltűnő... a törzsökös ikes igék már eleve és oly nyilvánvalóan mediális jelentésűek voltak, hogy ennek »újraragozásos« hangsúlyozása egyszerűen feleslegesnek bizonyult. Magam is látom persze, hogy ez a magyarázat, mely a Sg1-ben a mediális jelentés már-ott-létére, a másik két személyben viszont hangsúlyozandóságára hivatkozik (ott ugyanis erre veztettem vissza az ősi Vx-ek lecserélését), nincs ellentmondás híján... maradjunk annyiban, hogy Sg1-ben természetesen nem az ikes igék »tárgyas« ragozásáról van szó, hanem a mediális ragozás kialakulásának defektusáról. Az »ikes *m*« maga a megmaradt ősi, differenciálatlan Vx, a »tárgyas *m*« ugyanezen ősi Vx-nek későbbi grammatikalizációja” (Havas 2005: 179). – Megjegyzem, hogy kísértetiesen hasonló gondolat merült föl már Simonyinál: talán „az első személynek már ősrégi időkben kétféle ragja volt s talán meghatározott használatbeli különbséggel, mely a mi nyelvünkben máig fentartotta magát az iktelen és ikes, illetőleg cselekvő és reflexiv functio megkülönböztetésében?” (TMNy 595).

Hegedűs igyekezett Havas gondolatmenetét röviden összegezni: „léteznek alapjelentésüket tekintve mediális igék. Léteznek továbbá olyan képzők, melyek cselekvő alapjelentésű igéket mediálissá tesznek. Kitüntetetten ilyen az *-ik*, mely több képzőcsoportban is, és önállóan is (főként az ikes ragozásban) a medialitás hordozójaként jelenik meg. Az egységes, osztatlan jelentésű *-m* és *-d(i)* igeragokkal szemben...

medializációs folyamat részeként megjelenik a *-k* és az *-sz/l* (mediális/indeterminált jelentéssel), oppozíciót képezve a korábbi igeragokkal, s így a korábbiak jelentése eltolódik a tárgyasság felé. Havas nem szól arról... miért indul meg ez a folyamat, mi a kiváltója... Nem szól arról sem... ebben a feltételezett folyamatban az ikes ragozás időben hol helyezkedik el. Az ikes ragozás E/1. ragját Havas maga is problematikusnak tartja: miért *-m*? De a leginkább fennmaradó kérdés, amelyet Havas sem tud megnyugtatóan feloldani (még a kérdést sem teszi fel egyértelműen), az, hogy ha az E/1. és E/2. személyben jött létre a szembenállás, akkor a többes számban miért nem ezek többese (**várok-ok*, **vársz-ok*) jelenik meg, szembeállítva az egységes igeragozás *-unk* és *-tok* ragjával? Nem logikus... ha az egyes számban új ragokat fejlesztett ki a nyelvhasználat, szükségesnek vélve őket a medialitás hangsúlyozására, akkor a többes számban miért a tárgyasság hangsúlyozása nyilvánul meg az új, tárgyas igeragok kialakításával?” (Hegedűs 2011: 173). Továbbá: „a medialitást az *-ik*-ben a *-k* elem hordozza (feltételes módon, elbeszélő múltban csak ez jelenik meg). Számomra vonzó Havas feltételezése, hogy ez a *-k* (mivel azonos a határozatlan ragozás E/1. igeragjával – vö. 2005: 172, 174)... medializáló képző (amely [ezt már én teszem hozzá] kijelentő módon az igeraghoz tapadva összetett igeragot hoz létre, feltételes módon és múlt időben pedig az *-i* eleme beleolvad az előtte levő jel magánhangzójába). Akár képzői, akár többesszámjel-eredetű a *-k*, az előtte levő *-i* biztosan az egykori E/3.-ban meglevő örökölt *-i*. Ez az igerag az alapnyelvből eredően a tárgyi funkciójú személyes névmásból származó és esetleg már az alapnyelvben a határozott tárgyra utaló *-i* személyrag” (Hegedűs 2011: 174).

Megjegyzések

Hajdú (1973: 144) fölöttebb szkeptikus a

- 1) Sg1. *-k* ↔ Pl1. *-(ju)k/-(j)ük* ↔ Pl3. *-ak/-ek*,
- 2) Sg1. *-k* < névszóképző és a
- 3) Sg1. *-k* (*láto-k*, *néze-k*, *nézt-ük*, *látt-ak*) ~ szelkup *-k/-η* magyarázatot illetően.

„A *-k* Vx1Sg finnugor háttere végeredményben felderítetlen, és ugyanezt mondhatjuk még több, nem névmási eredetű igei személyragunkról is. A Vx2Sg *-sz*, ill. *-l* morfémáját (*lát-sz*, *néze-l*) általában gyakorító képzői eredetű jelen időjelnek tartják, amely időjeltől adaptálódott a 2. személy jelölőjévé” (Hajdú i. h.).

1. Rokon nyelvi tagadó igék személyragja

A Simonyi (1907: 349–50) idézte osztják *-ka* enklitikum (*manlem-ka* ’fürwahr ich gehe’, *ollem-ka* ’ja ich bin’) semmiképpen sem lehet rokona a *permi* tagadó ige *-g* személyragjának, hanem valószínűleg a zürjén *ke* ’wenn’ partikula átvétele, amelyről Steinitz így írt: „Semantisch oft abgeschwacht: folk. mit metrischer od. hervorhebender Funktion... Sy *ma mäntem kī jām jūpijñ* ’nach meinem Weggang’” (DEWOS 583).

2. Magyar *-k* ~ szelkup *-k/-ŋ*

Többen összekapcsolták a *-k* történeti hátterét az állítólagos ma. *-k* ~ szelk. *-k/-ŋ* megfeleléssel.

Simonyi (TMNy 595) feltevése, hogy már az alapnyelvben kétféle Sg1. személyrag lett volna, éppenséggel hihető lenne – ilyen van a szelkup turuhani dialektusában, például *ilak* ~ *ilam* 'ich lebe' (Castrén – Lehtisalo 1960: 332; vö. egyébként 227–35) –, ha a **-k* és az **-m* közt nyilvánvaló funkcionális különbséget ki lehetne mutatni, de ennek okáról, keletkezésének körülményeiről nem tudok semmit (lásd Künnap 2007: 83, 87; ehhez vö. még Künnap 1973: 195; vö. még alább: ma. Sg2. *-d* ~ *-l* ~ *-sz* igeragok).

Helimskij (1982: 82–3) nem kevés fantáziával igyekezett igazolni, hogy a ma. *-k* és a szelk. *-k* összetartozik, sőt, hogy még a permi *-g* személyvégződés is idekapcsolható. A permi nyelvek *g*-jét ekképpen magyarázza: az alapnyelvi Sg1. **-m* és **-k* igerag fuzionált, majd **-mk* > *-g* hangváltozásban vett részt, amelynek igazolására párhuzamként a következő U/FU > permi hangváltozásokra hivatkozott: **ŋk* > *g*, **mt* > *d*, **nt* > *d*, **mp* > *b*; ezzel próbálta hitelesíteni Budenz (UA 342) azon ötletét, hogy a magyarban és a szamojédiban a Sg2. *-d* igerag és személyjel az állítólagos **-n* és **-d* személyvégzések fúziójából, vagyis U/FU **-nd*-ből keletkezett. Magyarázatának bizonyításaképpen arra is utalt, hogy a permiben, az obi-ugorban és – állítólag – a lappban is van *-n* személyvégződés; én azonban nem tudok arról, hogy a lappban is lenne Sg2. *-n* igerag (a 2. személyek *n*- és *-n* jelölőiről lásd Honti 2010–2011, 2014). Talán furcsa is lenne, ha az U/FU alapnyelvben Sg1. **-m* és **-k* igeragot is feltennénk, hiszen el kellene számolni funkcionális különbségükkel; ugyanakkor megjegyzendő, hogy nem lenne szó példátlan esetről, hiszen a magyarban az *-sz* és az *-l*, valamint a *-d* is a Sg2. személyragja, de ezek használatában többé-kevésbé fonetikai szabály, illetve a tárgyi irányultság dönti el, mikor melyik szerepel, vö. például *látsz* ~ *látol*, *nézel* ~ *néssz* (= *nézzsz*) ~ *látod*, *nézed* (vö. E. Abaffy 1991a: 388, 1991b: 191; Honti 2020a).

Katzschmann (1977: 137) alternatív lehetőséget felvillantó ötlete, miszerint – ha Hajdú elvetendőnek tartja a ma. *-k* és a szelk. *-k* (~ *-ŋ*) ősi kapcsolatát –, akkor e morfémák összetartozását e nyelvek közti valamiféle érintkezés mégis megmagyarázhatná; az én történeti ismereteim szerint azonban ez az ötlet csak holmi parttalan fantázia terméke.

Künnapnak az az állítása, hogy „in Mari, Komi and Udmurt *k* occurs only in negative verbs and these negative auxiliary verbs may descend from Altaic languages” stb. (Künnap 2007: 87; én emeltem ki, H. L.), teljesen légből kapott elképzelés, hiszen nyelvek személyvégzódéseket nem szoktak átvenni egymástól.

3. A *-k* igerag nyomatékosító elem volt

Egészen biztosnak tekinthető az, hogy Simonyival (TMNy 594–5) és Mészölyllyel (1942: 108) ellentétben a *-k* igeragunknak semmi köze sincs személyes névmásaink (*en-g-ēm*, *té-g-ēd*) *-g-* eleméhez, a nyomatékosító elemhez azonban igen (lásd *A javasolt megoldás* című részben).

Az UA (334) által közölt feltevés szolgálhatott Collinder (1960: 309) azon magyarázatának alapjául, hogy a ma. *-k* korábbi **-kmi* alakból keletkezett.

Az is biztos – ugyancsak Mészölyvel ellentétben (1942: 108) –, hogy „[az] *-ig* határvető rag a két ősmagyar lativusrag együtteséből született: összetevői az **-i* és a **-k*” (Korompay 1991: 293).

4. A *-k* igerag a többes *-k*-ból ered

Horger (1926: 180) állítása, amely szerint a *-(j)uk/-(j)ük* egyáltalán nem tartalmaz személyre utaló elemet, téves, amint ennek *A javasolt megoldás* című részéből ki kell derülnie.

Horger (1926: 180; lásd még 180–2, 185; 1931: 10, 63) nézetével ellentétben a Pl1. *-(j)uk/-(j)ük* magánhangzója nem a tövéghangzóból keletkezett, lásd ugyancsak a *A javasolt megoldás* című részben.

5. A *-k* személyrag azonos a *-k* névszóképzővel

Nem helyeselhető az a magyarázat sem, „mely szerint a *-k* igei személyrag a *-k* névszóképzővel azonos (l.: Pais: MNy. XXVII, 142–3; Juhász: MNy. XXV, 282–4; Sámson: MNy. XLVII, 229–34; B. Lőrinczy, KT. és Sz. 130–1; Berrár, TörtMonD. 53).⁸ Erre tulajdonképpen a pusztai alaki egyezésem kívül nincs más, lényeges támo­gató kritérium. Az viszont, hogy a nominális és a verbális elemek szétválását a *hajlok*, *vétek*-féle alakok igazolnák nominális ’hajlék’ és ’vétség’, valamint verbális ’hajlok (én)’ és ’vétek (én)’ jelentéseikkel, nemcsak hogy a nomenverbum-kérdés igen sikamlós területére vezet, hanem a nomenverbumoknak még az ősmagyar korban – amikor az *-m* mellé a *-k* elem behatol az igeragozásba – olyan széleskörű elterjedését feltételezi, amely a legkevésbé sem valószínű” (Benkő 1980: 236–7).

Teljesen hasonló és indokolt Havas nézete: a Sg1. *k-t* „a deverbális főnévképzővel (pl. *rejte­k*, *hajlok* ~ *hajlék*) szokás azonosítani, ez azonban kényszeredett megoldásnak tűnik, lévén hogy a Sg1 igeforma nemigen vezethető vissza főnévi szerepre” (Havas 2005: 174; vö. még 2004: 128).

6. A *-k* igerag azonos a vogul *-kwě*, *-kě* prekatívuszképzővel

Teljesen indokolt Havas elutasító nézete ez esetben is: „Felmerült a beszélő által önmagára vonatkoztatott kedveskedő, kicsinyítő képző ötlete is, ami – egyéb kételyekről nem is szólván – végképp nem ad választ arra a kérdésre, hogy miért csak ebben a ragozásban lépett fel ez az elem” (Havas 2005: 174; vö. még 2004: 128).

⁸ Pais 1931: 142–3; Juhász 1939: 282–4; Sámson 1951: 229–34; B. Lőrinczy 1953: 130–1; Berrár 1957: 53; vö. még Berrár 1967: 418.

7. A Sg1. személyjelölő

az indogermán–finnugor (hettita–magyar) nyelvrokonság bizonyítékaként

Rosenkranz tekintélyes szakfolyóiratban tette közzé ötletét, Seebold ugyancsak neves fórumon közölte pozitív állásfoglalását; képtelenségnek kell minősítenem ezt az ötletet a szerzők magyar nyelvtörténeti és uralisztikai tájékozatlansága miatt. Sajnálatos módon előfordul, hogy némelykor neves kiadók is bedőlnek a nagyotmondóknak, a közelmúltból ennél súlyosabb melléfogásra is emlékeztethetem az olvasót, például: Honti 2007.

8. A *-k* igerag a mozzanatos *-k* képzőből eredt

Moór (1950: 252–3) nézetét éppen olyan talajtalan ötletnek tartom, mint Papp (1950) elképzelését. Moór és követői magyarázatának az a legfőbb baja, hogy „személyrag nélküli” igealakokkal számol, noha a verbum finitumok nem a magyar nyelv önálló életében jöttek létre. Éppen ezért meglepőnek tartom Benkő (1980: 237) óvatosan megfogalmazott helyeslő véleményét is, amelynek egyik érve, hogy a Sg2. személy *-sz* és *-l* ragja is igeképzői eredetű lenne (erről lásd Honti 2020a).

9. A *-k* és az *-ik* etimológiailag rokon

Érdeklődéssel tanulmányoztam Hegedűs (2011) írását, amelyben interpretálni is próbálta Havas gondolatait, de attól félek, nem mindig sikerült mindent megértenem, amit Hegedűs papírra vetett.

„Az egységes, osztatlan jelentésű *-m* és *-d(t)* igeragokkal szemben egy medializációs folyamat részeként megjelenik a *-k* és az *-sz/l* (mediális/indeterminált jelentéssel)” (Hegedűs 2011: 173). – Számomra nem világos, a *-d(t)* miféle igeragot takar; azzal is problémám van, hogy Hegedűssel ellentétben Havas (2005: 174–5; 2004: 127–9) mind az *-sz*, mind az *-l* igeragot a mediális funkció hordozójának tekinti.

A Hegedűstől (2011: 173) származó fentebbi idézetre utalva közlöm, sajnos nem tudom, mik a mediális ragozásban a többes szám „új” személyragjai, és miként hangsúlyozzák ezek a „tárgyasságot”. Egyébként pedig a válasz meghökkentően egyszerű: a pluralisi *-unk/-ünk* és a *-tok/-tők/-tők* személyvégződések és személyes névmási forrásaik nem az ősmagyar nyelvállapot termékei, vagyis nem ősma. **m̥* 'én' + *-k* > **m̥k* 'mi' (> **-m̥k* Vx/Px Pl1.), **t̥* 'te' + *-k* > **t̥k* 'ti' (> **-t̥k* Vx/Px Pl2.) eseményről van szó, hanem már az uráli (vagy még inkább a preuráli) korban megvoltak a **m̥k* 'mi' és a **t̥k* 'ti' személyes névmások és a belőlük keletkezett agglutinátumok.

Hegedűs (2011: 174) Havas (2005: 172, 174) nyomán a Sg3. *-ik* igerag *-k* elemének forrását „medializáló képzőben” látja, és – ugyancsak – Hegedűs (i. h.) az *-i*-ben a Sg3. személyű tárgyaz (!) *-i* személyragot fedezte fel (lásd ennek téves voltáról *A javasolt megoldás* című részt).

A javasolt megoldás

E. Abaffy (1992: 214) tévesen állította, hogy a Sg3. *-ik*-nek eredetét tekintve köze van az archaikus Pl3. *-ik* személyraghoz, erről lásd Honti 2020b.

A Sg1. *-k* és a Sg3. *-ik* nem állhat egymással közvetlenül paradigmatikus kapcsolatban (vö. Havas 2005: 174, 54. jegyzet; vö. még 2004: 128, 55. jegyzet, lásd fentebb a *Származtatási kísérletek* 9. pontját), legfeljebb az álikes igékben találkozhatnak egymással, amelyek másodlagosan kapták meg a Sg3. *-ik* végződést, például *hazudok ~ hazudik*.

Havassal (2005: 174–5) ellentétben én, sajnos, nem rendelkezem kiterjedt tipológiai tájékozottsággal, ennek következtében esetleg lemondhatnék arról, hogy „magyar módra” alakult mediális személyvégzódések életútjára figyeljek, tehát igenis megpróbálok a kérdéses szuffixumok létrejöttének nyomára bukkanni.

„A rokon nyelvekben vannak nyomatékosító *k* partikulák vagy ilyen elemet tartalmazó nyomatékosítók is. Az én ismereteim szerint a finnugor nyelvcsalád legnyugatibb (azaz a korai ősfinn leszármazottai) és legkeletibb nyelvei (vagyis az ugorok) rendelkeznek ilyenekkel. Tudtommal ezeket Alvre (1985) részletezte, de reményeim ellenére Laanest (1975, 1982) nem szólt ezekről. A ma. [Sg3.] *-ik* első eleme... *-i* particípiumképző, a *-k* pedig... nyomatékosító elem, amelynek előzményeként finnugor alapnyelvi **k*-val számolok. A hagyományos nézet szerint azonban ennek a magyarban szóvégi (és/vagy szóbelseji) helyzetben spirantizáción keresztül el kellett volna tűnnie, vagy bele kellett volna olvadnia a megelőző magánhangzóba: **-k(-) > *-γ(-) > *-u(-)/*-ü(-) > -∅/-V̄-*. Markáns morfológiai funkciót hordozó mássalhangzók azonban vagy váratlan és így szokatlan hangváltozást szenvedtek el, vagy megőrizték eredeti hangalakjukat, ilyenek egyebek közt a sg. 2. személyű *-d* birtokos személyjel és a tárgyas ragozás sg. 2. személyű *-d* igeragja *-z* helyett, valamint a pl. 2. személyű birtokos személyjel és az igeragozás pl. 2. személyű *-tok/-tők/-tők* személyvégződése, mely morféma mindkét mássalhangzójának hangalakja ellentétes a hagyományos hangtörténeti felfogás szerint várhatóval. Így őrződhetett meg tehát a kiemelő funkciójú **-k* a magyarban *-k-ként*” (Honti 2020b).

Meglehetősen bonyolult igeragozási kategóriáink viszonya:

- 1) tárgyas ragozás ↔ nem tárgyas ragozás,
- 2) nem tárgyas ragozás: alanyi ragozás ↔ ikes/mediális ragozás.

A helyzetet bonyolítja, miképpen oszlanak meg személyragjaink e kategóriák közt. Ennek részletes ismertetése a *A javasolt megoldás* rész „*-(j)uk/-(j)ük*” című pontjában látható alább.

Ebben az összefüggésben kell szólnom az igei személyragok disztribúciójáról is. „Logikusan merül fel az a kérdés... ha a többes számban a tárgyas személyragok az újak, és az alanyiak viszik tovább az egységes igeragozás öröklött személyragjait, miért van ez fordítva az egyes számban, hiszen ott az eredeti személyragok lettek tárgyas ragokká? Válaszként azt mondhatjuk, hogy az E/3.-ban szétváló igeragokkal a tárgyas funkció jelölése az öröklött ragos alakhoz társult, ez indukálhatta, hogy az egyes szám-

ban az eredeti ragok tárgyassá lettek. Ezt a funkcionális megoszlást alátámaszthatta az *l* és a *k* mediális (képző→rag) volta is” (Hegedűs 2011: 177).

Hegedűsnek igaza van: ha a *láti, nézi* (erről lásd Honti 2020b) igealakok előzményei az ősmagyarban névmási eredetű végződéseik folytán kizárólag a határozott tárggyal asszociálódtak, ugyanez természetes ennek analógiájára az ugyancsak névmási eredetű *látom, látod, nézem, nézed* esetében is. Így az ősmagyar korban létrejött Sg2. *-l, -sz* és Sg3. *-n, ∅* végzések szükségszerűen a határozatlan tárgyat tartalmazó vagy tárgy nélküli mondat igei állítmányának jelölésére foglálódtak le. Ez esetben viszont csak az *-m* maradhatott volna a Sg1. jelölésére, ami funkcionális diszkrepanciát eredményezett volna. Voltak/vannak igék ([általában] mozgásigék), amelyeknek nincsen/nem lehet tárgyi vonatkozásuk (pl. *fut, megy, siet*), de szükségszerű volt, hogy a tárgyi vonatkozás híján lévő igék is szert tesznek Sg1. személyjelölőre (vagyis majdnem igaza van Havasnak, hogy – alaktanilag és egyúttal funkcionálisan is – az alanyi igeragozás a magyar nyelvtörténet „újítása”, de facto azonban arról van szó, hogy a megelőző nyelvéllapot igeragozása alanyira és tárgyasra bomlott szét). Erre, azt hiszem, az ősi nyomatékosító elem, a *-k* volt a legalkalmasabb. No de **honnét** „jött” ez a *-k*? Ennek a kérdésnek a megválaszolása szerintem – és Havas (2005: 174, 54. jegyzet; vö. még 2004: 128, 55. jegyzet) szerint is – összefügg az ikes ragozás Sg3. személyű *-ik* végződésének a létrejöttével. A kettőnk felfogása közti alapvető különbség abban rejlik, hogy Havas eleve mediális képzőt lát a *-k*-ban, szerintem viszont csak **azzá és egyúttal igeraggá lett**, amely a finnugor nyelvek egy részében meglévő nyomatékosító *-k* elemmel azonos. A Sg3. *-ik*-nek szerepe volt abban, hogy megjelent a Sg1. *-k*. Ez pedig abban nyilvánulhatott meg, hogy nem olyan, igeragi funkcióra alkalmas végződés, amely eleve utalhatott volna a személyre. Csak két, fonematikusan leírható másodlagos Sg3. személyű igerag volt: az igenévképzői eredetű *-n* és a szuffixumok összetételével keletkezett *-ik*. Ezen utóbbi mindkét elemének eredete független volt a Sg3. személyű személyes névmástól, direkt módon önmagában egyikük sem utalt a személyre (az *-i* participiumképzőből született meg, a *-k* pedig kiemelő funkciójú elemre megy vissza, lásd Honti 2020b). Hangalakjánál fogva az *-i* elem a tárgyas Sg3. *-i* végződés folytán (vö. *láti, nézi*) sejtetett ilyen kapcsolatot, de a (nyomatékosító eredetű) *-k* nem, viszont mégis csak köze lett a személyjelöléshez. Ez predesztinálhatta a nyomatékosító *-k*-t a Sg1. személy jelölésére, aminek az is kedvezett, hogy előhangzója (*-o/-ë- ~ -ö-*) markánsan eltért a Sg3. *-ik* magánhangzójától, és ezáltal világosan különbözött is a két végződés. A **t > d ~ l ~ sz* változást követően történt meg az alanyi/mediális és a tárgyas ragozásba való beilleszkedés, de a funkciómegoszlásnak az lehetett az alapja, hogy a Sg1. személyben is olyan új személyrag jelent meg, tudniillik a *-k*, amely nem kötődve fonetikailag a megfelelő személyes névmáshoz (’én’) mint a határozottság nyilvánvaló megtestesítőjéhez, csak egy határozott fogalomhoz, a cselekvő személyhez kötődött, míg az *-m* két határozott fogalomra, a cselekvő személyre és a határozott tárgyra utalt, következésképpen: *d ↔ l ~ sz* (lásd Honti 2020a).

2. Többes számú 1. személyű végződés

A többes számú személyes névmások és a belőlük keletkezett személyvégzódások *-k-ra végződtek már az alapnyelvben is, amely funkcionálisan többesjelnek minősül. Ennek a gyanúja már régen fölmerült, de eléggé ellentétesen nyilatkoztak róla a szakemberek.

Szinnyei (1917–1920: 283) állította, hogy finn kutatók szerint az alapnyelvi többes számú személyes névmások eredetileg -k végűek voltak, tehát *mek 'mi', *tek 'ti', *hek 'ők', továbbá tudott dolog, hogy ezek a mai finnben véghehezetre végződnek, akárcsak a belőlük keletkezett személyvégzódások: me', te', he', menemme' 'megyünk', menette' 'mentek', kalamme' 'halunk', kalanne' 'halatok'. Szinnyei szerint: „A finnségbeli személyragok végén megmaradt -k többes képző... eredeti”, de Setäläre hivatkozva lehetségesnek véli, hogy esetleg egyéb végződésű személyjelölők is lehettek (Szinnyei 1917–1920: 284; Setälä persze a finn met 'mi', tet 'ti', het 'ők' névmásokra gondolhatott, vö. „Suomen länsimurteissa tavataan paikoin me', te', he' (mekkin, tekkin, hekin); ne voisivat mahdollisesti tulla myös murteellisesti käytetyistä muodoista met, tet, het” (Setälä 1899: 119). Továbbá: „a -k többesképző egyrészt a finn-permi ágnak három tagjában [a finnségiben, a lappban és a mordvinban, H. L.], másrészt az ugor ágnak egyik tagjában [a magyarban, H. L.] van meg, azt kell föltennünk, hogy már a finnugor alapnyelvben megvolt” (Szinnyei 1917–1920: 291; az eredetiben részben kiemelve, H. L.). Szinnyei persze még nem tudott arról, hogy a *-k többesjelnek vogul és az osztják személyjelölő végzódésekben is világos nyoma van. Munkácsi (1884: 280) ellenében kijelentette, hogy „[a] vogulban... semmi nyomát sem találhatjuk a fgr. -k többesképzőnek” (Szinnyei 1917–1920: 289; lásd még 291). Munkácsi (i. h.) azonban a keleti osztják nyelvjárások Pl1. és Pl2. személyjelölők végződéseiben is meglátta az alapnyelvi *-k többesjel folytatóját, de Szinnyei – részben Beke (1910–1911: 227–8) kételkedésére hivatkozva – tévesen így foglalt állást: „a fönnebbi személyragok végén levő -χ-t aligha tarthatjuk többesképzőnek” (Szinnyei 1917–1920: 290). „Mi lehet tehát az a személyragok végén levő χ? Aligha egyéb, mint az a -χ névmásképző, a mely a 3. személy névmásának a végén van: [osztj., H. L.] lqχ, iqχ 'ő'; ləχ, iəχ, tɪχ 'ők' (NyH⁵. 100). Ennek megfelelője a vogulban -γ és -β: nɛγ (~ nən) 'te'; tǎβ, tǎβ 'ő' (NyH⁵. 110) s a magyarban v az övé alakban (uo.)” (Szinnyei 1917–1920: 290).

Munkácsi tehát felfedezte a *k többesjelet az osztj. Sur nyelvjárásban, valamint a vogul Pl1. igeragjában és birtokos személyjelében (1884: 280–1); ő egyébként azt is felfedezte, hogy a dualisi -n személyvégződés is megvan ezekben a nyelvekben (1884: 282–5).

-unk/-ünk

Ennek az igei személyragnak és birtokos személyjelnek egyszerű a múltja. A magyar nyelvtörténeteszek többségének felfogásával ellentétben – az én ismereteim szerint – a *māk Pl1. személyes névmás már az uráli alapnyelvben (vagy még inkább a preuráliban) agglutinálódott az ige- és főnévtövekhez (vö. Honti 1995: 54, 56, 58–61; 1996: 128–9).

Simonyi szerint „A többes 1. személynek ma *-nk* és *-unk* *-ünk* a ragja, de a 13. században még *-muk* *-mük* volt... Ez a rag nyilván nem egyéb, mint az egyes-számbeli *m*-nek többese” (Simonyi 1905: 395–6; vö. még Simonyi 1907: 351, 395). A Pl1. névmás és a belőle létrejött személyjelölő szuffixum azonban már ab ovo **mők* hangalakú volt, és persze nem a magyar nyelv önálló életében agglutinálódott. Szinnyei másik közlése viszont teljesen korrekt: ma. „*-nk* < fgr. **-m.k*” (NyH⁷ 118, 121).

„Az alanyi ragozás többes számú személyragjai közül az *-nk* (: > *-unk*/*-ünk*)... világos névmási eredete nem szorul különösebb taglalásra” (Benkő 1980: 248; vö. még Bárczi 1982: 31–32). E. Abaffy (1991a: 390–2; 1991b: 139–40) részletesen leírta ezen végződésünk ómagyar kori formáit és történeti módosulását, amihez nincs mit hozzáfűznöm.

-(j)uk/-(j)ük

Budenz (1869: 56–7) szerint ez a végződés a magyar nyelvtörténet produktuma, de nem említi az obi-ugor megfelelőket. Hasonlóan járt el később is (UA 332, 348), de az utóbbi helyen már utal („vö.”) az osztják és a vogul Pl1. igeragra.

Munkácsi (1884: 275) együtt emlegeti a ma. *-(j)uk/-(j)ük* tárgyas igeragot és az osztj. Sur *-ux* stb., vog. K *-ov* stb. igeragot és birtokos személyjelet, de úgy látszik, neki még nem tűnt föl a magyar és az obi-ugor morféma kísérteties hasonlósága (Munkácsi 1884: 280–1), elkerülhette ugyanis a figyelmét Budenz (UA 332, 348) észrevétele. A vogul nyelvjárások alaktanát bemutató részletes leírásában (Munkácsi 1887–1890; 1890–1891; 1893–1894a; 1894b) sem utal e morfémák összetartozására.

Beke kétségbe vonta, hogy az obi-ugor nyelvek többes számi személyjelölő morfémáinak *-k* eleme az alapnyelvi numerusjel képviselője lenne: „A vogul és osztják többesszámi személyragok megfelelő eleméből nem lehet biztos következtetést vonni fgr. *-k* többesképzőre” (Beke 1910–1911: 228; az eredetiben kiemelve, H. L.), és ez tulajdonképpen Rédei (1981a: 99) nézetére emlékeztet (lásd alább).

Melich (1913: 305–6; 1914: 58–9) szerint az **-ëmők* végződésből meglehetősen rejtélyes módon eltűnt az *m*, Szinnyei (1915b: 13) pedig ebben a végződésben tévesen fokváltakozással értelmezett **ëm* > **ëw* > > *u/ü* változással számolt. Gombocz (1930: 11; 1938: 135) Horger most idézendő javaslatát üdvözölte helyesként: „A *várjuk*, *kérjük* alaknak... mai segédeszközeinkkel megállapítható legrégibb alakja *váruk*, *kériük* volt. Ennek *k*-ja egészen bizonyosan azonos a *-k* többesjellel, a megelőző *u*, *ü* pedig alig lehet egyéb, mint az igenek eredeti tővégi magánhangzója; személyre mutató elemnek semmi nyoma ez igealakon” (Horger 1926: 180, később azonban ezt kiegészítette funkcionális természetű magyarázattal, lásd alább: Horger 1931: 68–9). Évtizedekkel később is viszontlátni ezt a nézetet: „Az *-uk*, *-ük* rag tővégi rövid magánhangzó és a *-k* többesjel kapcsolat... A *váruk*, *kériük* igealakok még abból a korszakból valók, amikor a finnugor nyelvek az állítmányul szolgáló szón az alanynak csak a számát jelölték, de személyét nem (Horger i. m. 68),⁹ és az alanyi és tárgyas igeragozás közötti megoszlás még nem történt meg” (B. Lőrinczy 1953: 138). A *-(j)uk/-(j)ük*

⁹ Horger 1931: 68.

végződés magánhangzó-eleme azonban nem azonos a hajdani tövéghangzóval (vö. E. Abaffy 1991a: 391–2), lásd ezt *A javasolt megoldás* című részben.

Horger így igyekezett megindokolni a *-(j)uk/-(j)ük* személyjelölőnek a *-k* többesjelből való eredetét: „Volt... olyan kor, mikor névszói állítmánnyal úgy mondták pl. (mai magyar nyelvre áttéve), hogy: *én jó* 'ich bin gut', *te jó, ő jó, mi jók* 'wir sind gut', *ti jók, ők jók*; vagy: *én embër* 'ich bin ein Mensch', *te embër, ő embër, mi embërek* 'wir sind Menschen', *ti embërek, ők embërek*. A legtöbb finnugor nyelvben (különösen a vogul–osztjakban, a zürjén–votjakban és a mordvinban) még ma is szokásos az állításnak ilyen módja. (L. erről részletesebben Klemm: MNy. XIII, 266 s köv. I. és XVIII, 20).¹⁰ Magától értetődik, hogy éppen így igenévi állítmánnyal is, pl. *én, te, ő váró* vagy *várt*, *mi, ti, ők várók* vagy *vártak*. És a mai magyar (*ő*) *vár* és (*mi*) *várunk* (> *várjuk*) igealakok azt bizonyítják, hogy ugyanúgy az olyan névszóval is, amelyből később ige lett, pl. *én, te, ő *várú, mi, ti, ők várúk* (> *várjuk*) (Horger Csengery-Emlék. 186. Másként, de tévesen magyarázza a *várúk* > *várjuk* alak keletkezését Melich: MNy. IX, 305–6. L. erről Szinnyei MNy. XI, 12 és Simonyi: Nyr. XLII, 427).¹¹ Mikor aztán később az állítmány *u t á n* ejtett személynévmási alanyok ezen hangsúlytalan helyzetükben a megelőző állítmánnyal lassanként összefonódva személyragokká gyöngültek, amiből az úgynevezett alanyi ragozás rendszere fejlődött... akkor a *s z e m é l y r a g n é l k ü l i* állításnak régibb szokása a mi nyelvünkben lassanként kiment ugyan a divatból, de néhány esetben (legfeljebb némi hangtani változást szenvedvén az idők folyamán) szívósan megőrződött napjainkig. Láttuk már eddig is, hogy nincsen az alany személyére mutató rag az egyes 2. sz.-ű *vársz* és *várj*, s 3. sz.-ű *vár* és *várt*, *tészén* és *tésznek* alakokon... és éppen így nincsen a most tárgyalt többes 1. sz.-ű *várúk* (> *várjuk*), *várók*, **vártak* (> *vártuk*), **várnák* (> *várnók*), **várjak* (> *várjuk*) alakokon sem, tehát ezek is ama legrégebb állítási szokásnak a maradványai” (Horger 1931: 68–9; kiemelés az eredetiben, H. L.).

Liimola alaposan megvizsgálta a vogul Pl. személyvégződés kapcsán a megfelelő osztjak személyjelölő összetételét, és utalt azok esetleges magyar rokonságára is: „Das Possessivsuffix der 1. P. Plur. besteht aus einem Labialvokal und $-\beta$: KU, KM, KO, P, VNK¹² $-\eta\beta$, LU $-\phi\beta$, LM $-\phi\beta$, $-\phi u$, LO, So $-\phi\beta$. In TJ, TČ ist das β bei den konsonantisch auslautenden Wörtern mit dem vorangehenden Vokal zu $-\phi$, $-\phi$, verschmolzen... Bei den vokalisch endenden Wörtern erscheint in TJ, TČ als Suffix $-\beta$... – Das entsprechende ostj. Possessivsuffix lautet Vokal + $-w$, $-u$, bzw. (im Ost-Ostjakischen) Vokal + $-\chi$... In dem Vokal des Suffixes sah man früher die Forstsetzung des Grundstammes des Pronomens und in seinem $-\beta$, ostj. $-\chi$ sowie in dem $-\chi$ der Verbalendungen der 1. und 2. P. Plur. $-u\chi$, $-t\chi$ der ostj. Surgut-Mundarten den Vertreter eines Pluralzeichens $*-k \sim *-\gamma$, das u. a. mit dem $-k$ des Ungarischen zusammengehöre... In NyK XLV 288–289 bemerkt Szinnyei¹³ jedoch richtig, dass

¹⁰ Klemm 1917: 266–7; 1922: 10 (!).

¹¹ Horger 1926: 186; Melich 1913: 305–6, 1914: 59; Szinnyei 1915b: 12; Simonyi 1913: 427.

¹² Az egyszerűség végett az uráli nyelvjárások rövidítéseit az UEW (I: XLIII–XLV) úzusának megfelelően írom.

¹³ Szinnyei 1917–1920: 288–9.

das *u* nicht das $*m\beta \sim *b\beta$ vertritt, sondern ein etymologisch unbedeutender Vokal ist. Das $-\beta$ erklärt er diesmal als Fortsetzung der schwachen Stufe des Grundstammes des Pronomens und das $-u\chi$, $-\chi$ der ostj. Verbalendungen als Ableitungssuffix der Pronomina (s. a. A. S. 290)... – Die Etymologie dieses Possessivsuffixes ist mir unklar. Die Suffixe der beiden obugrischen Sprachen gehören selbstverständlich zusammen” (Liimola 1963: 226–7). Az osztják nyelvjárások Pl1. személyvégződéseit a paradigmákat bemutató táblázataimban (Honti 1984/1986: 107–40) lehet megtekinteni (vö. még Honti 1982: 107–9).

Hajdú visszakanyarodott a voltaképpen már Budenz által megpedzett magyarázathoz: „Egy régi magyarázatot felújítva lehetségesnek tartjuk, hogy talán a $*-k$ többesjelet őrzi az osztják nyelv tromjugáni nyelvjárásában a többes 1. személyű $-\alpha w\gamma$ és a többes 2. személyű $-t\alpha\gamma$ igei személyrag γ eleme (erre lásd Karjalainen – Vértes, MSFOu 127: 226)”¹⁴ (Hajdú 1966/1973: 129. jegyzet). – Annak idején sajnálatos módon elkerülte a figyelmemet (Honti 1976: 114) Hajdú eme megjegyzése.

Már jó ideje megfogalmaztam az ugor nyelvek többes számú személyvégződéseiről számjelölő elemének történeti hátterét. Ezt a következő idézetek tanúsítják:

- a) „A pl 1 személyben $*\gamma$ ($> \gamma, \eta, w$) a szuffixum invariáns eleme. A vogulban pedig w elemű e morféma funkcionális megfelelője. Úgy gondolom, hogy a két rokon nyelv alapján az obi-ugor korban e morféma »labiális magánhangzó + $*\gamma$ « ($*\gamma < *k$) szerkezetű volt... Lényegében ugyanígy már korábban is magyarázták (erről lásd Liimola: MSFOu. 127: 226). E magyarázatot azonban Liimola elutasította (i. m. 226–7), majd Hajdú – igaz, csak a Trj. nyelvjárásra vonatkoztatva –, mégis lehetségesnek tartotta (BUNyt. 129. jegyzet).¹⁵ Minthogy az osztják alanyi ragozás pl 2 személyű $*t\alpha\gamma$ -jében és a magyar pl 2 személyjelölő szuffixumában is $*\gamma$, ill. k található, teljesen meggyőzőnek látom Hajdú Péternek a magyar k többesjellel kapcsolatos véleményét: »Nem tartjuk lehetetlennek, hogy a $-k$ morfémának, ill. előzményének esetleg már az alapnyelvben meglehetett a többesi használata (netán a Px-ekben és a Vx-ekben is). Ez... azután átmentődött a finnbe és a mordvinba (... míg a magyarban, főleg az ugarságtól történt elválás után annyira megerősödött a k többesi szerepe, hogy a névszóragozásban is teljesen kiszorította a PU $-t$ többesjelet« (i. m. 128–9)” (Honti 1976: 110; lásd még Honti 1979a: 238).
- b) „A Horger kínálta értelmezést¹⁶ funkcionálisan alaptalannak látom: a pusztához járuló többesjel, miért t. sz. első személyű alakot eredményezett volna, a formális egyeztetés szerint csak t. sz. harmadik személyű alak lenne várható, vö. *ő jó ~ ők jók*. Azért is nehéz lenne elfogadnom a magyar nyelvtörténetnek ezt az immár hagyományosnak mondható tanítását, mert t. sz. 2. sz. *tok/ték/tök* ragunk (és birtokos személyjelünk) sem igazol egy ilyen hipotézist, továbbá a finnságban és a mordvinban is vannak nyomai egy k -nak, amely

¹⁴ A forrás helyesen: MSFOu 128: 268, az $-\alpha w\gamma$ téves, helyesen: $-\alpha u\gamma$, $-\alpha \eta$, ezt én – figyelembe véve a magánhangzó-harmóniát, így írom: $-\alpha \gamma$ (vö. Honti 1984/1986: 129–30).

¹⁵ Liimola 1963: 226; Hajdú 1966/1973: 129. jegyzet.

¹⁶ Horger 1931: 68, $-(j)uk/-(j)ük$.

a többes számú személyjelölők jellemzője, de az maga nem személyjelölő (l. pl. Collinder 1960: 302, vö. még 309–310; továbbá: Hakulinen 1968: 82–83, 206–207).¹⁷ Emellett személyjelölőink ugyanazt a **k* többesjelet tartalmazzák, mint a finn-volgaiak, továbbá az osztják t. sz. 2. sz. **təγ/*təγ*, ill. amelyre végső soron szerintem a t. sz. 1. sz. vog. **(ə/ə)γ*, osztj. **(ə/ə)γ* (< obi-ugor **(ə/ə)γ* vagy **ŷγ*) is visszamegy. Ezen obi-ugor személyjelölők és a m. *(j)uk/(j)ük* és persze az *(u/ü)nk* közt már régebben is kapcsolatot sejtettem (Honti 1979: 238),¹⁸ most pedig már biztosra merem venni, hogy a t. sz. 1. sz. személyjelölő szuffixum hangalakja az ugor alapnyelvben és a magyar nyelvtörténet folyamán »labiális magánhangzó + *k*« szerkezetű volt. Amikor a magyar nyelvtörténet tanításával ellentétesen rekonstruálom t. sz. 1. sz. személyjelölőnk hangalakját, a rokon nyelvek, mindenekelőtt az obi-ugor nyelvek tanúságtételére támaszkodom» (Honti 1985: 75–6).

A Nyíritől származó idézet nagyjából korrekt módon vázolja az általa tárgyalt igealakok életrajzát: „A többes 1. személyben az ősi igealakok: *mi várunk*, illetőleg *várunk* volt; ebből a *mi várunk* átkerült a determinált igeragozásba, a *várunk* pedig az indeterminált igeragozásnak lett a tagja. A *mi várunk* egyes nyelvjárásokban még ma is *-j-* nélkül van, vagyis ősi alakban, általában azonban a *vár-j-á-k*, *vár-já-to-k* hatására *mi várunk* > *várjuk* lett; hasonlóképpen lett a *mi kérük* > *kérjük*. Másképp nem történhetett, mert a *kérem*, *kéred*, *kéri*, *kéritek*, *kérik* igealakokon sehol sincs *-j-*, csak a többes 1. személyben, tehát a *kérük* > *kérjük* csakis a *várjuk*-félék veláris hangrendű alakok hatására vehette fel a hiátustöltő *-j-t*» (Nyíri 1973–1974: 151; lásd még E. Abaffy 1991b: 135, 140–1).

Eleinte Rédei így vélekedett az obi-ugor személyvégződésről: „Egy régi nézetet felújítva Hajdú (BUNyt.² 129)¹⁹ lehetségesnek tartja, hogy az osztj. *-öγ/-öγ* és **-təγ/*-təγ* stb. igei személyragok (*wulöγ* 'wir sehen', *wultəγ* 'ihr sieht', *mənlöγ* 'wir gehen', *mənłətəγ* 'ihr geht') *γ* eleme a... **k* többesjel folytatója. Ez a vélekedés hangtanilag jól védhető, mivel azonban az osztj. *γ* kétségtelen többes számi jelentése nem állapítható meg, egyelőre csak erős fenntartással sorolhatjuk ezt az osztják morfémaelemet a **k* megfelelői közé» (Rédei 1981a: 99).

Egy későbbi írásában Rédei igenévképzőnek tekintette az obi-ugor nyelvek **k*-ból származó *γ* elemét: „Das Partizipsuffix **-γ* (< **-k*) verbirgt sich in folgenden obugrischen Personalsuffixen: obugr. 1. Pl. **(ə/ə)γ* > wog. **(ə/ə)γ* > *-uw* (*mineuw* 'wir gehen'), ostj. **(ə/ə)γ* > *-əw* (*mənłəw* id.). Honti (1985: 75) hält dieses *γ* mit dem Pluralzeichen **-k* (> *k*, *∅*) am Ende der Possessiv- und Personalsuffixe der FW (richtiger FP!)²⁰ Sprache für identisch. (Bezüglich der lautlichen Schwierigkeiten dieser Ansicht

¹⁷ Collinder 1960: 302, 309–10; Hakulinen 1968: 82–3, 206–7; 2000: 82–3, 206–7.

¹⁸ Honti 1979a: 238, 1979b: 20.

¹⁹ Hajdú 1973: 129.

²⁰ Rédei korrekciója helyes, a permi nyelvek többes számú személyes névmásai is őrzik a **k* többesjel nyomát, tehát nemcsak a finn-volgai nyelvek, hanem az egész finn-permi csoport bizonyítja ennek hajdani létezését. Egyébként magam is így láttam (lásd Honti 1997: 32; vö. még Rédei 1988a: 384–5, 389), csak figyelmetlenségből írhattam azt, amit Rédei kénytelen volt korrigálni.

s. Fußnote 2.) Das ostjakische Partizipsuffix (> Personalsuffix) drang in pluraler Rolle – da es im Urostjakischen anfangs lediglich in der 1. Pl. vorhanden war – auf sekundäre Weise in das Personalsuffix **-təγ/*-təγ* der 2. Pl. ein: V *měnlətəγ*, Kaz. *mānλəti* 'ihr geht'" (Rédei 1989: 202). A 2. lábjegyzet szövege: „Zu dem ung. Pluralzeichen *-k* s. Rédei 1981a: 100, 1981b: 213. Auch in der neueren Fachliteratur taucht der Gedanke auf (Hajdú 1973: 129 zweifelnd...; Honti 1985: 75), wonach das ung. *-k* mit dem Pluralzeichen FP **-k* identisch wäre. Das ist aber lautlich falsch (Rédei 1981a: 99). Die Suffixe PFU **-k* und **-kk* weisen in der ungarischen Sprache völlig verschiedene Entwicklungen auf: Das **-k* ergibt durch Spirantisierung und Vokalisierung einen langen Vokal (z. B. das Deminutiv- und Partizipsuffix *ó/ő*), die Geminata **kk* lebt jedoch als einfaches *k* fort (z. B. das denominale und deverbale Nominalsuffix *-k*)" (Rédei 1989: 206).

Rédei (1989: 201–2) a ma. *-(j)uk/-(j)ük* magánhangzóját **w* participiumképzőből kívánta levezetni. E. Abaffy (1991a: 391–2) okkal hárította el ezt a feltevést. Ugyanezen írásában E. Abaffy zárójelben utal az én magyarázatomra: „Honti ugor kori jelenségnak tartja, hogy a többes első személyű személyjelölő suffixum hangalakja »labiális magánhangzó + k« szerkezetű volt: NyK. LXXXVII, 76)²¹ (E. Abaffy 1991a: 393), expressis verbis azonban nem minősíti, de mivel a magyar végződés magánhangzójának labiális voltára vonatkozóan magyar nyelvtörténeti okkal operál, nyilván helytelenítette az én megoldási javaslatomat.

E. Abaffy a következőben vélte felfedezni a megoldást: „A határozott paradigmák T/1. ragjában semmilyen külön morféma nem utal a személyre, csupán a *-k* többesjel értékelődött át T/1. raggá. Minthogy azonban e *-k* személyraggá való adaptálódása a T/3.-ben is megtörténhetett, továbbá a legtöbb paradigmában az általános ragozás E/1.-ben is *-k* volt a rag, ez különféle egybeeséseket okozhatott. Ezek kiküszöbölése más-más módon történhetett. [Bekezdés] A kijelentő mód jelen idejében a *várok*, *kérek* az E/1. személlyel lett volna azonos, ezekbe az alakokba ezért az a *j* elem került, mely a határozott ragozásnak már amúgy is három tagjában (E/3., T/3., T/2.) szerepelt. Így jöttek létre a *vár-jok*, *kér-jök* (később a hangsúlytalan magánhangzó zártabbá válásával: *vár-juk*, *kér-jük*) igealakok” (E. Abaffy 1991b: 137, vö. még 152, de lásd Benkő 1980: 236 és a *Származtatási kísérletek* 4. pontját).

Havas is kísérletet tett a *-(j)uk/-(j)ük* történeti magyarázatára: „a P11-ben – a P12 mintájára – *lát-unk* ↔ *lát-j-unk* szembenállást várnánk... az ősmagyar állapot logikusan *látu-mu-k* ↔ *látu-ju-mu-k* lehetett... amikor a határozatlan alakban kiesett a többesjel előtti magánhangzó... (**látu-mu-k* > **látu-m-k* > *látu-n-k*), a határozott forma (**lát-ju-mu-k*) a maga tőtől független – tehát a végződéshez tartozónak érzett – két *u*-jával, s különösen a másodiknak a többesjel előtti helyzetével már oly mértékben különbözött a határozatlantól, hogy legalább egy szótagja minden további nélkül elhagyhatónak bizonyult... Mindez tehát végül a redundánsnak érzett *-mu-/mü-* szótag kieséséhez vezetett, s így jött létre a mai *látjuk/vetjük* (*lattyuk/vettyük*) alak...” (Havas 2005: 178; lásd még 2004: 133).

²¹ Honti 1985: 76.

Megjegyzések

- 1) Szinnyei (1917–1920: 290) tévesen azonosította a Sg3. személyű osztják névmás $-\chi$ elemét a pluralisi személyvégződések záróhangjával, helyes viszont a Sg3. személyű vogul névmás $-\beta$ elemével való összevetés, a Sg3. személyű obi-ugor névmások szóvégi mássalhangzója valóban a $*-k$ névmásképzővel azonos, amelynek a ma. $-v-$ (vö. *öv*) is a leszármazottja; a vog. *ngγ* ($< nāη$) 'te' $-\gamma$ eleme azonban az $-\eta$ -re megy vissza.
- 2) Simonyi (1905: 395–6) nézetével ellentétben a P11. névmás és a belőle létrejött személyjelölő szuffixum már ab ovo $*māk$ hangalakú volt, és persze nem a magyar nyelv önálló életében agglutinálódott, miként a lexémák szóbelseji mássalhangzóinak szokásos módosulását sem tehetjük fel a névmási eredetű személyjelölő szuffixumokban, lásd ezt az „10)a)” megjegyzésben. Ehhez az elképzeléshez Rédeié (1989: 201–2) annyiban hasonló, hogy ő is mássalhangzóból, mégpedig $*w$ particípiumképzőből magyarázza a ma. $-(j)uk/-(j)ük$ magánhangzóját; ez a particípiumképzős feltevés azonban téves, erről az én megoldási javaslatomban lesz szó. Gombocz és Horger felfogásának kritikája tulajdonképpen bennefoglaltatik alább *A javasolt megoldás* című részben.
- 3) Melichtől (1913: 305–6; 1914: 58–9) eltérően nem számolhatunk azaz, hogy fokváltakozás révén $*m \sim *w$ hangváltakozás volt, majd a $*w$ intervokális helyzetben kiesett volna. A Horger (1926: 179–80), Gombocz (1930: 11; 1938: 135) és B. Lőrinczy (1953: 138) vallotta felfogással ellentétben a P11. személyvégződés és társai nem az egyes uráli nyelvek önálló életében jöttek létre, vagyis a magyar is örökölte az előzményeiből. Az persze igaz, hogy a $*k$ elem (személyes névmási) numerusjel; a megelőző – személyenként más és más – mássalhangzó pedig a közvetlenül a személyre utaló elem.
- 4) Természetesen téves Klemm (1928–1930: 96, 2. jegyzet) állítása, mely szerint a vogul P11. személyrag w -je a 'mi' személyes névmás m -jének gyengé fokaként keletkezett. Ez Szinnyeitől (1917–1920: 288–9) származik a fokváltakozáson alapuló magyarázatként; továbbá szerinte „a $-\beta$ nyilván az 1. személy ragja. A vogulban tehát semmi nyomát sem találhatjuk a fgr. $-k$ többesképzőnek” (i. m. 289), továbbá: „Az obi-ugor nyelvekben tehát (a $-t$ többesképző mellett) nyoma sincsen a $-k$ -nak” (Szinnyei 1917–1920: 291). A $-\beta$ (= $-w$) persze ma már személyvégződés az obi-ugor nyelvekben, de bizony a személyes névmások $*k$ pluralisjele volt a forrása, lásd *A javasolt megoldás* című részben.
- 5) Liimola (1963: 226) állításával ellentétben Munkácsi (1884: 280) a témával kapcsolatos állásfoglalásában még nem látott kapcsolatot az itt tárgyalt obi-ugor és magyar személyvégződések záróeleme közt.
- 6) Az osztják személyvégződés mássalhangzója Liimola (1963: 227) véleményével egyezően $*\beta$ (= $*w$) folytatója is lehetne, de az ugor személyvégződések ismeretében csak $*k$ ($*\check{V}k\grave{a} > *V\check{\gamma} > *V\check{\gamma}_\circ > \partial\gamma \gtrsim \partial w \sim uw$) jöhet

szóba. Abban viszont teljesen igaza van, hogy a **w* nem származhatott a P11. személyes névmás **m*-jéből, ennek magyarázatát lásd alább *A javasolt megoldás* című részben.

- 7) Nyíri (1973–1974: 152) szerint: „A *-k* egyes 1. személyű igei személyrag kicsinyítő képzőből való származtatását támogatja Mészöly felfogása is... a vogulban van az egyes 1. személyű alanyra vonatkozólag is diminutiv-prekatív *-kă* képző”; Mészöly kis szösszenetében – noha szinte ad absurdum fokozta a kicsinyítő képzős feltevést – szó sincs olyasmiről, amit Nyíri neki tulajdonított.
- 8) „Die Quelle, der historische Hintergrund des **k* (in: **măk* 'wir', **tăk* 'ihr', **săk* 'sie') bleibt im Dunklen” (Honti 1997: 33). Ezt a kijelentésemet ma már tévesnek kell tekintenem, hiszen egyértelműen arról van szó, hogy ez a **k* a személyes névmások pluralisjele volt, miként az **n* a személyes névmások dualisjele volt, amelyek meglétét csak konstatálhatjuk, forrásuk kutatása pedig aligha kecsegtethetne sok sikerrel, a preuráliig kellene visszamenünk...
- 9) Nehéz mit kezdenem Rédei (1981a: 99) ellenvetésével, hiszen az említett személyvégződés mind többesszámbeliek, mindegyikük *ɣ*-ra végződik, és e személyvégződés rokon nyelvi megfelelői és a forrásukul szolgált személyes névmások is mind **-k*-ra visszamenő mássalhangzót tartalmaznak, továbbá – mutatis mutandis – a dualisi formákban ugyanez a helyzet, persze csak éppen a **k* helyett az **n* számjel képviselőivel találkozunk.
- 10) Rédei (1989: 206, 2. jegyzet) az obi-ugor *-ɣ*-t tartalmazó személyvégződésekkel kapcsolatos értelmezésemmel szembeni ellenvetéseire vonatkozóan a következőket kell leszögezmem:
 - a) Az agglutinálódott morfémákban nem feltétlenül ugyanolyan eredményekkel jár a hangváltozások sora, mint a lexémán belüli hangfejlődéseké, erre vö. például a Sg2. személyű névmásból keletkezett igeragokat és birtokos személyjeleket, amelyek *-d*, *-l*, *-sz*, *-tokl/-tėk/-tők* formákat eredményeztek, de *-z*-t nem látunk (vö. azonban pl. **kota* > *ház*, **kăte* > *kéz*; ehhez vö. Honti 2020a).
 - b) Rédei (1989: 202) nézetével ellentétben szóba sem jöhet, hogy az osztjában a P12. személyű végződés *ɣ*-ja a P11. személyből került volna át, hiszen ott vagy labiális magánhangzó előzte meg és nyilván részben labializálta is, vagy már labializált *ɣ* (> *w*) mássalhangzóvá lett a P11. személyben.
- 11) Rédei amellet érvelt, hogy a P11. *-(j)uk/-(j)ük* igeragja átkerülhetett a Sg1.-be. Egyik érve szerint egyes osztják nyelvjárásokban az látható, hogy a tárgy igeragozásban a többes számú tárgyat kifejező P12. személyrag átkerült az eredeti Du2. és Du3. személyrag helyére; ez igaz ugyan, de csak arról van szó, hogy az obi-ugor nyelvjárásokban mind az igei, mind a birtokos személyjeles paradigma erősen egyszerűsödik az alakok egybeesése révén (lásd Honti 1976: 105; 1980: 198–201).

Másik, a szakirodalom alapján megfogalmazott érve szerint „a finn *-t* többesjel, illetőleg többes számú tárgyrag a *meidăt* 'minket', *teidăt* 'tite-

ket', *heidät* 'öket' többes számú személyes névmások analógiájára az egyes számú alakokba is behatolt: *minut* 'engem', *sinut* 'téged', *hänet* 'öt'. Vö. még *ken* 'ki?': *kenet* 'kit?' (vö. Hakulinen, SKRK. I, 86)²² (Rédei 1962: 428). – Erről lásd Honti 1995: 66–7. Rédei valójában a fennisztikában megfogalmazott hagyományos nézetet képviseli, míg én amondó vagyok, hogy a finnségi egy részében, az archaikus osztják nyelvjárásokban és a magyarban a személyes névmások *-t* akkuzatívuszragja ősi örökség. Itt a következő tényezőknek van kulcsszerepük a finnben:

- a) a nem személyre mutató névszók egyes számú genitívusza és akkuzatívusza egyaránt *-n* ragú, az előbbi az alanyelvi **-n*, az utóbbi pedig az ugyancsak alanyelvi **-m* folytatója;
- b) többes számban ma nincsen külön akkuzatívusz, a teljes tárgy jelölésére a többes nominatívusz *-t* végződése szolgál, és ez került át a hagyományos finn nyelvtörténeti felfogás szerint a személyes névmások többes számi alakjaira majd onnét az egyes számúakéra is (lásd pl. Hakulinen 1968: 99, 2000: 99);
- c) a nyelvtörténet folyamán és a nyelvjárásokban a személyes névmásoknak láthatók genitívuszragos akkuzatívuszi alakjaik is.

A finnt illetően a Häkkinen (1994: 235) által előadottak az én feltevésemet erősítik meg. A *-t* ragos személyes névmási akkuzatívuszok már az 1500-as években is használatban voltak, de fokozatosan átadták helyüket az *-n* ragosaknak. Agricolától kezdődően közönségesek voltak a *meidän* típusú névmási genitívuszi alakok, de Renvall *meijät* (mai irodalmi nyelvű hangalakban *meidät*) típusú **genitívuszt** is említ. Az 1800-as évek korai írott szövegeiben a személyes névmásoknak mind a genitívuszuk, mind az akkuzatívuszuk *-n* ragot tartalmaz, és a nyelvtani leírások sem különböztetik meg a kétféle funkciót, hanem egységesen genitívusznak nevezik őket. Amikor az 1800-as években a *-t* ragos keleti akkuzatívuszi formák általánossá váltak az irodalmi nyelvben, tárgyi genitívusznak vagy csak genitívusznak nevezték (vö. még Hakulinen 1968: 99; 2000: 99), vagyis nem különítették el egymástól me-reven a két funkciót, mivel a főnévi eredetű *-n* genitívuszragot tartalmazó *meidän* és a személyes névmási *-t* ragos *meidät* talán többé-kevésbé szabadon helyettesíthették egymást.

A finnségi akkuzatívusz problémája igen bonyolultnak tűnik, ezért egy külön tanulmányban szeretnék foglalkozni az uráli nyelvek ősi akkuzatívuszragjainak történetével.

A javasolt megoldás

-unk/-ünk

Ennek a személyvégződésnek az életszakaszairól nem tudok többet mondani, mint amennyit abban a nyúlfarknyi részben közlök, amely részben idézetekből áll.

²² Hakulinen 1941: 86; 1968: 85; 2000: 85.

-(j)uk/-(j)ük

Az eltelt évek során volt alkalmam újra és újra eltűnődni ezen személyjelölőnk életútjáról, és arra jutottam, hogy semmi okom sincs hajdani magyarázatomat elvetni vagy akárcsak módosítani.

Havas (2005: 178) megoldási javaslata tulajdonképpen nagyon összecseng az enyémmel, csak én éppen az ugor korra datálom azt az eseményt, amelyet Havas az ősmagyar idejére tesz. Szerinte az ősmagyar **látu-mu-k* stb. alakban a *-mu/-mü-* szótag redundancia folytán kiesett, és „így jött létre a mai *látjuk/vetjük (láttyuk/vettyük)* alak” (lásd fentebb, *-(j)uk/-(j)ük* alatt).

Az én feltevésem viszont így szól: az ugor kor elején a P11. személyvégzódések **-smk/*-smk* hangalakúak voltak, míg a Sg1. személyűek: **-sm/*-sm*. A személyvégződés *m* eleme labializálta a szomszédságában lévő magánhangzót – ugyanez a helyzet a *p* és a *w* mássalhangzó esetében is – ami az obi-ugor nyelvek 1. sz. személyjelölőinek és képzőinek fonetikai megformáltságában gyakran ma is világosan látható, például vog. N *kiss^m* ’fűtültem’, *ñēl^m* ’nyelv’, *χāp^m* ’csónakomban’, *koluwn* ’házunkba’ (Kálmán 1989: 33, 39, 46); osztj. Muži „A bilabiális *m* és *p* előtt általában labializált veláris *ə*_o hangot ejtenek. Példák: *χūlə_om* ’három’, *tūrə_om* ’ég, isten’, *tuwə_om* ’hozott’ (múlt idejű melléknévi igenév), *χñlə_op^c* ’háló’, *kunšə_op^c* ’fésű, gereblye’” (Radanovics 1961a: 25; 1961b: 7). A P11. **-smk/*-smk* ↔ Sg1. **-sm/*-sm* (= **-ŵmŵk* ↔ Sg1. **-ŵm*) közti funkcionális oppozíció hordozójává a pusztán fonetikai *(s/š)m* ↔ *(s/š)k* oppozíció (tehát nem a Sg1. és a P11. névmás alaktani megformáltsága és funkciója képviselte különbség) válhatott (ami persze csak lehetséges, de nem kötelező változás volt). Az **-ŵk* szegmentum az obi-ugorban a gyakori *k > γ* változás következtében nyerte el mai *(*-ŵk > -ŵγ ≥) -əw* hangalakját, míg a magyarban megőrződött az *-ŵk (-j)uk/-(j)ük*). Ebből persze az is következik, hogy Horger (1926: 179–80) nézetével ellentétben

- a) a *-(j)uk/-(j)ük* magánhangzója nem lehet azonos az ige eredeti tövéghangzójával,
- b) és ebben a végződésben nincsen személyes névmási eredetű, explicite személyre utaló elem, hanem a *-k* „örökölte meg” ezt a funkciót. A P11. **-smk/*-smk* szuffixumnak már az ugor alapnyelvben kellett **-ŵk* alakúvá egyszerűsödni, noha eddigi ismereteink szerint az első szótagnál hátrább aligha lehetett labiális magánhangzó. Lényegében ugyanez (lenne) elmondható a mai obi-ugor nyelvjárásokról is, de az *-m* és a *-w* előtti *ə* rendszeresen labiálisként realizálódik, sőt az osztják V nyelvjárásában *-əγ/-əγ*, *-oγ/-əγ*, a Vj nyelvjárásban *-əw/-əw*, *-ow* és a szurguti csoporthoz tartozó Trj nyelvjárásban *-əγ/-əγ* a P11. személyvégződés hangalakja (Honti 1984/1986: 124–130), amely egyértelműen labiális magánhangzóra és annak szomszédságában végbement *γ > γ* labializációra mutat, amit a többi obi-ugor nyelvjárásban a *γ > w* változás zárt le (vö. Honti 1999: 120, továbbá: 122–3).

Nyilvánvalóan az ősmagyar korban történt meg az *-unk/-ünk* és az (Ug **-ŵk > ma.) -(j)uk/-(j)ük* közti funkciómegoszlás: *látunk, nézünk* ↔ *lát(j)uk, néz(z)ük*; egyik

lektorom javaslatára érdemes itt utalnom arra, hogy a mai *-unk/-ünk* hangalakja az ómagyar korban még *-muk/-mük* volt (HB: *vogmuc*, *isemucut*), de a névszók esetében már *-unk/-ünk* is (HB: *uromc*). Az *-uk/-ük* személyjelölő alakтана így alakult: „az eredetibb többes 1. személyű *várok* ~ *váruk* helyébe lépő... alakegybeesési kényszer alapján keletkezett *várjok* ~ *várjuk* alakok *j*-jét használták föl a palatális igék tárgyas ragozása alakjainak megkülönböztetésére: *kérők* :> *kérjők*, *kérük* :> *kérjük*. [Bekezdés] Hogy a tárgyas ragozás kijelentő mód jelen idejének többes szám 1. személyében szövegeink mind a veláris, mind a palatális hangrendben következetesen a *j*-ző formákat mutatják, annak szintén van vagy legalábbis lehet területi–nyelvjárási meghatározó értéke. Ismeretes ugyanis, hogy nyelvterületünknek főként a keleti felén megőrzött archaizmusként *adok*, *aduk*, *ütök*, *ütük*-féle archaizmusok éltek és élnek (l. pl.: Melich: MNy. IX, 158; Horger, IgeragTört. 61, Nyj. 152)”²³ (Benkő 1980: 253).

Hegedűs olyan feltevést adott elő, amely – mutatis mutandis – megoldást kínál a következő problémára: „Logikusan merül fel az a kérdés... ha a többes számban a tárgyas személyragok az újak, és az alanyiak viszik tovább az egységes igeragozás öröklött személyragjait, miért van ez fordítva az egyes számban, hiszen ott az eredeti személyragok lettek tárgyas ragokká? Válaszként azt mondhatjuk, hogy az E/3.-ban szétváló igeragokkal a tárgyas funkció jelölése az öröklött ragos alakhoz társult, ez indukálhatta, hogy az egyes számban az eredeti ragok tárgyassá lettek. Ezt a funkcionális megoszlást alátámaszthatta az *l* és a *k* mediális (képző→rag) volta is” (Hegedűs 2011: 176–7). Tehát: a Sg3. *-ja/-i* határozott tárgyra utaló, névmásból agglutinálódott végződésenként az ugyancsak névmásból agglutinálódott, de eredetileg csak az alanyra utaló Sg1. *-m* és a Sg2. *-d* végzésekkel személyes névmási vonatkozása miatt asszociálódott funkcionálisan. Az ugyancsak Sg2. személyű névmásra visszamenő *-l* és *-sz* személyragok réshangúságuk következtében sokkal lazábban kötődtek a **t*- kezdetű Sg2. személyű névmáshoz (erről lásd Honti 2020a), ezért válhattak határozott tárgyi vonatkozás nélküli végződéssé; az *-l*-nek persze – Hegedűssel elmentésben – nem volt, nem is lehetett mediális funkciója, a *-k* létrejöttét illetően pedig lásd e tanulmány első részét (az „1.2. *-k*” pont *A javasolt megoldás* című részében; az *-l* életútjáról pedig lásd 2020a). Persze még mindig megválaszolatlan az a kérdés, miért a tárgyas ragozási sorba kerültek a *-(j)uk/-(j)ük* személyvégződésű igealakok. Ennek is megvan az egyszerű oka: a *-(j)uk/-(j)ük* és az az *-unk/-ünk* egymás mellett léteztek, funkciómegoszlás különíthette el őket; az *(én) adok (valamit)* és a *(mi) aduk (valamit)* / *(mi) aduk őt/azt* (vö. Benkő 1980: 253) nem különbözött az alak és így formálisan a grammatikai szám tekintetében (sem), ezért csak a kontextusból vagy a tárgy megjelenítéséből derülhetett ki a funkció: vagyis csak a *(mi) aduk (valamit)* ↔ *(mi) aduk őt/azt* lehetett a megoldás, és ezt csak megerősítette az, hogy a nyelvterület nagy részén behatolt analógiásan a *j* a határozott tárgyra utaló elemként. Ennek a „megerősítésnek” az egyértelmű megnyilvánulása, hogy a Pl2. és Pl3. személyű tárgyas igealakokban is megjelent a *j/i* „tárgyjel”: *adjátok*, *adják*, *nézitek*, *nézik*. A Pl1. személyű *nézzük* mintha kilógna a sorból, de ennek is természetes oka van: analógiásan **néziük* lenne várható, de gyaníthatólag félhangúsodott az *i*: **néziük*,

²³ Melich 1913: 158, 1914: 35; Horger 1931: 61, 1934: 152.

amely – talán az *adjuk* hatására is – megkapta mai hangalakját: **nézzük* > *nézzük* (vö. ehhez Nyíri 1973–1974: 151; E. Abaffy 1991a: 391–2; 1991b: 140–2).

Az ikes ragozástól csoportot többé-kevésbé képviselő igéknek igen tarka családjuk van, ezért nem is lehet röviden, sommásan megítélni őket. A következő testes idézet ezeket és ragozási jegyeiket szemlélteti. „1. Az ikes ragozás (az igekötős összetételekkel együtt) kb. 3500 ún. ikes igéhez kapcsolódik, ezeknek sajátja. A nyelv történeti fejlődés szempontjából az ikes igéknek... több csoportjuk van: a) eredeti, szenvedő-visszaható értelmű ikesek (*megadatik*, *emelkedik*, *törlik*, *tetszik*); b) változó ikesek, amelyek ikes és iktelen változatban egyaránt használatosak. Ez utóbbiaknak kisebb része ikesből vált iktelenné, bár ma is használjuk őket ikesen (*áhítzik* – *áhít*; *tündöklök* – *tündököl*); s van olyan is közöttük, amelynek csak 3. személyben maradt meg az eredeti ikes alak (*illik*, *megjelenik*). A változó ikesek nagy részében az *-ik* újabb toldalékként járult a többé-kevésbé ma is élő iktelen változathoz (*akadoz* – *akadozik*; *ébred* – *ébredzik*; *egerész* – *egerészik*; *gyűl* – *gyűlik*); egy részükben az ikes alak teljesen kiszorította az iktelent a 3. személyben (*hazudik*, *lábadozik*). Ezek az ún. álikesek... [Bekezdés] 2. Lelírós szempontból, mai használatuk szerint az ikes igék a következő csoportokba sorolhatók: [Bekezdés] a) Tiszta, szabályos, ill. állandó ikesek. Ragozásukban a hagyományos *-m*, *-l*, *-ik* toldalékhöz ragaszkodik a művelt köznyelv; a kevésbé igényes vagy népies nyelvhasználatban a szabályosság csak lazán érvényesül... [Bekezdés] b) Ingadozó ikesek. Jelentő módú egyes szám 3. személyük rendszerint *-ik* ragos ugyan, de 1. személyükben a köznyelv egyaránt él az *-m* és a *-k* raggal; az előbbi választékosabb... [Bekezdés] c) Álikesnek nevezzük azokat az igéket, amelyek a jelentő mód egyes szám 3. személyében felveszik az *-ik* toldaléket, ragozásukban egyébként iktelenek. Pl.: *hazudik* (*hazudok*, *hazudsz*, *hazudna*, *hazudjon*)... Ezek közül a *-z* képzősek egy részéhez a finomkodón választékos nyelvhasználat hajlandó a jelentő mód egyes 1. személyében az *-m* ragot illeszteni, ezért ez a csoport keveredik az ingadozó, b) csoporttal, de sokszor a következő, d) csoporttal is. [Bekezdés] E típusban vannak olyan igék is, amelyeknek föltételes, főként pedig felszólító módú 3. személye ikes raggal is előfordul... [Bekezdés] d) Ingadozó álikeseknek azokat az igéket nevezhetjük, amelyek a 3. személyben is előfordulnak *-ik* nélkül, a többi személyben pedig mindig iktelenek. Ilyenek az *-ász(ik)*, *-ész(ik)* képzős igék, pl.: *egerész(ik)*, *heverész(ik)*... [Bekezdés] Ezek közt is vannak olyanok, amelyeket tárgyasan gyakrabban használunk *-ik* nélkül: *harangozik* a lábával, de: delet *harangoz*... [Bekezdés] Tartoznak ide olyan igék is, amelyekben némi jelentéskülönbség van az ikes és az iktelen alak közt: *gyűlik* v. *gyűl* a tömeg (*gyűljön*), de a seb *gyűlik* (*gyűljön* v. *gyűljék*)... [Bekezdés] e) Olyan szenvedő értelmű ige is van, amely csak a 3. személyben tér el a vele azonos tövű cselekvőtől, pl. a *korsó darabokra törlik* (*törjön* v. *törjék*), de 1. és 2. személyben iktelen ragozástól (könnyen *letörök* ’elcsüggedek’; ha itt lezuhansz, *összetörsz*). A szenvedő képzős *születik* igét is iktelenül ragozzuk az 1. és 2. személyben: *újjászületik*, *-sz*. [Bekezdés] f) Néhány hiányos ikes igét csak 3. személyben használunk: *érzik* ’érezdik’, *hallik* ’hallatszík’...” (Grétsy–Kovalovszky 1983: 1009–10; kiemelés az eredetiben, H. L.; vö. még Kugler 2000: 110–1, 118–9; Keszler 2002: 67, 69).

Ezt a fantasztikus tarkaságot szemléltetik E. Abaffy szavai is: „Az ikés igék sajátos személyragozása már az ősmagyar korban kialakult, de csak az egyes számban különült el más általános ragozású paradigmáktól. Az eredetileg mediális igeragozás később sem teljesezik ki, sőt a nyelvtörténet folyamán még a meglévő is fellazul. Már az ősmagyar korban fellelhetők az iktelen és ikés paradigmák egymásra hatásának, keveredésének első nyomai. [Bekezdés] Az ikés ragozás elkülönülése sohasem volt igazán tökéletes: jellemző személyragjai közül az *-m* és *-l* nem kizárólag az ikés ragozásban tűnnek fel. A sorozat egyetlen határozott karakterű tagja az *-ik* (*-ék*), mely E/3. ragként csak az ikés igéken jelentkezik, s melynek minden paradigmában az a jellegzetessége, hogy illeszkedés nélkül az eredetibb palatális változatát őrzi veláris igéken is: jelen időben: *-ik*, elbeszélő múltban: *-ék*, feltételes módban: *-nék*... Már az *-l* közel sem az ikés igék sajátja: az általános ragozású iktelen igék a kijelentő mód jelen, az *-nd* jeles jövő és a felszólító paradigma kivételével mindenütt *-l* ragot használnak az E/2.-ben: a *-t(t)* jeles múltban: *láltál*, az elbeszélő múltban: *látál*, a feltételes módban: *lárnál*. Így semmiben sem különbözik az ikés *lakozál* az iktelen *hozál* vagy az ikés *esnél* az iktelen *lesnél* szóalak ragjától. Az E/1. *-m* rag az ikés ragozásban azért tekinthető egyértelműnek, mert egybeült ez a határozott ragozás eleme...” (E. Abaffy 1992: 213–4).

Zárszó gyanánt

A Sg1. *-m* és a P11. *-unk/-ünk* világosan mutatják – legalábbis a nyelvtörténetben kissé jártas beszélőnek – e végzések személyes névmási eredetét.

A Sg1. *-k* háttérének tisztázása a magyar személyvégzések körében a legkevényebb dió, amely végülis, úgy hiszem, „megadta magát”; ennek az a kulcsa, hogy a mediális ragozás Sg3. *-ik*-je az *-i* particípiumképző és a *-k* kiemelő elem együttese, amely a medialitás funkcióhordozójává lett, és a mediális ragozás kiteljesedésével együtt kellett járnia a legfrekvenciáltabb személyjelölők, tehát a Sg2. és főleg a Sg1. személyű igeragok megjelenésének. Az előbbi végződés az agglutinálódott Sg2. személyű személyes névmás hármas fejleményének (U/FU **-t- > > ma. -d, -l, -sz*) egyike, az *-l* lett, a Sg1. személy pedig a Sg3. személy medialitása kifejezőjének, az *-ik*-nek az asszociációja révén tett szert a nyomatékosító elemből származó *-k* végződésre. A P11. *-(j)uk/-(j)ük* személyes névmási eredetének megértése csak a nyelvtörténeti folyamatok alaposabb elsajátítása révén és a rokon nyelvi adatok ismeretében lehetséges.

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991a. Igei személyragjaink eredetéről: vitás kérdések. *Magyar Nyelv* 87: 385–93.
 E. Abaffy Erzsébet 1991b. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 122–159.
 E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igei személyragozás. In: Benkő 1992: 184–238.

- Alvre, Paul 1985. Zur Struktur der ostseefinnischen Pronomen. *Советское финно-угроведение* 21: 157–65.
- Balassa József – Simonyi Zsigmond 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest = TMNyt.
- Bárczi Géza 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése.* Nyelvészeti tanulmányok 24. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1990. *A magyar igeragozás története.* Nyelvtudományi Értekezések 130. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Beke Ödön 1910–1911. A -k többesjel a lapp nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 40: 211–28.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor: és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1957. *A magyar történeti mondattan.* Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1967. Mondattörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 389–485.
- Budenz József 1869. *Ugrische Sprachstudien. I.* Ludwig Aigner, Pest.
- Budenz József 1884–1894. *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = UA.
- Castrén, M. A. – Lehtisalo, T. 1960. *Samojedische Sprachmaterialien, gesammelt von M. A. C. und T. L., herausgegeben von T. L.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 122.
- Collinder, Björn 1960. *Comparative Grammar of the Uralic Languages.* Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- Forchheimer, Paul 1953. *The Category of Person in Language.* Walter de Gruyter, Berlin. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111562704>
- Gombocz Zoltán 1930. Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. *Ungarische Jahrbücher* 10: 1–15. = Gombocz 1938.
- Gombocz Zoltán 1938. Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. In: *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 124–140. = Gombocz 1930.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1983. *Nyelvművelő kézikönyv. I. kötet. A–K.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1973. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1982. *Chrestomathia Samoiedica.* Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hakulinen, Lauri 1941. *Suomen kielen rakenne ja kehitys. I.* Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Hakulinen, Lauri 1968. *Suomen kielen rakenne ja kehitys.* Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- Hakulinen, Lauri 2000. *Suomen kielen rakenne ja kehitys. 5., muuttamaton painos.* Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- Havas Ferenc 2004. Objective Conjugation and Medialisation. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 95–141. DOI: <https://doi.org/10.1556/ALing.51.2004.1-2.5>.

- Havas Ferenc 2005. Tárgyas ragozás és medializáció. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Uráli Grammatizáló. Budapesti Uráli Műhely 4.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 147–185. = Havas 2004.
- Häkkinen, Kaisa 1994. *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia.* Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki – Juva.
- Hegedüs Attila 2011. A magyar igeragozás kialakulásának történetéhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedüs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia.* Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest – Piliscsaba. 171–8.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] 1982. *Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация).* Наука, Москва.
- Honti László 1976. Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 71–119.
- Honti László 1979a. Az ugor nyelvek jellemző vonásai (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez). *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 225–45.
- Honti László 1979b. Characteristic Features of Ugric Languages (Observations on the Question of Ugric Unity). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29: 1–26.
- Honti László 1980. Kísérlet a pelimi vogul nyelvjárás ige- és főnévragozásának leírására. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 191–222.
- Honti László 1982. A szalimi osztják nyelvjárás hang- és alaktanának ismertetése. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 91–119.
- Honti László 1984. *Chrestomathia Ostiacica.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László 1985. Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 49–87.
- Honti László 1986. *Chrestomathia Ostiacica.* 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László 1995. Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen, Heikki (ed.): *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10–15. 8. 1995. Pars I. Moderatores,* Jyväskylä, 53–82.
- Honti László 1996. Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről. In: Bereczki András – Klima László (szerk.): *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére.* Urálistitikai tanulmányok 7. Budapest, 127–32.
- Honti László 1997. Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). *Finnisch-Ugrische Forschungen* 54: 1–126.
- Honti László 1999. *Az obi-ugor konsonantizmus története.* Studia Uralo-Altaica. Supplementum 9. JATE, Szeged.
- Honti László 2007. Angela Marcantonio: A történet nyelvészet és a magyar nyelv eredete (Angela Marcantonio válogatott tanulmányai). *Finnugor Világ* 12/1: 22–7.
- Honti László 2010–2011. Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliiban. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 7–57.
- Honti László 2014. *Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliiban.* Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. A 2010. május 3-án megválasztott akadémikusok székfoglalói. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Honti László 2020a, s. a. *A magyar nyelv 2. személyű személyvégződései (nyelvtörténeti tanulmány).* Folia Uralica Debreceniensia 27.
- Honti László 2020b, s. a. *A magyar nyelv 3. személyt jelölő morfémái.* *Nyelvtudományi Közlemények* 116.
- Horger Antal 1926. A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. In: *Emlékkönyv Csengery János hetvenedik, tanári működésének negyvenötödik és egyetemi tanárságának harmincadik évfordulójára.* Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 179–88.

- Horger Antal 1931. *A magyar igeragozás története*. Acta Litterarum AO Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus-Josephinae. Sectio: Philologico-Historica. Tom. II. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T., Szeged.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos, Budapest.
- Juhász Jenő 1939. A magyar igei személyragok történetéhez. *Magyar Nyelv* 35: 282–5.
- Kálmán Béla 1989. *Chrestomathia Vogulica*. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Katzschmann, Michael 1977. Bemerkungen zum uralischen Konjugationssystem. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 1: 127–48.
- Keszler Borbála – Lengyel Klára 2002. *Kis magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klemm Antal 1917. A van és a vannak úgynevezett kihagyása. *Magyar Nyelv* 13: 265–70.
- Klemm Antal 1922. A magyar mondat ősi elemei. *Magyar Nyelv* 18: 10–7.
- Klemm Antal 1928–1930. A vogul és az osztják tárgyas igeragozás. *Nyelvtudományi Közlemények* 47: 85–112.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő 1992: 355–410.
- Kugler Nóra 2000. Igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 104–26.
- Kuznecova, A. I. – Helimskij, E. A. – Gruškina, E. V. [Кузнецова, А. И. – Хелимский, Е. А. – Грушкина, Е. В.] 1980. *Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект. Том I*. Издательство Московского университета, Москва.
- Künnap, Ago 1973. Über eine samojedische Personalendung. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 72: 191–6.
- Künnap, Ago 2007. On the Uralic verbal personal (*)*k*-markers. *Linguistica Uralica* 43: 81–9.
- Künnap, Ago 2008. On the 3rd person verbal marker *-*sV* and the definite conjugation in Uralic languages. *Linguistica Uralica* 44: 178–97. DOI: <https://doi.org/10.3176/lu.2008.3.02>
- Laanest, Arvo 1975. *Sissejuhatuse läänemeresoome keeltesse*. Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinn.
- Laanest, Arvo 1982. *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Buske Verlag, Hamburg.
- Lehtisalo, Toivo 1936. Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 72.
- Liimola, Matti 1963. *Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 127.
- B. Lőrinczy Éva 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti tanulmányok 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Majtinskaja, K. E. [Майтинская, К. Е.] 1979. *Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков*. Наука, Москва.
- Melich János 1913. A magyar tárgyas igeragozás. (Alaktani fejtegetés.) *Magyar Nyelv* 9: 1–14, 58–67, 105–11, 152–61, 207–12, 248–54, 297–306, 337–45, 392–9. = Melich 1914.
- Melich János 1914. *A magyar tárgyas igeragozás (Alaktani fejtegetés)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 14. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. = Melich 1913.
- Mészöly Gedeon 1942. Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica*. XIV. kötet. Ferenc József-Tudományegyetem, Szeged, 90–112.
- Mészöly Gedeon 1960. Die Rolle des Deminutivsuffix *k* in der ungarischen und wogulischen deverbale Zeitwörterbildung. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 33: 143.
- Moór Elemér 1950. A személyrag nélküli igeragozási rendszer nyomai nyelvünkben. *Magyar Nyelv* 46: 252–3.

- Munkácsi Bernát 1884. Az altaji nyelvek számképzése. In: *Budenz-Album. Budenz József XXV éves nyelvészeti működése emlékére kiadják tanítványai*. Akadémiai Könyvkereskedés, Budapest, 235–314.
- Munkácsi Bernát 1887–1890. A vogul nyelvjárások szóragozása. *Nyelvtudományi Közlemények* 21: 321–400, 433–55.
- Munkácsi Bernát 1890–1891. A vogul nyelvjárások szóragozása. *Nyelvtudományi Közlemények* 22: 1–80.
- Munkácsi Bernát 1893. A vogul nyelvjárások szóragozása. *Nyelvtudományi Közlemények* 23: 353–402.
- Munkácsi Bernát 1894a. A vogul nyelvjárások szóragozása. *Nyelvtudományi Közlemények* 24: 6–30, 152–67, 306–33.
- Munkácsi Bernát 1894b. *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- NyH⁵ = Szinnyi 1915a.
- NyH⁷ = Szinnyi 1927.
- Nyíri Antal 1973. A magyar igeragozás történetéhez. *Magyar Nyelv* 69: 140–58.
- Nyíri Antal 1973–1974. A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 149–59.
- P. D. [= Pais Dezső] írja 1931. *Magyar Nyelv* 27: 142–3.
- Papp István 1950. Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet. A *várok, kérek*-féle alakszerkezet eredetéhez. *Magyar Nyelv* 46: 15–27.
- Pusztay János 2020. A magyar nyelv néhány jegyének eredetéről. *Magyar Nyelv* 116: 196–204. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.2.196>
- Radanovics [Rédei] Károly 1961a. Osztyják nyelvtanulmányok (Muzsi nyelvjárás). *Nyelvtudományi Közlemények* 63: 21–62.
- Radanovics [Rédei] Károly 1961b. *Északi-osztják nyelvtan*. Nyelvtudományi Értekezések 31. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei Károly 1962. A tárgyas igeragozás kialakulása. *Magyar Nyelv* 58: 421–35.
- Rédei Károly 1981a. Többszjelek a PU-PFU alapszóban. *Nyelvtudományi Közlemények* 83: 97–105.
- Rédei Károly 1981b. Monikon tunnukset uralilaisessa ja suomalais-ugrilaisessa kantakielessä. In: Ikola, Osmo (red.): *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku 20.–27. VIII 1980. Pars VI. Suomen Kielen Seura, Turku*. 210–9.
- Rédei Károly 1988a. Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.): *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 351–94.
- Rédei Károly [Hrsg.] 1988b. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei Károly 1989. Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalaffixe. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 82: 193–209.
- Rosenkranz, Bernhard 1950. Hethitisches zur Frage der indogermanisch–finnisch-ugrischen Sprachverwandtschaft. *Archiv Orientalni* 18: 439–43.
- Sámson Edgár 1951. A *kérek* személyragja. *Magyar Nyelv* 47: 229–34.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest. 129–72.
- Seebold, Elmar 1971. Versuch über die Herkunft der indogermanischen Personalendungssysteme. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 85: 185–210.

- Setälä, Emil Nestor 1899. *Yhteissuomalainen äännehistoria*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Második, átdolgozott kiadás két térképpel s két külön melléklettel. Athenaeum, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1907. *Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik*. Verlag von Karl J. Trübner, Straßburg.
- Simonyi Zsigmond 1913. A tárgyas ragozás eredetibb alakja. *Magyar Nyelvőr* 42: 1–5.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1993. *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- Szinnyei József 1910. *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, Leipzig.
- Szinnyei József 1915a. *Magyar nyelvhasznítás*. Ötödik, javított és bővített kiadás. Finnugor kézikönyvek 3. Hornyánszky Viktor, Budapest. = NyH⁵.
- Szinnyei József 1915b. A magyar tárgyas igeragozás. *Magyar Nyelv* 11: 1–15.
- Szinnyei József 1917–1920. A finnugor -k többesképző. *Nyelvtudományi Közlemények* 45: 267–91.
- Szinnyei József 1927. *Magyar nyelvhasznítás*. Hetedik, javított és bővített kiadás. Finnugor kézikönyvek 3. Kókai Lajos kiadása, Budapest. = NyH⁷.
- TMNy = Balassa – Simonyi 1895.
- UA = Budenz 1884–1894.
- UEW 1 = Rédei 1988b.

Honti László

professor emeritus

Károli Gáspár Református Egyetem

Nyelvtudományi Intézet

<https://orcid.org/0000-0002-6072-5164>

SUMMARY

Honti, László

1sg and 1pl morphemes in Hungarian

Hungarian 1sg *-m* and 1pl *-unk/-ünk* clearly show that these endings go back to personal pronouns, at least for speakers who are at least mildly familiar with the history of Hungarian.

What has been a puzzle within Hungarian historical linguistics, however, are the origins of 1sg *-k* and 1pl *-(j)uk/-(j)ük*. The author reviews some attempts at solving these puzzles in the course of previous research, pointing out their weaknesses and fallacies; the morals he draws from them and his knowledge of Uralic languages make it possible for him to formulate and argue for the results detailed in the paragraphs to follow.

The Hungarian conjugational categories are interrelated in a rather complex manner:

- (1) definite conjugation ↔ indefinite conjugation;
- (2) within indefinite conjugation: subjective conjugation ↔ medial (or *-ik*) conjugation

The use of the personal endings studied in this paper are distributed across these conjugational paradigms, hence in clarifying their history, one has to pay attention to these categories as well.

Clarifying the background of 1sg *-k* is the toughest nut to crack of all personal endings of Hungarian, yet it finally gave in; the key was that 3sg *-ik* of the medial conjugation is a complex of the former participial suffix *-i* and the enhancer *-k*, together becoming the functional vehicle of mediality. With the full development of the medial conjugation, the emergence of the most frequently used personal endings, that is, the 2sg and especially 1sg verb forms, was inevitable. What turned into the ending of 2sg was *-l*, one of the threefold descendants of the 2sg personal pronoun (PU/PFU **-t- > H -d, -l, -sz*); whereas 1sg acquired its *-k*, coming from the former enhancer, by association with *-ik*, the exponent of mediality in 3sg.

The detection of the pronominal origin of both 1sg *-k* and 1pl *-(j)uk/-(j)ük* became possible by ferreting out, in view of data from related languages, a number of facts and events of historical phonology, historical morphology, and morphosyntax.

Keywords: Ugric languages, personal pronoun, person-number ending, agglutination, historical phonology

Szóidőtartamok ismétlésben és spontán beszédben gyermekeknél¹

1. Bevezetés

Az anyanyelv-elsajátítás során a gyermek a gögicsélést követő időszakokban először szókezdeményeket mond, amelyek a környezetéből hallott szavak saját korlátozott artikulációjának a megvalósulásai. Ezek a szókezdemények, majd később a valódi szavak jó része a hallottak egyfajta ismétlései (Lengyel 1981; Clark 1995; Gósy 2005). Ez a hallásalapú ismétlés később, a gyermek önálló közléseinek, majd a hosszabb szövegeknek a megjelenésével csak az új szavakra korlátozódik. A hallott szavak vagy frázisok szó szerinti ismétlése, általában három-négy éves kor után, egyre ritkább lesz. Az anyanyelv-elsajátítás során a kezdetekben a sokszoros ismétlődésnek, a későbbiekben a szóemlékezetnek van döntő szerepe (Gathercole–Baddeley 1989). Már két-három éves kortól kezdve spontán közléseket mond a gyermek, amelyek egyre több szóból állnak, és fokozatosan kialakul a spontán beszéd többféle típusa, amelyek már jól mutatják a beszédtervezési folyamatok és a kiejtés fejlődését is. Ekkor a gyermek a szavakat a mentális lexikonából hívja elő és alakítja át morfológiailag, szintaktikailag a közlések létrehozásához (Levelt 1989). Relatíve gyorsan képes lesz narratívajellegű spontán közlések létrehozására, amelyek során emlékeiről, illetve élményeiről beszél hosszabban. Ezek a sajátos verbális nyelvi viselkedések már hároméves kortól tapasztalhatók, a beszédsszövegek több tekintetben tükrözik a nyelvelsajátítás fejlődését

¹ A kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal Tématerületi Kiválósági Programja (Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció), valamint az NKFIH-K-120234 számú pályázat támogatásával készült.

The use of the personal endings studied in this paper are distributed across these conjugational paradigms, hence in clarifying their history, one has to pay attention to these categories as well.

Clarifying the background of 1sg *-k* is the toughest nut to crack of all personal endings of Hungarian, yet it finally gave in; the key was that 3sg *-ik* of the medial conjugation is a complex of the former participial suffix *-i* and the enhancer *-k*, together becoming the functional vehicle of mediality. With the full development of the medial conjugation, the emergence of the most frequently used personal endings, that is, the 2sg and especially 1sg verb forms, was inevitable. What turned into the ending of 2sg was *-l*, one of the threefold descendants of the 2sg personal pronoun (PU/PFU **-t- > H -d, -l, -sz*); whereas 1sg acquired its *-k*, coming from the former enhancer, by association with *-ik*, the exponent of mediality in 3sg.

The detection of the pronominal origin of both 1sg *-k* and 1pl *-(j)uk/-(j)ük* became possible by ferreting out, in view of data from related languages, a number of facts and events of historical phonology, historical morphology, and morphosyntax.

Keywords: Ugric languages, personal pronoun, person-number ending, agglutination, historical phonology

Szóidőtartamok ismétlésben és spontán beszédben gyermekeknél¹

1. Bevezetés

Az anyanyelv-elsajátítás során a gyermek a gögicsélést követő időszakokban először szókezdeményeket mond, amelyek a környezetéből hallott szavak saját korlátozott artikulációjának a megvalósulásai. Ezek a szókezdemények, majd később a valódi szavak jó része a hallottak egyfajta ismétlései (Lengyel 1981; Clark 1995; Gósy 2005). Ez a hallásalapú ismétlés később, a gyermek önálló közléseinek, majd a hosszabb szövegeknek a megjelenésével csak az új szavakra korlátozódik. A hallott szavak vagy frázisok szó szerinti ismétlése, általában három-négy éves kor után, egyre ritkább lesz. Az anyanyelv-elsajátítás során a kezdetekben a sokszoros ismétlődésnek, a későbbiekben a szóemlékezetnek van döntő szerepe (Gathercole–Baddeley 1989). Már két-három éves kortól kezdve spontán közléseket mond a gyermek, amelyek egyre több szóból állnak, és fokozatosan kialakul a spontán beszéd többféle típusa, amelyek már jól mutatják a beszédtervezési folyamatok és a kiejtés fejlődését is. Ekkor a gyermek a szavakat a mentális lexikonából hívja elő és alakítja át morfológiailag, szintaktikailag a közlések létrehozásához (Levelt 1989). Relatíve gyorsan képes lesz narratívajellegű spontán közlések létrehozására, amelyek során emlékeiről, illetve élményeiről beszél hosszabban. Ezek a sajátos verbális nyelvi viselkedések már hároméves kortól tapasztalhatók, a beszédsszövegek több tekintetben tükrözik a nyelvelsajátítás fejlődését

¹ A kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal Tématerületi Kiválósági Programja (Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció), valamint az NKFIH-K-120234 számú pályázat támogatásával készült.

(Andó 2005; Lucero 2015). Mindebben a korábbi életkori szakaszokra jellemző közvetlen ismételéseknek már nincsen szerepük. Mások megnyilatkozásainak valamilyen szintű ismétlése azonban hosszú ideig jellemző lehet a gyermekek verbális kommunikációjában, az okok sokfélék (új szó tanulása, felnőtt kérésére történő ismétlés, tanulási céllal elvárt ismétlés stb.). A spontán közlések térnyerése az életkor előrehaladtával természetesen egyre nagyobb.

A különféle beszédmódok (kommunikációs helyzetből függő narratívák, társalgás, ismétlés, felolvasás stb.) számos tekintetben hasonló beszédprodukciós feladatot jelentenek a beszélőnek (életkortól függetlenül), mégis jelentős különbségek is jellemzik őket (Sachs–Devin 1976; Redford–Gildersleeve–Neumann 2009; Kim–Stoel–Gammon 2010; Jacewicz et al. 2010; Colletta et al. 2010; Hazan et al. 2016). A jelen kutatásban két beszédmódot elemeztem, mondatismételéseket és spontán közléseket, amelyek között a memóriaműködés és a beszédtervezés felsőbb szintjeinek részvétele jelenti a legnagyobb eltérést (Jeffries et al. 2004; Okura–Lonsdale 2012; Henry 2012; Klem et al. 2015). E két beszédmódban különböznek a beszédfeldolgozás funkciói is. A mondatismételési feladatban a produkciót megelőző dekódolási folyamat felsőbb szintjei (beszédmegértés, értelmezés) nem szükségszerűen vesznek részt, gyakran a beszédészlelésen alapuló „automatikus” ismétlés elegendő a feladat megoldásához (mindez természetesen nem független az ismétlendő szavaktól, a mondat jelentéstartalmától, a beszélő ismereteitől stb.). A szavak jelentésének ismerete, használati gyakorisága, a mondatok szemantikai tartalmának sikeres feldolgozása kétségkívül előnyt jelent, könnyebbé válik az elhangzottak megtartása és utánmondása (Klem et al. 2015). Ismétléskor a beszédészlelés, illetve a beszédmegértés a kiindulás, biztosítja a feladat teljesítését; a spontán közlések produkciójában pedig ellenőrző és a hibajavítást lehetővé tévő folyamatokként működnek permanensen.

A hallottak megismételésekor a beszédprodukció több folyamata (pl. szelekció, nyelvi átalakítás) nem aktív. Az ezekben végbemenő műveletekre ugyanis nincs szükség, hiszen a hallott mondatok tartalmazzák a gondolatnak megfelelő grammatikai szerkezetet, a szükséges szavakat, valamint a fonológiai és a fonetikai átalakításokat is. A produkciós mechanizmus ekkor bizonyos fokig egyszerűsített, ám nehezítést is tartalmaz, mivel a beszélő nem válogathatja meg szabadon a szavakat, a morfológiai struktúrákat, a grammatikai szerkezeteket, sőt az elhangzás sorrendjét is követnie kell. A mondatismétlés pontosságát meghatározza a jelentésreprezentáció, a lexikális hozzáférési folyamat, a szintaktikailag előfeszített mondat szerkezetek és a munkamemória (pl. Potter–Lombardi 1998; Jeffries et al. 2004; Klem et al. 2015; Gósy 2020a).

A spontán közlések produkciója komplex verbális feladat, amely az ismétléshez képest bizonyos értelemben kötetlenebb. Ekkor az adott gondolatnak megfelelő grammatikai szerkezetet és tartalmat kell a gyermeknek létrehoznia, ami a teljes beszédtervezési folyamat működését igényli, de van választási lehetősége is (Levelt 1989). Bizonyos korlátozások, a nyelvi szabályok követése, a gondolatok válogatása, sorrendezése, a megfelelés ellenőrzése stb. azonban nagyon összetetté teszik a beszédtervezési mechanizmus működését.

Az emlékezet különféle módokon funkcionál a beszéd összes folyamatában, illetve a különféle beszédmódokban (Alloway–Gathercole 2005; Acheson–MacDonald

2009; Turi et al. 2014). Ismétléskor a munkamemóriának van különösen kiemelt szerepe (pl. Alloway et al. 2004), a spontán beszéd létrehozásában pedig sajátosan érvényesül a rövid idejű és a hosszú idejű memória kölcsönhatása (pl. Aitchison 2003; Klem et al. 2015). A munkamemória működését és kapacitását sok szempontból vizsgálták gyermekeknél (pl. Okura–Lonsdale 2012), és megállapították, hogy a nyelvelsajátítás egy bizonyos szakaszáig a munkamemória kapacitása folyamatosan nő (Baddeley 2001; Racsmány 2004). Ez önmagában is magyarázza azt, hogy az idősebb gyermekek mondatismétlési eredményessége jobb, mint a fiatalabbaké (Jeffries et al. 2004; Gósy 2020b).

Gyermekekben a beszédhangok képzése még pontatlan, az időzítés bizonytalan, ennek az akusztikai-fonetikai következményei egyértelműen tapasztalhatók (Ausmann 2018). Az anyanyelv-elsajátítás fejlődése során változnak a beszéd temporális viszonyai, például a beszédtempó, a beszédhangok, avagy azok részeinek időtartama (Smith et al. 1996; Jacewicz et al. 2010; Redford 2015; Hazan et al. 2016; Gósy–Krepsz 2017; Gósy 2018; stb.). Különböző anyanyelvű gyermekekkel végzett kísérletek igazolták, hogy az idősebbek rövidebben ejtik a szavakat, mint a fiatalabbak (pl. Smith et al. 1996; Lee et al. 1999; Tomasello 2003; Gósy 2020b). Az anyanyelvi kompetencia mind az ismétlésben, mind a spontán beszédben meghatározó (pl. Klem et al. 2015; Redford 2015). Feltehetően az idősebb gyermekek nagyobb beszédrutinja is érvényesül a produkcióban, függetlenül attól, hogy mondatokat ismételnek vagy spontán közléseket mondanak.

Az általam elemzett kétféle beszédmódban elméletileg hasonlóan tekinthetők a szükséges artikulációs gesztusok, ugyanakkor a kivitelezésüket nyilvánvalóan befolyásolja a gyermekkorú beszélők életkora. Különbséget jelenthet továbbá, hogy ismétlés esetén a beszélő mintát kap a kiejtésre vonatkozóan, vagyis a hallottak utánzására hatással lehet a közvetlen beszédprodukció. A spontán beszéd tervezési mechanizmusában nincs közvetlen minta, ekkor az ejtésre vonatkozó belső reprezentációk aktiválódnak, és jelennek meg az artikulációs gesztusokban. Felvetődik a kérdés, hogy a hangzási minta előnyt jelent-e a gyermekek beszédképzése számára ismétléskor szemben a spontán közlések belső reprezentációinak kifejeződésével. Amennyiben valószínűsítjük, hogy a hallott minta előny a reprodukálásban, akkor kézenfekvőnek tűnik, hogy ez elsősorban a szavak időtartamában érhető tetten.

A kutatásban választ kerestem arra, hogy a szavak temporális viszonyai, illetve az időkontroll függ-e a beszédmódtól. Az elemzések rámutathatnak arra is, hogy a mondatismétlés vagy a spontán közlések létrehozása igényel-e nagyobb kognitív erőfeszítést, ami a szavak időtartamaiban (is) tetten érhető. Tudatában vagyok annak, hogy az időtartamok alakulására számos tényező hat, ezért a vizsgálatokban igyekeztem csökkenteni a változók számát, illetve az azokra ható tényezőket. Elemeztem a különböző szótagszám (egy szótagostól négy szótagosig), valamint a szótípus (tartalmas vagy funkciószó) hatását a szavak időtartamára mindkét beszédmódban. Valószínűsíthető, hogy a mondatismétlés (a kutatásban részt vevő 5 és 7 éves gyermekek számára) nehezebb feladat, mint a spontán közlések megfogalmazása egy interjúhelyzetben.

Mindezek alapján három hipotézist fogalmaztam meg: (i) az ismételt mondatok szavainak időtartama hosszabb lesz, mint a spontán közlésekben ejtetteké,

(ii) az idősebb gyermekek szóidőtartamai rövidebbek lesznek mindkét beszédmódban, (iii) a szótagszám növekedésével a szavak időtartama relatív csökkenést fog mutatni mindkét beszédmódban, és (iv) a funkciószók rövidebbek lesznek, mint a tartalmas szavak mindkét beszédmódban.

2. Kísérleti személyek, anyag, módszer

A kutatáshoz ugyanazon 20 gyermek mondatismétléseit és spontán beszédszövegeit használtam fel. A hanganyagokat a GABI adatbázis (Bóna et al. 2014) felvételei közül véletlenszerűen választottam ki (tekintetbe véve az életkorukat és a nemüket). Az adatközlők közül 10 ötéves óvodás (5;2–5;7 korúak), 10 pedig hétéves iskolás (7;3–7;8 korúak) volt (mindkét csoportban a gyermekek fele kislány, fele kisfiú). Ép hallású, átlagos szociokulturális háttérű gyermekek.

A mondatismétlésekből és a spontán szövegekből választottam ki különféle szavakat. A szavak kiválasztásához a következő szempontokat állítottam össze. (i) Legyenek tartalmas és funkciószók, (ii) a szavak szótagszáma 1, 2, 3 és 4 legyen, (iii) a mondatok, illetve a spontán frázisok különböző helyein forduljanak elő (de ne kövesse őket szünet), (iv) az összevethetőség érdekében a kétféle beszédmódban ejtett szavak arányai a fenti tényezők szerint hasonlóak legyenek. Az 1. táblázat az elemzendő szavak számát összegzi életkoronként, a beszédmód és a szótagok száma szerint.

1. táblázat. Az elemzett szavak száma az életkor, a beszédmód és a szó típusa szerint (tart. = tartalmas szó, funk. = funkciószó)

Életkor	5 évesek				7 évesek			
db	752				999			
beszédmód	ismétlés		spontán		ismétlés		spontán	
db	373		420		379		579	
1 szótagú	102		106		107		212	
2 szótagú	98		126		106		210	
3 szótagú	85		103		77		96	
4 szótagú	88		81		89		61	
szó típusa	tart.	funk.	tart.	funk.	tart.	funk.	tart.	funk.
db	267	106	314	106	278	101	409	170

Az ismétlendő anyag 15 mondatból állt. Például: *A farsangi bálban mindenkinek szép jelmeze volt; Nemsokára odaérünk, ugye?* A spontán szövegek átlagos időtartama 20 perc volt, ekkor a gyermekek az óvodáról, az iskoláról, illetve a szabadidejükről meséltek. Példa (részlet): *utána mikor csöngetnek utána föl kell mennünk a terem terembe onnan kipakolunk amilyen óra lesz és megkérdezzük Éva nénit vagy Ili nénit hogy mehetünk-e ren reggelizni és akkor lemegyünk reggelizni* (7 éves adat-

közlő). Példák az elemzéshez kiválasztott szavakra ismétlésekből: *víz, kérsz, föld, magyar; hosszú, bálban, farsangi, indulunk, gyermeke, bukfacezni, kiáltotta; hogy, így, miatt, ugye, keresztül, nemsokára*. Példák a spontán szövegekből: *ló, volt, kis, fiúk, kapott, édes, lányokat, sütöttem, féltékeny, iskolába, eljutottam; hogy, csak, és, azzal, tehát, alá, amibe, egyiket, ilyeneket, mindenféle*.

A mondatisméltelés feladatban az adatközlőnek hallás alapján, egyszeri elhangzást követően kellett a mondatot megismételnie. A spontán szövegek kétszemélyes társalgások alapján jöttek létre, ahol az interjúkészítő igyekezett csak akkor közbeszólni, avagy kérdést feltenni, ha arra a beszélgetés folytatása érdekében szükség volt (ez gyakrabban az 5 évesek esetében fordult elő). A spontán szövegek tehát döntően narratívajellegű közlések voltak.

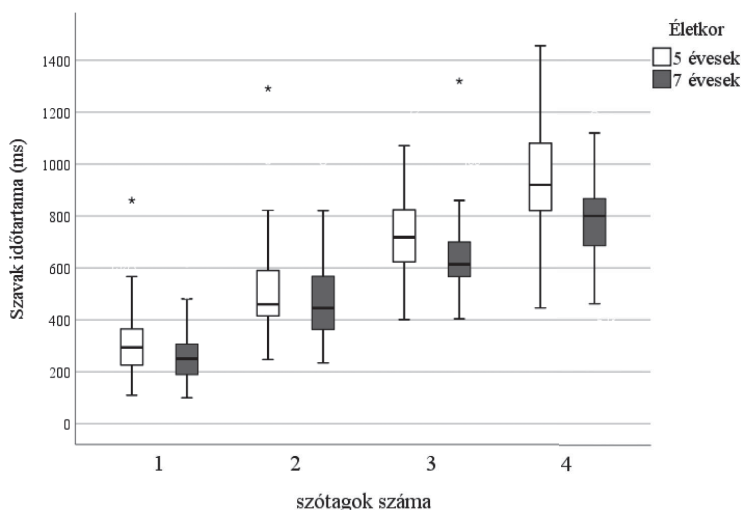
Az ismétlésekből és a spontán szövegekből kiválasztott szavak időtartamát mértem meg. A szavakat annotáltam a Praat programban (Boersma–Weenink 2015). A szóhatárokat az akusztikai hullámforma és a szó hangszínképe alapján határoztam meg, folyamatos meghallgatással, ügyelve a megelőző és a követő szóval alkotott koartikulációs jelenségekre. Az időtartamok kinyerése az annotálás alapján történt, egy specifikus szkript segítségével automatikusan. Az időtartamok elemzése a következő szempontok szerint valósult meg: (i) életkor, (ii) beszédmód, (iii) szótagszám, (iv) tartalmas vagy funkciószó-e (szótípus). Tekintettel az adatközlők relatíve kis számára, a nemek közötti esetleges eltéréseket nem vizsgáltam. A statisztikai elemzésekhez egyváltozós varianciaanalízist használtam 95%-os megbízhatósági szinten, illetve a Pearson-féle korrelációs számítást alkalmaztam (az SPSS 25.0 verziószámú programban). Minden esetben megadtam a parciális együtttható értékét is (alkalmazott jelölés: η^2), amely a vizsgált tényező hatásának nagyságát jelzi. Azt mutatja meg, hogy a független változó (pl. az életkor vagy a beszédmód) milyen mértékben befolyásolja a függő változó varianciáját. (Minél közelebb van az érték az egyhez, annál erősebb a két változó közötti összefüggés, és minél távolabb, annál gyengébb, még akkor is, ha matematikailag szignifikáns eredményt kaptunk.)

3. Eredmények

A kutatás gyermek adatközlőinek átlagos szóidőtartama, a beszédmódtól függetlenül, 530 ms-nak adódott (átlagos eltérés = 270 ms). Az összes adatot tekintve, a szóidőtartamok rövidebbek voltak az idősebb (átlag = 486 ms, átlagos eltérés = 254 ms) és hosszabbak a fiatalabb gyermekek (átlag = 583 ms, átlagos eltérés = 289 ms) ejtésében. Nem csupán az átlagértékek különbözőek, de a szóródás is, ami nagyobb egyéni különbségekre utal a fiatalabb gyermekeknél. Az adatközlőink mindkét életkorban tendenciaszerűen rövidebben ejtették a spontán közlések szavait, mint az ismételt mondatokban előfordulókat. A mondatisméltések során ejtett szavak átlagos időtartama az 5 éveseknél 613 ms (átlagos eltérés = 289 ms), a 7 éveseknél 530 ms (átlagos eltérés = 244 ms). A különbség átlagosan mintegy 80 ms. A spontán beszédben az 5 évesek szavainak átlagos időtartama 556 ms (átlagos eltérés = 268 ms), a 7 éveseké pedig 457 ms (átlagos eltérés = 251 ms). Az átlagos időtartamot tekintve, a kü-

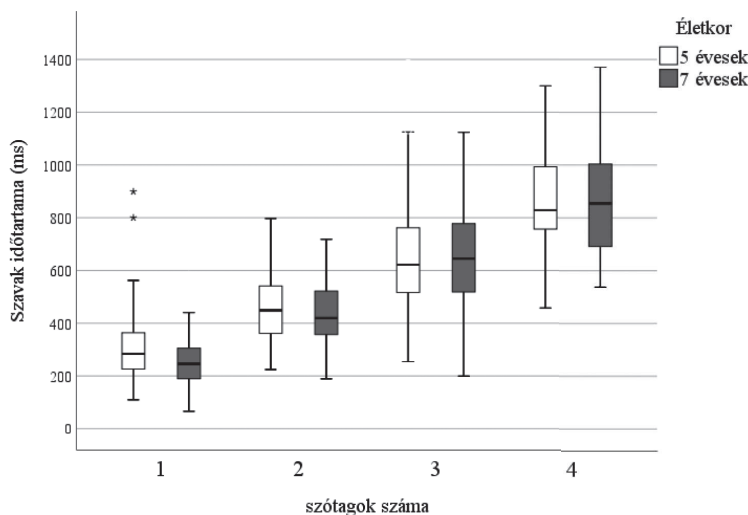
lönbség az életkori csoportok szóidőtartamai között 99 ms. Összevetve az ismételt és a spontán ejtett szavak időtartamait ugyanazon életkori csoportban, azt látjuk, hogy a 7 éveseknél valamivel nagyobb a szóidőtartamok átlagának különbsége a beszéd-mód tekintetében, mint az 5 évesek esetében. Az összes időértéket figyelembe véve, a tartalmas szavak átlagos időtartama ötéveseknél 649 ms (átlagos eltérés = 275 ms), a funkciósztavaké 402 ms volt (átlagos eltérés = 200 ms). A 7 évesek tartalmas szavainak átlagos időtartama 548 ms-nak (átlagos eltérés = 252 ms), a funkciósztavaké 330 ms-nak adódott (átlagos eltérés = 181 ms)

A szavak szótagszáma az ejtésük időtartamának egyik alapvetően meghatározó tényezője. Az adatok azt mutatják, hogy mind az ismétlések (1. ábra), mind a spontán közlések (2. ábra) esetében a gyermekek szavainak időtartamai lineárisan növekszenek. Az 5 évesek szavainak időtartamai között hasonlóak a különbségek a két beszéd-módban, és minden esetben hosszabbak az ismétlésben. A 7 évesek ejtésében alig van különbség az egy szótagból álló szavak időtartamában a beszéd-mód függvényében, a két szótagosok esetében az ismételt szavak hosszabbak. A három és négy szótagból álló szavak hosszabb időtartamban realizálódtak a spontán beszédben, mint ismétléskor.

1. ábra. Ismételt mondatokban ejtett szavak időtartamai a két korcsoportban (medián és interkvartilis tartomány)

A statisztikai elemzések szerint a szavak időtartama mind az életkor ($F(1, 1750) = 39,835, p = 0,001, \eta^2 = 0,022$), mind a beszéd-mód függvényében szignifikánsan különbözik ($F(1, 1750) = 5,447, p = 0,002, \eta^2 = 0,003$). A kettő kölcsönhatása (interakciója) is szignifikáns ($F(1, 1750) = 12,571, p = 0,001, \eta^2 = 0,007$), ami azt mutatja, hogy a két tényező hatása erősíti egymást, és befolyásolja a szavak ejtési tartamát. A hatásnagyságuk azonban kicsi. Az időtartamok a szavak szótagszámának függvényében szignifikánsan különböznek ($F(3, 1750) = 977,496, p = 0,001, \eta^2 = 0,628$).

2. ábra. Spontán közlésekben ejtett szavak időtartamai a két korcsoportban (medián és interkvartilis tartomány)

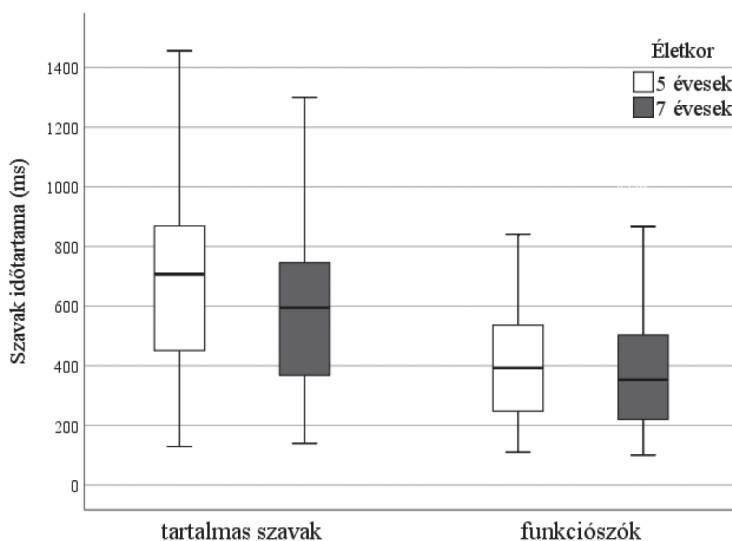
A szótagszám nagy hatást gyakorol a szóidőtartamokra (ahogyan azt a parciális együtt-ható értéke mutatja), és magyarázza az időtartamokra kapott adatok jelentős részét. A post hoc tesztek szignifikáns különbséget mutattak ($p < 0,001$) a különböző szótag-számú szavak időtartamai között. A beszédmód és a szótagszám interakciója nem volt szignifikáns ($F(3, 1750) = 1,511, p = 0,210, \eta^2 = 0,003$), hasonlóképpen az életkor és a szótagszám interakciója sem ($F(3, 1750) = 1,218, p = 0,302, \eta^2 = 0,002$). A sza-vak szótagszáma, a beszédmód és az életkor kölcsönhatása azonban szignifikáns ($F(3, 1750) = 4,504, p = 0,004, \eta^2 = 0,008$). A korrelációelemzés is megerősítette a szó-idő és a szavak szótagszáma közötti erős összefüggést ($r = 0,797, p = 0,001$), ugyan-ez tapasztalható mindkét beszédmódban, az ismétléseknél ($r = 0,815, p = 0,001$) és a spontán ejtésű szavak esetében is ($r = 0,777, p = 0,001$).

Elemeztem a szóidőtartamokat az életkor, a szótagszám és a szótípus függvényé-ben ugyanazon beszédmódokban. Az ismételt szavak objektív időtartama a szótag-szám növekedésével hosszabbodik; 5 éveseknél az egy szótagos szavak átlaga 312 ms (átlagos eltérés = 132 ms), a két szótagosoké 516 ms (átlagos eltérés = 163 ms), a három szótagosoké 733 ms (átlagos eltérés = 146 ms) és a négy szótagosoké 955 ms (átlagos eltérés = 196 ms). A 7 évesek megfelelő adatai: 261 ms (átlagos eltérés = 97 ms), 481 ms (átlagos eltérés = 163 ms), 643 ms (átlagos eltérés = 138 ms) és 813 ms (át-lagos eltérés = 180 ms). Az eltérő életkorú csoportokban adatolt különbségek 51 ms és 35 ms az egy és két szótagból álló szavak esetében. A három és a négy szótagos szavaknál megnövekszenek a különbségek, az átlagértékek 90 ms és 142 ms.

Az ismételt tartalmas és funkciószavak időtartama rövidebb az idősebb gyer-mekek ejtésében (3. ábra). A tartalmas szavak időtartama az 5 éveseknél átlagosan 691 ms-nak (átlagos eltérés = 278 ms), a 7 éveseknél átlagosan 581 ms-nak adó-dott (átlagos eltérés = 246 ms). Lényegesen kisebb eltérést adatoltunk a funkciószók

esetében, az átlagérték az 5 éveseknél 416 ms (átlagos eltérés = 213 ms), a 7 éveseknél pedig 390 ms (átlagos eltérés = 219 ms). A tartalmas szavaknál valamennyi szótagszámú szó esetében a fiatalabb gyermekek hosszabban ejtették a szavakat. A funkciószókat elemezve, az tapasztalható, hogy a két és a három szótagból állókat a 7 évesek ejtették hosszabban.

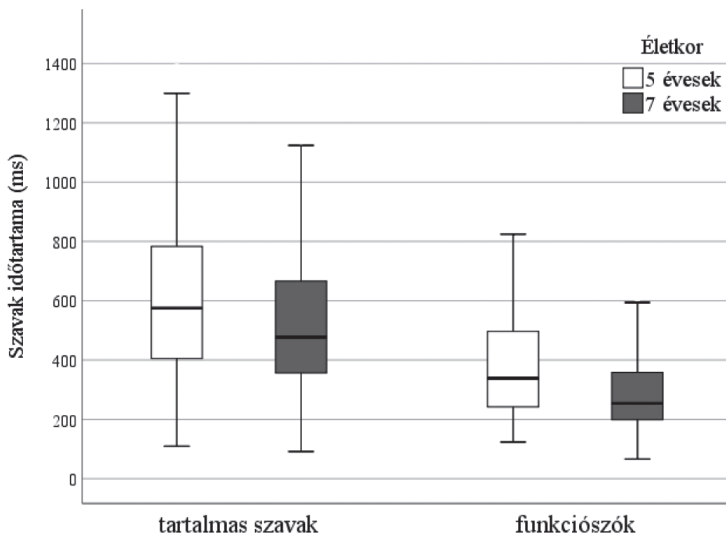
Az ismételt szavak időtartamai szignifikáns különbséget mutattak a szótagszám $F(3, 751) = 278,475, p = 0,001, \eta^2 = 0,532$, a szavak típusa $F(1, 751) = 22,377, p = 0,001, \eta^2 = 0,030$ és az életkor $F(1, 751) = 9,264, p = 0,001, \eta^2 = 0,012$ függvényében. Az életkor és a szótagszám $F(3, 751) = 1,256, p = 0,288, \eta^2 = 0,005$, valamint a szótagszám és a szótípus $F(3, 751) = 2,137, p = 0,094, \eta^2 = 0,009$ kölcsönhatása nem, de az életkor és a szótípus interakciója szignifikáns volt $F(1, 751) = 8,868, p = 0,003, \eta^2 = 0,012$. A szótagszám, a szótípus és az életkor interakciója nem volt szignifikáns $F(3, 751) = 0,562, p = 0,640, \eta^2 = 0,002$. A post hoc tesztek minden esetben szignifikáns különbséget igazoltak a különböző szótagszámú szavak időtartamai között ($p < 0,001$). Az életkori csoportokat külön-külön elemezve, a szavak időtartamai szignifikánsan különböztek mind a szótagszám (5 évesek: $F(3, 372) = 154,650, p = 0,001, \eta^2 = 0,560$; 7 évesek: $F(3, 378) = 131,823, p = 0,001, \eta^2 = 0,516$), mind a szavak típusának függvényében (5 évesek: $F(1, 372) = 40,059, p = 0,001, \eta^2 = 0,099$; 7 évesek: $F(1, 378) = 1,240, p = 0,266, \eta^2 = 0,003$). A szótagszám és a szótípus interakciója sem az 5 éveseknél ($F(3, 372) = 0,878, p = 0,453, \eta^2 = 0,007$), sem a 7 éveseknél nem volt szignifikáns ($F(3, 378) = 1,725, p = 0,161, \eta^2 = 0,014$).

3. ábra. Ismételt mondatokban ejtett szavak időtartamai a két korcsoportban (medián és interkvartilis tartomány)

Elemeztem, hogy a spontán ejtésű szavak időtartama hogyan alakul az életkor, a szótagszám és a szótípus függvényében. Itt is az idősebb gyermekek produkálták a szavakat általában rövidebben. Az egy és két szótagos szavak átlagos időtartamai az 5 éveseknél hosszabbak (318 ms és 471 ms; átlagos eltérés = 148 ms és 154 ms), mint a 7 éveseknél (257 ms és 444 ms; átlagos eltérés = 112 ms és 127 ms); az átlagok különbségei 61 ms és 27 ms. A három és a négy szótagos szavak átlagos időtartamában azonban nem volt jelentős eltérés a két életkori csoport között (5 évesek: 676 ms; átlagos eltérés = 204 ms; 7 évesek: 665 ms; átlagos eltérés = 208 ms, illetve 5 évesek: 889 ms; átlagos eltérés = 223 ms, 7 évesek: 871 ms; átlagos eltérés = 222 ms). A 7 évesek szavai rövidebbek voltak ugyan, de a különbségek átlagosan 20 ms alattiak.

A tartalmas szavak időtartama az 5 éveseknél átlagosan 612 ms-nak (átlagos eltérés = 268 ms), a 7 éveseknél pedig átlagosan 525 ms-nak (átlagos eltérés = 254 ms) adódott. A funkciószók átlagos időtartama 5 éveseknél 387 ms (átlagos eltérés = 185 ms), a 7 éveseknél pedig 294 ms (átlagos eltérés = 144 ms) (vö. 4. ábra). A tartalmas szavak esetében szótagszámtól függetlenül a fiatalabb gyermekek szóejtése volt hosszabb, a négy szótagból álló funkciószókat azonban az összes gyermek nagyon hasonló tartamban ejtette (5 évesek átlaga: 619 ms, a 7 éveseké: 622 ms).

4. ábra. Spontán közlésekben ejtett szavak időtartamai a két korcsoportban (medián és interkvartilis tartomány)

A spontán ejtett szavak időtartamai szignifikáns különbségeket mutattak a szótag-szám függvényében ($F(3, 998) = 185,337, p = 0,001, \eta^2 = 0,362$), a szótípus függvényében ($F(1, 998) = 78,717, p = 0,001, \eta^2 = 0,074$), az életkor függvényében azonban nem ($F(1, 998) = 3,517, p = 0,061, \eta^2 = 0,004$). A post hoc tesztek minden esetben

szignifikáns különbséget igazoltak a különböző szótagszámú szavak időtartamai között (a p -érték mindenütt kisebb, mint 0,001). A szótagszám és a szótípus interakciója szignifikáns volt ($F(3, 998) = 11,404, p = 0,001, \eta^2 = 0,034$), a szótagszám és az életkor kölcsönhatása nem ($F(3, 998) = 0,743, p = 0,527, \eta^2 = 0,002$), hasonlóan a szótípus és az életkor ($F(1, 998) = 0,268, p = 0,605, \eta^2 = 0,001$) és a szótagszám, a szótípus és az életkor interakciója sem ($F(3, 998) = 0,691, p = 0,558, \eta^2 = 0,002$). Az életkori csoportokat külön-külön elemezve, a szavak időtartamai szignifikánsan különböztek a szótagszám (5 éveseknél: $F(3, 419) = 79,375, p = 0,001, \eta^2 = 0,367$; 7 éveseknél: $F(3, 578) = 118,446, p = 0,001, \eta^2 = 0,384$) és a szavak típusának függvényében (5 éveseknél: $F(3, 419) = 13,578, p = 0,001, \eta^2 = 0,367$; 7 éveseknél: $F(1, 578) = 45,352, p = 0,001, \eta^2 = 0,074$). A szótagszám és a szótípus interakciója szignifikáns volt mindkét életkori csoportban (5 éveseknél: $F(3, 419) = 6,593, p = 0,001, \eta^2 = 0,046$; 7 éveseknél: $F(3, 578) = 5,681, p = 0,001, \eta^2 = 0,029$).

4. Következtetések

A kutatás azt vizsgálta, hogy a szavak időtartamai miként realizálódnak mondatisméltéskor és spontán közlésekben öt éves óvodás és hét éves iskolás gyermekek ejtésében. Választ kerestem arra a fő kérdésre, hogy vajon a beszédmód eredményez-e különbséget a gyermekek objektív szóidőtartamaiban. A szavak hosszúságának és a szótípusnak a hatását is elemeztem a két vizsgált beszédmódban elhangzott szavak időtartamainak tekintetében.

A szavak temporális jellemzőit elsősorban az határozza meg, hogy hány szótagból épülnek fel. Az adatközlők életkora a jelen kutatás spontán közléseiben mért szóidőtartamok esetében nem volt meghatározó, az ismételt szavak tartamára azonban hatást gyakorolt. Mindkét beszédmódban és mindkét életkori csoportban jellemzően különbözött az elemzett szavak időtartama a szótípustól függően. Magától értetődően számos további tényező befolyásolja az ejtési időtartamot. Az idősebb gyermekek ejtésében általában rövidebbek voltak a szavak, mint a fiatalabbaknál, a szóidőtartamok értékei természetesen mutattak átfedéseket, olykor azonosságokat az életkori csoportok között. Ez az eredmény várható volt a nemzetközi és a hazai szakirodalmi adatok alapján (pl. Redford 2015; Gósy–Krepsz 2017). A két évvel idősebb gyermekek artikulációs gesztusai már jóval stabilabbak, mint a fiatalabbakéi, a beszédtervezési műveletek nagyobb mértékben automatikusak, a temporális kontroll fejlettebben működik.

Az óvodás és az iskolás gyermekek egyaránt rövidebben ejtették a spontán közlések szavait, mint az ismételt mondatokban előfordulókat. A beszédmód hatását tükrözte az időtartamokban az a tény, hogy az ismétlés során a gyermek hangzási mintát kapott, míg a spontán beszédben relatíve szabadon választotta meg és aktiválta a lexikális hozzáférés céllexémáját. Nyilvánvalóan könnyebb és gyorsabb a jól ismert szavak kiejtése szemben a ritkán vagy akár sosem használtakkal, mint például *kalauz*, *minap*, *forgalom*, *odaérünk* (noha az adatközlők egyéni mentális lexikonának feltöltöttsége nem ismert). A spontán közlésekben a gyermekek – élet-

kortól függetlenül – rendszerint a gyakran használt (hallott és mondott) szavakat aktiválják és produkálják. Spontán beszédkor a rejtett beszédtervezési mechanizmus egyidejű műveletei egyfajta gyorsításra ösztönzik a beszélőt. A gyermek is igyekszik relatíve rövid időtartamban kiejteni a szavakat, hogy az újabb fogalmaknak megfelelő előhívási és átalakítási folyamatokat működtetni tudja. A spontán közlések grammatikai szerkesztettsége tükrözi a gyermek nyelvi kompetenciáját, bizonyos gyakorisági előfordulásokat és egyfajta beszédrutint. Ezekhez a közlésekhez képest az ismételt mondatok szerkezete és szavai készen kaptak, és gyakorlatilag függetlenek a gyermekek grammatikai és szókincset érintő kompetenciájától. Feltehetően az is hatást gyakorol az időzítési viszonyok alakulására, hogy az ismétlés ötéves korban már ritkábban előforduló beszédmód a mindennapokban. A spontán ejtésű és az ismételt szavak időtartama nem korrelált egymással, ami arra utal, hogy az egyik értékből nem következtethetünk a másik értékére.

A hétéveseknél kissé nagyobb a szóidőtartamok átlagának különbsége a beszédmód tekintetében, mint az ötévesek esetében. Ez valószínűsíthetően összefügg az iskolások fejlettebb artikulációs gesztusaival, a könnyebben és gyorsabban „programozható” temporális jellemzőkkel a spontán közlésekben. A mentális lexikonból előhívott szavak időzítési reprezentációja biztosabb és jobban állandósult, mint az óvodások esetében. A temporális kontroll is az idősebbeknél működik valószínűsíthetően jobban.

A szótagszám növekedésével az elemzett szavak szótagjainak időtartamában relatív csökkenés bekövetkezése volt várható (Lee et al. 1996; Smith et al. 1999; Gósy–Krepsz 2017). Ez mindkét életkorban és mindkét beszédmódban be is következett. A csökkenés mind az ismétlésben, mind a spontán közlésekben az idősebb gyermekek ejtésére volt jellemzőbb, azaz ők általában nagyobb mértékben redukálták a hosszabb szavakat a kiejtésben, mint a fiatalabbak. Az ismételt szavak esetében a hétéveseknél kifejezettebb volt a redukálódás, mint a spontán ejtettek időtartamaiban. A redukálódás mértékének ez az eltérése a beszédmód függvényében azt tükrözi, hogy az ötévesek spontán ejtett szavainak időtartamai megközelítik a hétévesekéit. Ez a három és a négy szótagból álló szavak esetén különösen feltűnő volt. A valószínű okok – amelyek további elemzéseket igényelnek – a hétévesek spontán beszédében, a frázisok hosszában és a közlések grammatikai (szemantikai) komplexitásában keresendők. Úgy gondolom továbbá, hogy magyarázat lehet az is, hogy a hétévesek a spontán közléseikben sok olyan hosszabb szót ejtettek, amelyek használati gyakorisága (még) relatíve alacsony (az iskolával, szabadidős tevékenységgel kapcsolatos újabb szavak). Például: *technika, döntetlen, edzésre, csapatunknak, íróverseny, bűvészkészlet, barkácsasztal, bordásfalig*. A következő, három és négy szótagból álló szavak az ötévesek közléseiből szemléltetik a különbséget: *dínókat, fekete, boszorkány, állatokat, bújócskáztunk, szobájába, homokozunk*. A szavak hossza (szótagokban kifejezve) és az időtartamuk között erős korrelációt találtam mind az ismétlések, mind a spontán közlések esetén.

A funkciószók általában később jelennek meg nagyobb számban a gyermekek beszédében a tartalmas szavakhoz képest (pl. Gósy 2005; Lengyel 1981). Utóbbiak a magyar nyelv agglutináló jellege miatt meglehetősen változók, míg a funkciószók formailag állandók. Az angolban végzett statisztikai elemzések szerint a funk-

ciószők rövidebbek, mint a tartalmas szők, és a rövidebb funkciószők használata gyakoribb (Miller et al. 1958). Ugyancsak angol nyelvűek olvasott szövegeinek vizsgálatakor találtak különbséget a tartalmas és a funkciószők lexikális hozzáféréseben (Schmauder et al. 2000), és igazolták a funkciószők rövidebb aktiválási idejét (Bell et al. 2009). A jelen kutatás azt támasztotta alá, hogy a gyermekek ejtésében mindkét beszédmódban rövidebbek voltak a funkciószők. Messzemenő következtetéseket ebből azonban még nem vonhatunk le, az azonban valószínűsíthető, hogy ennek az oka, hogy az állandó formájú (tehát nem toldalékolható) funkciószők rövidebb ejtése a szükséges artikulációs gesztusok relatív változatlanlágának a következménye. Az a tény, hogy a két és a három szótagból álló funkciószőkat a hétévesek kismértékben hosszabban ejtették, a négy szótagosok esetében pedig alig volt különbség az időtartamokban az életkor szerint, utalhat arra, hogy az idősebb gyermekek egyrészt jobban törekedhetnek a pontos ejtésre, másrészt a megszokotakon kívül ritkábban előforduló funkciószőkat is használtak a közléseikben. Például: *eléggé, olyankor, valamikor, nemsokára*.

A hipotézisek nagyrészt teljesültek. Feltételeztem, hogy az ismételt mondatok szavainak időtartama hosszabb lesz, mint a spontán közlésekben ejtetteké, ezt a fiatalabb gyermekek adatai igazolták. Az idősebb gyermekek esetében az időértékek csak részben támasztották alá a feltevést, mivel a hétévesek a három és négy szótagos szavakat ismétléskor ejtették rövidebben. Úgy gondoltam, hogy az idősebb gyermekek szóidőtartamai rövidebbek lesznek, mint a fiatalokéi, amit az ismételt szavak időtartamai igazoltak, a spontán ejtésűekéi azonban csak részben. Az a hipotézis, hogy a szótagszám növekedésével a szavak időtartama relatív csökkenést fog mutatni mindkét beszédmódban, teljesült, de az időviszonyok különbségének mértékében eltérés is tapasztalható a beszédmód és az életkor függvényében. Végül, igazolódtott, hogy a gyermekek a funkciószőkat rövidebben ejtették, mint a tartalmas szavakat mindkét beszédmódban.

Az elemzett beszédanyagok szavainak időtartamai alátámasztják a szavak hosszúságának (esetünkben a szótagszámnak), az életkornak és a beszédmódnak a kétségtelen hatását a temporális viszonyok alakulására gyermekeknél; a hatásnagyság azonban erősen változónak igazolódtott. A szavak hossza és az időtartamok összefüggése alapján kijelenthető, hogy már öt éves korban működnek a redukációs folyamatok, amelyek két évvel később még határozottabban tapasztalhatók. A gyakorlottabb artikuláció és a spontán beszédben a beszélő szándéka szerint előhívott szavak következtében jönnek létre a rövidebb időtartamú szavak. A tartalmas és a funkciószők időzítési különbsége ugyancsak igazolható már az öt éveseknél is, és ez a használati gyakorisággal, az állandó fonológiai/fonetikai formával és a vélhetően gyorsabb lexikális hozzáféréssel magyarázható.

A beszédmódok okozta eltérések több tényező hatása(i)ként értelmezhetők, úgymint a beszédmód használati különbsége, az emlékezeti differenciák, a mentális lexikon más módon történő aktiválása, a produkációs mechanizmus műveleti különbségei. Nem mondható ki teljes bizonyossággal, hogy az időzítési eltérések kizárólag a beszédmód következményei; hiszen az emlékezeti tényezők, az egyéni kommunikációs sajátosságok, az anyanyelv-elsajátítás fejlődésének ténye, a figye-

lem működése (stb.) is felelősek a temporális jellemzők alakulásáért. A kapott adatok ugyanakkor jó kiindulást jelentenek a további vizsgálatokhoz.

Az eredmények – kissé áttételesen ugyan –, de gyakorlati vonatkozásokra is ráirányítják a figyelmet. Az ismételt szavak relatíve hosszú időtartamai a beszédészlelés, a szókincs, illetve a verbális memória fokozott fejlesztésének szükségességére utalnak. Az a tény, hogy a spontán közlésekben a hétévesek hasonló tartamban produkálták a szavakat, mint az ötévesek, felveti azt, hogy szükség van a verbális kommunikáció gyakoriságának a növelésére. Minél több alkalmat biztosítunk a gyermekeknek a korlátozások nélküli spontán közlésekre, annál biztosabban fogják tudni kifejezni magukat. Az időzítésnek pedig mindebben nagy a szerepe.

SZAKIRODALOM

- Acheson, Daniel J. – MacDonald, Maryellen C. 2009. Verbal working memory and language production: Common approaches to the serial ordering of verbal information. *Psychological Bulletin* 135/1: 50–68. <https://doi.org/10.1037/a0014411>
- Aitchison, Jean 2003. *Words in the mind. An introduction to the mental lexicon*. Basil Blackwell, Malden.
- Alloway, Tracy Packiam, Gathercole, Susan E. 2005. Working memory and short-term sentence recall in young children. *European Journal of Cognitive Psychology* 17/2: 207–20. <https://doi.org/10.1080/095414404400000005>
- Alloway, Tracy Packiam – Gathercole, Susan E. – Willis, Catherine – Adams, Anne-Marie 2004. A structural analysis of working memory and related cognitive skills in young children. *Journal of Experimental Child Psychology* 87: 85–106. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2003.10.002>
- Andó Éva 2005. „Tarka lepke, kis mese...” A történetmondás szerepe a nyelvi szocializáció folyamatában. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a családban*. Tinta Kiadó, Budapest, 7–32.
- Ausmann Anita 2018. *Magyar gyermekek magánhangzóinak akusztikai-fonetikai jellemzői*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Baddeley, Alan D. 2001. *Az emberi emlékezet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bell, Alan – Brenier, Jason M. – Gregory, Michelle – Girand, Cynthia – Jurafsky, Dan 2009. Predictability effects on durations of content and function words in conversational English. *Journal of Memory and Language* 60: 92–111. <https://doi.org/10.1016/j.jml.2008.06.003>
- Boersma, Paul – Weenink, David 2015. *Praat: doing phonetics by computer*. http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html (Letöltve: 2016. november 18.)
- Bóna Judit – Imre Angéla – Markó Alexandra – Váradi Viola – Gósy Mária 2014. GABI – Gyermeknyelvi beszédadatbázis és információtár. *Beszédkutatás* 2014: 246–51.
- Clark, Eve 1995. Later lexical development and word formation. In: Fletcher, Paul – MacWhinney, Brian (eds.): *The handbook of child language*. Blackwell, Oxford, 393–412. <https://doi.org/10.1111/b.9780631203124.1996.00016.x>
- Colletta, Jean-Marc – Pellenq, Catherine – Guidetti, Michèle 2010. Age-related changes in co-speech gesture and narrative: Evidence from French children and adults. *Speech Communication* 52: 565–76. <https://doi.org/10.1016/j.specom.2010.02.009>
- Gathercole, Susan E. – Baddeley, Alan D. 1989. Evaluation of the role of phonological STM in the development of vocabulary in children: A longitudinal study. *Journal of Memory and Language* 28: 200–13. [https://doi.org/10.1016/0749-596X\(89\)90044-2](https://doi.org/10.1016/0749-596X(89)90044-2)

- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2018. Hiátusos kontextusok temporális mintázata gyermekek beszédében. *Beszédkutatás* 2018: 110–33.
- Gósy Mária 2020a. Szótagszám és szóhosszúság gyermekek mondatismétlésében. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (főszerk.) – Bóna Judit – Grácz Tekla Etelka – Markó Alexandra (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben. III. Fonetika*. (A MANYE Kongresszusok Előadásai 12/3.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 343–49.
- Gósy Mária 2020b. Durations of words with various numbers of syllables across childhood. In: Taschenberger, Linda (ed.): *Book of Abstracts of 2nd Workshop on Speech Perception and Production across the Lifespan (SPPL2020)*. Economic and Social Research Council (ESRC) and Division of Psychology and Language Sciences, UCL, London, 3–5.
- Gósy Mária – Krepsz Valéria 2017. *Morfémák időzíítési mintázatai a beszédben*. MTA Nyelv- tudományi Intézet, Budapest.
- Hazan, Valerie L. – Tuomainen, Outi – Pettinato, Michèle 2016. Suprasegmental characteristics of spontaneous speech produced in good and challenging communicative conditions by talkers aged 9 to 14 years old. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 69/6: 1–19. https://doi.org/10.1044/2016_JSLHR-S-15-0046
- Henry, Lucy 2012. *The development of working memory of children*. Sage Publications, London. <https://doi.org/10.4135/9781446251348>
- Jacewicz, Ewa – Fox, Robert Allen – Wei, Lai 2010. Between-speaker and within-speaker variation in speech tempo of American English. *Journal of the Acoustical Society of America* 128: 839–50. <https://doi.org/10.1121/1.3459842>
- Jeffries, Ralph – Baddeley, Alan 2004. Automatic and controlled processing in sentence recall: The role of long-term and working memory. *Journal of Memory and Language* 51: 623–43. <https://doi.org/10.1016/j.jml.2004.07.005>
- Kim, Minjung – Stoel-Gammon, Carol 2010. Segmental timing of young children and adults. *International Journal of Speech and Language Pathology* 12/3: 221–29. <https://doi.org/10.3109/17549500903477363>
- Klem, Marianne – Melby-Lervåg, Monica – Hagtvet, Bente Eriksen – Halaas, Solveig-Alma – Gustafsson, Jan-Eric – Hulme, Charles 2015. Sentence repetition is a measure of children’s language skills rather than working memory limitations. *Developmental Science* 18: 146–54. <https://doi.org/10.1111/desc.12202>
- Lee, Sungbok – Potamianos, Alexandros – Narayanan, Shrikanth S. 1999. Acoustics of children’s speech: Developmental changes of temporal and spectral parameters. *Journal of the Acoustical Society of America* 105: 1455–68. <https://doi.org/10.1121/1.426686>
- Lengyel Zsolt 1981. *Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. MIT Press, Cambridge.
- Lucero, Audrey 2015. Cross-linguistic lexical, grammatical, and discourse performance on oral narrative retells among young Spanish speakers. *Child Development* 86/5: 1419–33. <https://doi.org/10.1111/cdev.12387>
- Miller, George A. – Newman, E. B. – Friedman, E. A. 1958. Length-frequency statistics for written English. *Information and Control* 1: 370–89. [https://doi.org/10.1016/S0019-9958\(58\)90229-8](https://doi.org/10.1016/S0019-9958(58)90229-8)
- Okura, Eve – Lonsdale, Deryle. 2012. Working memory’s meager involvement in sentence repetition tests. *Conference: Cognitive Science*, 2132–37.
- Potter, Mary C. – Lombardi, Linda 1998. Syntactic priming in immediate recall of sentences. *Journal of Memory and Language* 38: 265–82. <https://doi.org/10.1006/jmla.1997.2546>
- Racsmány Mihály 2004. *A munkamemória szerepe a megismerésben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Redford, Melissa A. 2015. The acquisition of temporal patterns. In: Redford, M. A. (ed.) *The handbook of speech production*. Wiley, Blackwell, New Jersey, 379–403. <https://doi.org/10.1002/9781118584156.ch17>
- Redford, Melissa A. – Gildersleeve-Neumann, Christina E. 2009. The development of distinct speaking styles in preschool children. *Journal of Speech, Language and Hearing Research* 52/6: 1434–48. [https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2009/07-0223\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2009/07-0223))
- Sachs, Jacqueline – Devin, Judith 1976. Young children's use of age-appropriate speech styles in social interaction and role-playing. *Journal of Child Language* 3/1: 81–98. <https://doi.org/10.1017/S030500090000132X>
- Schmauder, Rene A. – Morris, Robin K. – Poynor, David V. 2000. Lexical processing and text integration offunction and content words: Evidence from priming and eye fixations. *Memory and Cognition* 28/7: 1098–108. <https://doi.org/10.3758/BF03211811>
- Smith, Bruce L. 1992. Relationships between duration and temporal variability in children's speech. *Journal of the Acoustical Society of America* 91/4: 2165–74. <https://doi.org/10.1121/1.403675>
- Smith, Bruce L. – Kenney, Mary Kay – Hussain, Sarmad 1996. A longitudinal investigation of duration and temporal variability in children's speech production. *Journal of the Acoustical Society of America* 99: 2344–49. <https://doi.org/10.1121/1.415421>
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language. A usage-based theory of language acquisition*. Harvard University Press, Cambridge.
- Turi Zsolt – Németh Dezső – Hoffmann Ildikó 2014. Nyelv és emlékezet. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 743–76.

Gósy Mária
egyetemi tanár

ELKH Nyelvtudományi Intézet,
ELTE Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék
<https://orcid.org/0000-0003-4336-3007>

SUMMARY

Gósy, Mária

Duration of words produced in repetitions and spontaneously with children

The present study intended to analyze word durations both in sentence repetitions and in spontaneous speech samples produced by 5-year-old and 7-year-old Hungarian-speaking children. The durations of the older children's words were significantly longer than those of the younger children in repetitions but not in spontaneous speech. The number of the syllables was a particularly decisive factor in durations. The reduction tendency of the longer words was characteristic of all children's pronunciation, and it was specifically marked with the 7-year-old children in repeated words. Function words were produced shorter than content words by all children in both speech styles. Temporal patterns of words are good indicators for developing articulation, lexical access, and speech motor control.

Keywords: words of various lengths, speech styles, durations, word types, 5- and 7-year-olds

Igemód és mondatmód
A felszólító mód és a kötőmód („a mellékmondati felszólító mód”)
összefüggései a magyarban

1. Bevezetés

„A magyar nyelvtudomány történetében többször is felmerült a konjunktívusz lehetősége, de a kötőmód konszenzusos elismeréséig soha nem jutott el a magyar lingvisztika” (Szarka 2000: 258). A múlt század utolsó harmadában Prileszky Csilla (1974) és Pataki Pál (1984) – egymástól függetlenül, de ugyanazon mondattani jelenségre hivatkozva – a magyar mellékmondatbeli felszólító mód és kötőmód megkülönböztetését kezdeményezték. Prileszky még nagyon óvatosan fogalmaz: „Ez a formai jegy [ti. az igekötős igék egyenes szórendje] jelzi, hogy itt nem valódi felszólító módról van szó, hanem valamiféle kötőmódról – ha szabad megkockáztatni ezt a műsót” (1974: 474); Pataki francia–magyar összevetésen alapuló dolgozatában már határozottabban érvel a kötőmód megléte mellett: „az eddigi magyar nyelvtanokban ismeretlen fogalom a kötőmód”, pedig „az a nyelvtani jelenség, amely a franciában a subjonctif formában jelentkezik, a magyarban is megvan” (1984: 208). Kugler ugyan fontosnak tartja megjegyezni, hogy a mellékmondat akkor is tartalmazhat felszólító módú állítmányt, ha nem felszólítást tartalmaz, de a kötőmód elnevezést még 2000-ben sem használja a Magyar grammatikában (Keszler 2000), jóllehet utal arra, hogy „a [...] mellékmondatbeli módhasználatot több szerző kötőmódnak (conjunktívusznak) tartja” (Kugler 2000: 107).

A kötőmód léte minden bizonnyal azért vita tárgya a magyarban, mert formája (többé-kevésbé) egybeesik a felszólító móddal, ezért a hagyományos, morfológiai megközelítésben nem tekinthető önálló igemódnak, annak ellenére sem, hogy lényeges különbség rajzolódik ki a valódi felszólítást tartalmazó mondatok, illetve az azokat idéző vagy valódi felszólítást egyáltalán nem tartalmazó -j jeles igealakot tartalmazó mellékmondatok között.

Prileszky és (1974) Pataki (1984) is a funkció elsődlegességét és a morfológiai forma másodlagosságát hangsúlyozzák, ezért a „felszólító mód” terminust csakis azokban az esetekben tartják elfogadhatónak, ha a mondat (vagy a mellékmondat) tényleges felszólítást, kívánságot, óhajt stb. tartalmaz. Dolgozatomban arra szeretnék rámutatni, hogy – amennyiben nem ragaszkodunk a *modus* kategóriájának klasszikus, morfológiai alapú megközelítéséhez, akkor a magyar igeragozási sorból hiányzó kötőmód más szinten, a morfológiaiainál tágabban értelmezhető, szintaktikai kategória részeként definiálható. Kíváncsúnak tűnik a morfológiai kategória (igemód) és a (morfo)szintaktikai kategória (a mondatmód) elkülönítése egymástól. Célom továbbá az, hogy bemutassam a -j módjeles igealakok különböző funkcióit és az ezekkel összefüggésben lévő formai sajátosságokat, illetve az, hogy hozzájáruljak a felszólító módnak (mint igemódnak) és a kötőmódnak (mint mondatmódnak) a pontosabb megértéséhez, sajátosságaik és összefüggéseik tisztázásához a magyar nyelvben. Mivel a kötőmód fogalmának és használati szabályainak ismerete egyrészt számos indoeurópai nyelv

tanítása/tanulása során is előkerül, másrészt a magyarnak mint idegen nyelvnek (MID) az oktatásában sem nélkülözhető, ezért a magyar nyelvészeti kutatások eredményeire, illetve MID-tanári tapasztalataimra támaszkodva kívánom a kötőmód használatának kérdéseit tisztázni ebben az elméleti és nyelvhasználati szempontokat is figyelembe vevő leírásban.

2. Kötőmód az indoeurópai nyelvekben

Az indoeurópai nyelvekben a kötőmód az igemódok egyike. Létezéséről elsősorban a latin és az újlatin nyelvekben, valamint a németben van általában tudomásunk, ezekben a nyelvekben ugyanis a kötőmód mind formailag, mind a használatban elkülönül a többi módtól. A használat szabályai azonban ezekben – a kötőmódot ismerő – nyelvekben sem egységesek: markáns eltérések figyelhetők meg például abban a tekintetben, hogy mely főmondatbeli kulcsszók hívnak elő kötőmódot a mellékmondatokban. Míg például a franciában a *gondol* ige kijelentő módot kér a beágyazott tagmondatban: *Paul pense que Pierre vient* (kijelentő módú igealak) / **vienne* (kötőmódú igealak) 'Paul azt gondolja, hogy Pierre jön', ugyanezen főmondati régens az olasz nyelvben kötőmódot kér maga után: *Paolo pensa che Pietro venga* (kötőmódú igealak) / **viene* (kijelentő módú igealak) (vö. Sárkány 2017). Az indoeurópai nyelvek kötőmód-használatában három fő szempontot szokás hangsúlyozni:

2.1. Kötőmódú igealak általában összetett mondatokban, az alárendelt (beágyazott) tagmondatban fordul elő. A nemzetközi terminusok a latin *coniunctivus* ('kötő, összekapcsoló') vagy *subiunctivus* ('alávető, összefüggő') fordításaként honosodtak meg az indoeurópai nyelvekben: egyik részük az előbbi, másik részük az utóbbi elnevezést vette át (pl. ol. *congiuntivo*, n. *Konjunktiv* // sp. *subjuntivo*, fr. *subjonctif*, ang. *subjunctive*). Mindkét terminus azt nyomatékosítja, hogy a kötőmódú igealak általában az alárendelői összetett mondatok főmondatának van alárendelve, ahhoz kötődik.

2.2. A kötőmódot tartalmazó alárendelt mondatban leírt esemény szorosan kapcsolódik a főmondatához, amelynek prototipikus jelentése a beszélőnek a mondat propozicionális tartalmára vonatkozó bizonytalanságával hozható kapcsolatba (pl. függő beszéd). Kötőmódot találunk akkor is, ha a beszélő a beágyazott mondatban leírt eseményhez vagy tényálláshoz való személyes viszonyát (érzelmeit, értékítéletét, vágyát, kételyét vagy akaratát) fogalmazza meg, valamint lehetőséget, szükségességet, fontosságot stb. kifejező főmondati predikátumok után is. Ilyenkor tehát szemantikai motiváció áll a módváltás mögött.

2.3. A kötőmód teljes paradigmával rendelkezik: minden számban és személyben létezik, szemben a felszólító formákkal, amelyek ragozási sora hiányos (defektív).

3. A modus kategória: igemódok a magyarban

A mód (modus) olyan grammatikai kategória a magyarban, amely az ige morfológiájában van kódolva, de „funkciója az egész mondat tartalmával van kapcsolatban, s alapvető szerepet tölt be a nyelv modális rendszerében, a modalitás kifejezésében” (Kugler 2000: 106). Bybee szerint a mód a beszélő intencióját jelöli, azt a választását, miként kívánja a propozíciót a társalgás folyamatába, a szöveg kontextusába illeszteni (vö. Bybee 1985: 165, 169; idézi Kugler 2003: 36).

Hagyományos nyelvtanaink általában három módot (kijelentő, feltételes és felszólító) tárgyalnak (Tompai 1962; Bencédy–Fábián–Rácz–Velcsovne 1976; Keszler 2000), és az alárendelői összetett mondatok beágyazott mondataiban megjelenő *-j* módjeles igealakokat is általában egységesen felszólító módúnak definiálják, annak ellenére, hogy ezekben a tagmondatokban az imperatívuszi formák nem jelennek meg felszólítást.

Vannak tanulmányok (pl. Pataki 1984; Tóth 2003, 2005) és olyan újabb grammatikák is (pl. É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998; Kálmán 2001; Tolcsvai Nagy [szerk.] 2017), amelyek a három igemód mellé felveszik a szintaxis szintjén megjelenő kötőmódot is, hangsúlyozva, hogy a kötőmód morfológiailag nem különíthető el a felszólító módtól.

Többen érvelnek amellett (Farkas 1992; Hegedűs 2004: 259; 2018: 124–33; Turi 2009; Varga 2013, 2011), hogy a *-j* jeles igealakokat célszerű lenne egységesen kötőmódú (esetleg kötő-felszólító módú) alakoknak nevezni, amelyek a kötőmódú tagmondatokon kívül felszólításokban is előfordulnak. Farkas (1992), Turi (2009) és Varga (2011) arra hivatkozva érvelnek a kötőmód önállósága mellett, hogy a nyelvek többségében (így a magyarban is) a felszólító mód csak második személyekben és főmondati pozícióban lehetséges, vagyis a felszólító mód ragozási paradigmája hiányos. Ebből pedig az következik, hogy a minden számban és személyben megjelenő *-j* módjel semmiképpen nem a felszólító módnak a jele, hanem a kötőmódé.

A fenti megközelítések ismeretében továbbra is kérdés marad a következő: ha a morfológia szintjén a kötőmódnak nincs a többi módjeltől megkülönböztető jele, akkor a konjunktívusz mint mód létezik vagy nem létezik a módoszok között a magyarban? Dolgozatomban a mellett fogok érvelni, hogy a – morfológiai módjelölés szintjén valóban hiányzó – kötőmódot próbáljuk meg más szinten kimutatni, és tekintjük azt a (szűk) morfológiai megközelítésnél tágabb értelemben vett módnak, azaz mondatmódnak.

4. A kötőmód („a mellékmondati felszólító mód”) értelmezése a magyarban

Az bizonyosnak tűnik, hogy a kötőmódnak az igemódok hagyományos, morfológiai kereteken belüli értelmezése nemigen lehetséges, hiszen a kötőmódnak nincsen önálló jele, amely megkülönböztetné a többi módjeltől (a kijelentő mód $\emptyset$, a feltételes mód *-nA/-nÁ* és a felszólító mód *-j* jelétől). Formailag nem tud elkülönülni az imperatívusztól, morfológiailag kénytelen a felszólító mód *-j* jelével megjelenni az igealakon,

grammatikai kitevője tehát homonim a felszólító mód jelével. A kötőmódot mindenképpen célszerűnek tűnik egy, a morfológiai módnál tágabban felfogott, más módokat (kijelentő, feltételes) is magába foglaló rendszer részének tekintenünk. A feltételes módú igealakokat tartalmazó alárendeléseket – noha módhasználatukra szintén alkalmazható a konjunktívusz fogalma – ebben a dolgozatban nem vizsgálom.

4.1. Miért nincs a kötőmódnak a magyarban megkülönböztető jegye?

Erre a kérdésre Pomozi (1991) és Szarka (2000) tanulmányai alapján próbálok válaszolni, amelyek érdekes adalékokkal szolgálnak a kötőmód kialakulásával kapcsolatban. Pomozi a rokon nyelvek megfelelő példáira, valamint a korai nyelvemlékes kor adataira hivatkozva valószínűsíti, hogy a kötőmódú szerkesztésmód az alárendelői összetett mondatokban (*Pista leült, hogy befűzze a cipőfűzőjét*) a célhatározói mellékmondat értékű infinitívuszi szerkezetekből alakult ki (*Pista leült befűzni a cipőfűzőjét*): „A konjunktívusz ezek szerint nem lenne más, mint egy relatíve igen kései parallel nyelvi fejlemény által kikényszerített modus, amelynek természetesen csak akkor tudnánk pontosabb kronológiáját adni, ha tisztán láthatnánk, mikor jelenik meg nyelvünkben a célhatározói alárendelés” (1991: 10). A célhatározói mellékmondatnak megfelelő infinitívuszi szerkezet lényegesen régebbi, mint a megfelelő alárendelés, vö. például HB. *Es mend paradisumben uolov gimilcictul munda neki elnie* 'És mind Paradicsom-ben való gyümölcsöktől monda neki élnie' (1192–5) > *És a paradicsomban való minden gyümölcsből, monda neki, hogy éljen*. „Az alárendelői összetett mondatok kései megjelenése lehet esetleg az oka annak, hogy a konjunktívusznak nincs önálló módjele” (Pomozi 1991: 10). „Az igenév > finit ige fejlődés egyébként ismert grammatikalizációs folyamat, elég utalnunk a magyar -t- múltidő-jel kialakulására” (Csépregi 2014: 100).

Szarka (2000: 251–2) a Benkő szerkesztette történeti nyelvtant (1995: 656–8) idézve szintén amellett foglalt állást, hogy az ómagyar korban végbement főnévi igeveves szerkezet célhatározói mellékmondatos feloldása vezetett a kötőmód kialakulásához.

4.2. A kötőmód jelentése

Pataki a nem tényyszerű tartalom megjelenítését értelmezi a mellékmondatokban kötőmódú funkcióként. A reális/irreális megkülönböztetést alkalmazva a kötőmód szemantikai funkcióját a nem realitás kifejezésében látta: „(a kötőmódú) igealakok egytől-egyig olyasvalamit fejeznek ki, ami a valóságban nincsen meg, olyan tényt, amely nem létezik, olyan folyamatot, amely nem történik meg: olyasvalamit, aminek a nemléte vitathatatlan” (Pataki 1984: 210).

Turi is úgy véli, hogy a kötőmódú igealak nem tényt közöl, hanem csak óhajtott, kívánt, elrendelt, megparancsolt stb., de „a beszélő által még nem ismert igazság-értékű, még be nem következett, ún. *irreális* esemény kifejezésére szolgál” (Turi 2009: 29), vö. például a következő mondatokat a faktualitás kifejezése szempontjából: *Helyeslem, hogy a bűnösöket megbüntetik* ~ *Helyeslem, hogy a bűnösöket*

megbüntessék (Pataki példái 1984: 209). A logikai különbség a két mondat között abban áll, hogy míg az első mellékmondat tartalma reális tényről vagy tényként kezelt dologról szól, addig a második mellékmondat tartalma (még) nem realizálódott, a valóságban (még) nem történt meg, de a megvalósulása kívánatos lenne (vö. még *Ellenzem, hogy emelik a bérletek árát ~ Ellenzem, hogy emeljék a bérletek árát; Fontos számomra, hogy jól tanulsz ~ Fontos számomra, hogy jól tanulj*).

Tóth, aki a kötőmód tanulmányozásának több munkát is szentelt (2003, 2005, 2006), e mód fő funkcióját a beszélőnek a mondat propozicionális tartalmára vonatkozó bizonytalanságával hozza kapcsolatba, viszont nem tartja kielégítőnek a hagyományos megközelítés magyarázóelvét, miszerint a reális állítást kifejező mellékmondatokban kijelentő mód szerepel, míg a nem reális állítást hordozó mellékmondatokban nem kijelentő módok jelennek meg (Klemm 1931; Tompa 1962; Pataki 1984). Olyan elméleti keretet dolgoz ki a bővítményi mellékmondatok módválasztására, amely a reális/irreális különbségen túlmutat: a predikátumok veridikalitási tulajdonságai és a módválasztás közötti összefüggésekre mutat rá, nevezetesen arra, ha a főmondat igaz, a mellékmondatnak is igaznak kell lennie. A faktív és érzékelést kifejező igék mindig veridikálisak, bővítményi mellékmondatai ezért kijelentő módban állnak: *Örülök, hogy Péter megjött*. A direktívák (pl. *parancsol*), az engedélyezést (pl. *megenged*), a célt (pl. *törekszik*) vagy az akaratot, vágyakozást kifejező (pl. *akar*) igék ellenben nem veridikálisak, mellékmondatai ezért nem kijelentő módban állnak, például: *Megparancsolom, hogy vedd fel a sapkád; Megengedem, hogy felvedd a sapkád* (vö. Tóth 2006).

5. Kontextusok, amelyekben -j jeles igealakokkal találkozunk a magyarban (az igemód és a mondatmód elkülönítése a különféle mondattípusokban)

Mivel a forma és a funkció között általában nincs „egy az egyhez” típusú megfelelés, így a -j jeles igealakok is többféle funkcióval, használati értékkel rendelkeznek, ezek a következők:

I. FELSZÓLÍTÓ MÓDÚ FUNKCIÓ (igemód)

- 5.1. direkt felszólítás (imperatívusz),
- 5.2. függő beszéd (kvotatív, reportatív mód):
 - 5.2.1. függő felszólítás,
 - 5.2.2. függő kérdés.

II. KÖTŐMÓDÚ FUNKCIÓ (mondatmód)

- 5.3. célhatározói mellékmondatok;
- 5.4. a főmondatbeli predikátumok/összetevők/régensek meghatározott szemantikai jegye(i) által előhívott kötőmódú mellékmondatok¹:

¹ Ilyenkor tehát a főmondat valamely lexikai elemének bizonyos szemantikai jegye, Molnár Ilona terminusával a „főmondatbeli keretkifejezés”, a „főmondatbeli kulcsszó” az a tényező, amely a mellékmondati kötőmód használatát előírja (Molnár 1994–1995: 41).

- 5.4.1. racionális értékelést kifejező predikátumok,
- 5.4.2. engedélyezést (és tiltást) kifejező predikátumok,
- 5.4.3. célt, szándékot, hajlandóságot kifejező predikátumok,
- 5.4.4. vágyakozást kifejező predikátumok.

A felsorolt jelentéstípusok bizonyára továbbiakkal is kiegészíthetők. A kötőmód használatát előíró főmondati lexika (igék, névszók, állandósult szerkezetek) listázása és jelentéstípusokba rendezése különösen a magyar mint idegen nyelv tanítása szempontjából tűnik indokoltnak és praktikusnak.

5.1. A magyarban a felszólítás tipikusan főmondati jelenség. A felszólításokban a beszélő direkt ráhatási szándékkal akarja a folyamatok végbemenetelére vonatkozó akaratát, óhaját, buzdítását, kívánságát, engedélyét vagy beleegyezését kifejezésre juttatni (Tompai, 1962: 488; A. Jászó 1994: 253). Ezek a megnyilvánulások „a világ egy lehetséges állapotának létrehozására irányulnak, vagyis a beszélő a hallgatótól egy tényállás létrehozását várja el” (Kugler 2000: 107), nevezetesen azt, hogy elvárásával azonos változás történjen a világban.

A felszólító mód a magyarban két személyhez köthető: az esetek nagy százalékában a beszélő interakcióban bírja rá partnerét valamely cselekedet elvégzésére, így megszólítottjai értelemszerűen 2. személyek (*te, ön/maga; ti, önök/maguk*) lehetnek, legfeljebb többes szám 1. személy, ha a megnyilatkozó is tagja a csoportnak. A felszólító mód paradigmája tehát hiányos (1. táblázat):

1. táblázat

	Határozatlan ragozás	Határozott ragozás
E/1	—	—
E/2 (<i>te</i>) (<i>ön/maga</i>)	<i>olvass el/olvassál el (egy regényt), olvasson el (egy regényt)</i>	<i>olvasd el/olvassad el (Márai regényét), olvassa el (Márai regényét)</i>
E/3	—	—
T/1	<i>olvassunk el (egy regényt)</i>	<i>olvassuk el (Márai regényét)</i>
T/2 (<i>ti</i>) (<i>önök/maguk</i>)	<i>olvassatok el (egy regényt), olvassanak (egy regényt)</i>	<i>olvassátok el (Márai regényét), olvassák el (Márai regényét)</i>
T/3	—	—

A főmondatbeli felszólító mondatokban a direkt ráhatási szándékkal társítható felszólító jelentéstartalom meghatározott formai jegyekkel jár együtt:

- Semleges utasító szerepben megfordul az igekötő-ige szórend: az igekötős igék igekötői túlnyomórészt az ige után kerülnek (*Üljön le!*, *Csinálja meg!*).
- Létezik egy sajátos szórendű felszólító mondat, amelyben a felszólító operátor ellenére az igemódosító – szokatlan módon – az ige előtt marad; az egyenes

szórend sajátos pragmatikai jelentéssel rendelkezik: nyomatékosítja a beszélő elvárását, de akár fenyegetéssé is változtathatja: *Aztán **elgyere** hozzánk!, **Megedd** nekem a spenótot!, Aztán jól **megtanuld** ám a grammatikát!* Ez gyakran együtt jár bizonyos partikulák használatával (pl. *ám, nekem, aztán, csak*). Az efféle mondatokkal kapcsolatban egyes szerzők főmondatbeli kötőmódról beszélnek a magyarban is (Varga 2011, 2013).

- Tiltásokban a *nem* tagadószo *ne* alakváltozatának az igekötő és ige közé helyezésével érhetjük el ugyanezt a hatást: a ***Meg ne tedd!*** erős tiltást (már-már fenyegetést) jelenít meg. Ugyanezt a funkciót töltheti be a mondat élén álló *nehogy* partikula is (***Nehogy megtedd!***). Nem cselekvő igék esetén a tiltás féltő, óvó, aggodó intést is megjeleníthet (amely egy nemkívánatos helyzet elkerülésére irányul): ***El ne felejtsd!***, ***Nehogy megfázz!*** (vö. Szili 2011: 491; Imrényi–Kugler 2017: 787).
- Az óhajtó-kívánó mondatokban is felszólító módú igealakokat találunk, de ezekben a mondatokban a mediális igék felszólító módja nem akaratot, hanem kívánságot, vágyat fejez ki, például: *Süssön ki végre a nap!*

5.2. Függő beszéd (*oratio obliqua*)

A függő beszéd idézetszerű, mások parancsainak, kéréseinek stb. interpretálása. Állítólagosságot fogalmaz meg: ilyen esetekben úgy hivatkozunk a közlésekre, hogy vagy nem foglalunk állást az igazságtartalma felől, vagy eleve bizonytalanként állítjuk be. Az indoeurópai nyelvek függő idézeteiben megfigyelhető módhasználati gyakorlat, a kötőmód alkalmazása a latinból eredeztethető. A magyar függő idézet jellemző sajátossága, hogy benne az igeidők és az igemódok nem módosulnak a közlő szempontjából: ugyanabban az időben és módban állnak, amely a megfelelő egyenes idézetben lenne.

A függő beszéd az evidencialitással ('szemtanúsági mód') van kapcsolatban, amely azt jelzi, hogy a beszélő milyen tapasztalattal rendelkezik saját kijelentéseinek tartalma tekintetében, honnan, milyen forrásból származik a beszélő tudása, információja, tehát állítása mennyire megbízható. A *közvetlen evidencia* kifejezhet (és meg is különböztethet egymástól) látási, hallási, egyéb közvetlen ismeretet, a *közvetett evidencia* pedig következtetési (inferenciális) vagy hallomásos, idéző (kvotatív, reportatív) evidencialitást fejez ki, éppen ezért „a közvetett evidenciához általában hozzákapcsolódik a 'bizonytalan' beszélői értékelés, ezért ez a kategória gyakran érintkezik a modalitás tartományával” (Kugler 2003: 176). A latinban a „másod-, harmadkézből” származó, értesülésen vagy következtetésen alapuló, tehát az úgynevezett *közvetett evidenciális közlések* kifejezésére gyakran használtak kijelentő mód helyett jelölt módot (kötőmódot), mégpedig abból a meggondolásból, hogy egy olyan eseménynek az elbeszélése, amelyet a közlő nem látott / nem hallott, nem állíthat tényként (hiszen az valaki mástól, egy harmadik személytől származik, ezért aztán kétséges), például: a *Mari azt mondta, hogy Péter tegnap későn jött haza* mondatban lévő információ (*Péter későn jött haza*) egy harmadik személytől (Maritól) származik, és mivel nem a közlő látta/hallotta/tapasztalta stb. a hazaérkezés késői időpontját, ezért nem állíthatja tényként.

5.2.1. Függő felszólítás

Az alárendelő összetett mondatok gyakori típusa a függő felszólítás. Ebben a típusban a felidézett valóságos főmondati felszólítás (*Vidd ki a szemetet!*) alárendelt tagmondatba kerül a bevezető, idéző főmondat révén. A direkt felszólítást már csak idézi az *Anyám arra kért, hogy vigyem ki a szemetet* mondat, de „az átképzeléses előadás következtében ott sejlik a valóságos felszólítás, amely mellékmondatná »tevődött át«” (Molnár 1994–1995: 14). A mellékmondatban a magyar igeidő és az igemód nem módosul (a megfelelő egyenes idézettel egybevetve), és a függő felszólításban megőrződik az egyszerű felszólítás igekötős igéjének fordított (inverz) szórendje is. Itt tehát nem a főmondatbeli predikátum valamely szemantikai jegye hívta elő a mellékmondat kötőmódját: az elsődleges verbális felszólítás a hozzájáruló közlő, idéző mondatnak köszönhetően válik mellékmondatná. Ha a felszólítás alárendelt tagmondatba kerül, akkor bizonyos mondatnani kritériumok segítenek elkülöníteni a felszólító módot a kötőmódtól:

- A függő beszédre a fordított (az ige-igekötő) sorrend jellemző, pontosan úgy, ahogy főmondatbeli felszólítás esetén, például: *Megparancsolta, hogy **együk meg** a levest* (**Megparancsolta, hogy megegyük a levest*). Esetenként mindkét sorrend lehetséges, például: *Azt akarta, hogy **együk meg** a levest ~ Azt akarta, hogy **megegyük** a levest; Azt akarom, hogy **tavaszdjon ki** ~ Azt akarom, hogy **kitavaszdjon***. A grammatikai kontraszt jelentésbeli különbséget feltételez: az *Azt akarom, hogy* + inverz szórendű mondatban a valóságos felszólítás tevődik át a mellékmondatba, míg az *Azt akarom, hogy* + egyenes szórendű mondatban a célra irányulás jegye dominál (vö. Szili 2011).
- A *hogy* kötőszó törlését az alárendelt mondat elejéről a függő beszéd lehetővé teszi, például: *Megparancsolta, (hogy) együk meg a levest; Arra kért, (hogy) takarítsam ki a lakást;*
- A függő beszédben foglalt állítólagosság kifejezésére – a latin függő idézetek igemódhasználatának hatására – korábban a magyarban is gyakran fordult elő feltételes módú igealak a kijelentő vagy felszólító mód helyett, például: *Mondták, hogy a várban egy hatalmas úr **élne** (él)* vagy *Ez megparancsolta, hogy ki-ki egy almát **vinne** (vigyen) neki ajándékba* (Grétsy–Kovalovszky 1980: 703). Boksay az *Egy bétsi asszonyka azt írta vidéken élő barátjának, hogy **küldene** neki savanyúkáposzta-magot* mondat a mai fülnek meglehetősen archaikusan hangzó feltételesmód-használatot (a várt felszólító helyett) igemódtévesztésnek tulajdonítja, tudniillik „az írástudók „nem értették meg jól a coniunctivusos igeidő-egyeztetés lényegét a latinban, és egy egyszerű, de torzító modellt követtek és követnek” (Boksay 2008: 7).

Úgy tűnik, a függő felszólítás megvalósulása szempontjából közömbös, hogy a főmondat predikátumai (az idéző igék) az utasítás milyen minőségét/erősségét/árnyalatait juttatják kifejeződésre, tehát:

- direktívum (utasító, ráható) jelentésűek-e, például: *(meg)parancsol, akar, felszólít, rászól, (meg)kér, utasít, kíván, elrendel, javasol, biztat, buzdít, követel,*

- ajánl, tanácsol, könyörög, kényszerít, kötelez, meghagy, rászorít, rimáncodik, figyelmeztet*, vö. például: **Megparancsolom**, *hogy hagyják el a lakást*, vagy
- *semlegesek, főként állítást megtestesítő igék-e*, például: *mond, gondol, üzen, szól, ír, értesít*, vö. például: **Azt a mondom** ('tanácsolom', 'javaslom'), *hogy hagyják el a lakást* esetleg
 - „a beszélő csak következtet valamilyen kényszerre, összegzi a szituáció alapján a benyomásait” (Szili 2011: 482), vö. például: *A főbérő úgy döntött, hogy hagyják el a lakást*;
 - előfordul, hogy a főmondati predikátum után következő mellékmondat tulajdonképpen elliptikus felszólítás, például: *Elküldték* (ti. azzal a felszólítással, paranccsal, kéréssel stb.), *hogy váltsa meg a jegyet* (Prileszky példája 1974: 475); az igekötős ige fordított szórendje utal arra, hogy ebben a mondatban is függő felszólítás rejlik.

5.2.2. Függő kérdés

A Bekopogjak? Kopogjak be? // Megvárjam, ne várjam meg? // Együnk almát? // Ki vegye meg az almát? mondatok egyenes idézetek, választ váró kérdések, amelyek a beszélő tanácstalanságát, bizonytalanságát juttatják kifejeződésre. „Ha explicité akarjuk tenni ezeket a valójában elliptikus szerkezeteket, a lehetőségek gazdag tárházából válogathatunk” (Szili 2011: 489), különféle stratégiák között dönthetve, például: *Kérlek, mondd meg, mit tegyek!* (felszólítás); *Mit mondasz, mit tegyek?* (kérdés); *Azon gondolkodom / morfondírozom / tanakodom, elmenjek-e / menjek-e el* (a bizonytalanság tükröztetése). „Az átképzéses módhasználat következtében felszólító mód áll ezekben a függő kérdésekben is” (Prileszky 1974: 474). A felszólító mód használatát a mellékmondatban kifejezett kérdés tartalmi jegye, a bizonytalanság, a kételkedés, a felszólításra várás idézi elő.

Formai tekintetben ezek a mondatok is kettős sajátosságot mutatnak: az igekötő együtt is maradhat, de el is válhat igéjétől (az igekötő helye itt is követi a megfelelő egyszerű mondatbeliét, tehát lehet egyenes is, fordított is), például: *Habozott, (hogy) bekopogjon-e ~ Habozott, (hogy) kopogjon-e be*. Az egyes vagy többes számú első személyekben használatos kérdések esetén az inverz szórendben „a beszélő [...] a partnere válaszában megjelenő illokúciós erőt előlegezi meg: *Várjalak meg? ← Várj meg / ne várj meg! A Megvárjalak?* típusú kérdésekben, valamint az állítói változatokban (*Nem tudom, megvárjalak-e*) az inverzió elmaradása a ráhatói szándék eltűnésére utal. A helyébe lépő illokúciós erő rokonítható a szükségességgel ('Meg kell, hogy várjalak?') vagy a cél kifejezésével ('Akarod, hogy megvárjalak?') (vö. Szili 2011: 490).

5.3. Célhatározói mellékmondatok

Ez a mondat szerkezet a kötőmód leggyakoribb előfordulási helye. Az alárendelt tagmondatban lévő felszólító módú igealak sem közvetlen, sem felidézett (közvetett) felszólítást nem tartalmaz, és nem is a főmondati predikátum valamilyen szemantikai jegye hívja elő a felszólító módot a mellékmondatban (bár a főmondatban gyakran

szerepelnek mozgást jelentő igék), hanem a két mondat közötti logikai kapcsolódás, a célhatározói viszony. A célhatározói mellékmondat kialakulásának rekonstruálásakor feltételezhető, hogy „az eredetileg három részből álló tagmondat-együttesből a középső (a kommunikációs szempontból kevésbé jelentős, csupán tartalomváró) tagmondat törlődött. Ez a törlődött tagmondat az utána következővel tárgyi, az őt megelőzővel kapcsolatos vagy még inkább oksági viszonyban állhatott: *Elutazott vidékre, és/mert azt akarta/kívánta, hogy találkozzék öreg tanárával* → *Elutazott vidékre, hogy találkozzék öreg tanárával*. A keletkezésnek ez a módja több dologra is rávilágít, pl. (a) a célhatározói mellékmondatok kötőszava az általános (tartalmatlan) *hogy*, (b) a mellékmondat módhasználatát a törölt mondat *akar*; *kíván*, *szeretne*, *óhajt* alaptagjai követelik meg, (c) ez egyúttal az ok- és célhatározói mondatok utalószó-egyeztetését és mellékmondatbeli igemódhasználatának különbségét is indokolja: *Azért utazott vidékre, [mert azt akarta], hogy lássa öreg tanárát* (célhatározói alárendelés) ~ *Azért utazott vidékre, mert látni akarta öreg tanárát* (okhatározói alárendelés), és arra is rámutat, (d) miért gyakori az egykori főmondati funkciójú igéből partikulává grammatikalizálódott *hadd* használata célhatározói mellékmondatok bevezetésére: *Ne zavarj most a fiút, hagyd, hogy tanuljon* → *Ne zavarj most a fiút, hadd tanuljon*” (Kiss–Pusztai 2003: 516).

A célhatározói mellékmondatok kötőmódú igéinek sajátosságai a következők:

- A kötőmódú használat csak az egyenes szórendű igekötős igét engedi meg (az igekötő nem válik el az igéjétől); ez a szórend is annak a jele, hogy itt sem valószínűsítő felszólításról van szó, például: *Azért jöttem Magyarországra, hogy megtanuljak magyarul*; *A szüleim támogatják, hogy elköltözzek Budapestről*.
- A kötőmód teljes paradigmával rendelkezik mindkét ragozásban (lásd 2. táblázat).

2. táblázat

	HATÁROZATLAN RAGOZÁS	HATÁROZOTT RAGOZÁS
E/1 (én)	<i>Azért jöttem Magyarországra, hogy megtanuljak magyarul.</i>	<i>Azért jöttem Magyarországra, hogy megtanuljam a magyar nyelvet.</i>
E/2 (te)	<i>Azért jöttél Magyarországra, hogy megtanulj(ál) magyarul.</i>	<i>Azért jöttél Magyarországra, hogy megtanul(ja)d a magyar nyelvet.</i>
E/3 (ő)	<i>Azért jött Magyarországra, hogy megtanuljon magyarul.</i>	<i>Azért jött Magyarországra, hogy megtanulja a magyar nyelvet.</i>
T/1 (mi)	<i>Azért jöttünk Magyarországra, hogy megtanuljunk magyarul.</i>	<i>Azért jöttünk Magyarországra, hogy megtanuljuk a magyar nyelvet.</i>
T/2 (ti)	<i>Azért jöttetek Magyarországra, hogy megtanuljátok magyarul.</i>	<i>Azért jöttetek Magyarországra, hogy megtanuljátok a magyar nyelvet.</i>
T/3 (ők)	<i>Azért jöttek Magyarországra, hogy megtanuljanak magyarul.</i>	<i>Azért jöttek Magyarországra, hogy megtanulják a magyar nyelvet.</i>

- A célhatározói mellékmondatot előhívó utalószavak, például: *azért, avégre, avégett, úgy* (ezek gyakran nem jelennek meg testesen); például: *Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon **legyünk** benne* (Tamási Áron), *Úgy dolgozik, hogy **elérje** a délutáni vonatot*.
- A *hogy* kötőszó nem maradhat el a tagmondat éléről, például: **Azért vagyunk a világon, **hogy** valahol otthon **legyünk** benne*. Turi (2009) feltevése szerint ennek az a magyarázata, hogy a kötőszó hordozza azt a [+CONJ] jegyet, amelyet a főmondati predikátum bővítményétől megkíván. A konjunktívuszi mellékmondatok éléről azért nem hagyható el a kötőszó, mert elhagyása esetén nem teljesülne a főmondati predikátum [+CONJ] jegyű bővítmény iránti szelekciós igénye. Felszólító módú mellékmondatok esetén a *hogy* azért maradhat el, mert ez esetben a kötőszó mellett az imperatív operátor is ki tudja elégíteni a főmondati predikátum szelekciós kívánalmait (2009: 31).
- Prileszky – a magyar mint idegen nyelv oktatásának gyakorlati szempontjait is figyelembe véve – a célhatározói mellékmondatokban megjelenő azonos funkciójú, de különböző stilisztikai értékű negatív kötőszavak (*nehogy, hogy ne*) utáni igeekötő-használatra is felhívja a figyelmet (1974: 475): *Gondosan becsomagolta a vázát, **nehogy összetörjön*** (az igeekötős ige egyenes szórendű) ~ *Gondosan becsomagolta a vázát, **hogy ne törjön össze*** (véltetően a különálló tiltószócska hatására az igeekötős ige fordított szórendű a tiltás szórendjének megfelelően).
- A célt, szándékot kifejtő mellékmondatban – latin hatásra – feltételes mód is előfordulhat, például: *[Jónás] hajóra szállott, mely elvinné őtet – Tarsis felé, Elküldte [az Isten a cetet Jónáshoz], **hogy benyelne*** (Babits: Jónás könyve): a latin célhatározói mondatokban kötelező consecutio temporum szabályai befolyásolhatták a magyar mellékmondatok igemódhasználatát. „Ez az igemódváltkozás a latin szabályoknak megfelelően akkor gyakori, ha a főmondat igéje múlt idejű” (Kiss–Pusztai 2005: 517).

5.4. A főmondatbeli predikátum meghatározott szemantikai jegye(i) (keretkifejezések, kulcsszók) által előhívott kötőmódú mellékmondatok

A kötőmód vizsgálatakor nem vonatkoztathatunk el a főmondati lexika és a mellékmondat jelentéskapcsolatától: „Az alárendelt mondat modalitása természetesen mindig a mondatot – végső soron – vonzatként meghatározó főmondati összetevőtől, azaz egy lexikális elemtől függ” (Kenesei 1992: 679), a módválasztásban tehát első sorban szemantikai megfontolások játszanak szerepet. Ilyenkor a főmondat régelese (az úgynevezett keretkifejezés, kulcsszó) befolyásolja a mellékmondat módját, az vezérli, „köti meg” a mellékmondat szintaktikai struktúráját. Erre már Molnár is felhívta a figyelmet: „a mellékmondati imperativus alkalmazása kevésbé egy logikai kritérium – a ’tény vagy nem tény’ – körül, sokkal inkább egy értékelő kritérium – a ’legyen vagy ne legyen’ jegye – körül összpontosul (Molnár 1994–95: 23). Ugyanezen kritériumot emeli ki Keszler is (2000: 107). Kenesei általánosító megfogalmazása szerint a kötőmódhasználat a faktualitás felfüggesztéseként értelmezhető. Utal arra is, hogy

a kötőmódú mellékmondatokon kívül a feltételes és a valódi (függő) felszólító módú alárendelésekből is hiányzik a ténytudás, azaz irreális vagy utóidejű állításokat fogalmaznak meg, és a mellékmondatok modalitása „a faktualitás felfüggesztésének egyik jelentékeny eszköze” (Kenesei 1992: 679).

Tóth a szemantikai jegyet/kulcsszót mint egyedüli magyarázóelvet elveti. Érvelésében elsősorban azokra a főmondati régensekre hivatkozik, amelyek mind a kötőmódot, mind a felszólító módot engedélyezik: „ha igaz lenne, hogy minden régens egy és csak egy módot enged, akkor amellett érvelhetnénk, hogy a módválasztást lexikális tényezők szabályozzák, azaz a régens bizonyos lexikális jegyei (amelyek a szótárban találhatók) határozzák meg az alárendelt mellékmondat lehetséges módját. Azonban az a tény, hogy egyes predikátumok több mint egy módot engednek mondatbővítményeikben, csupán lexikális jegyekkel nem magyarázható kielégítően” (Tóth 2005: 180). A módválasztásban megnyilvánuló kettőséget a proposíciókban megjelenő manipulálási szándék erősségével hozza kapcsolatba: a kötőmód használata gyenge manipulálás, a felszólító mód használata pedig erős manipulálás esetén lehetséges. Tehát a *Mónika szülei azon voltak, hogy lányuk utazzon el néhány napra pihenni* és a *Mónika szülei azon voltak, hogy lányuk elutazzon néhány napra pihenni* mondatpárban az inverz szórend erős manipulálást fejez ki: a szülők felszólították Mónikát, hogy utazzon el. A második mondatban az egyenes szórend indirekt módon juttatja kifejezésre a szülők célját (Tóth 2003, 2005). E lexikai egységek Janus-arcú szintaktikai viselkedését Szili is hasonlóképpen értelmezi: „Az imperatívuszi konstrukcióban a ráhatói szándék kerül előtérbe, az attól eltérően a proposicionális tartalomba foglaltakra mint emocionálisan megjelölt, elérendő célra esik a hangsúly” (Szili 2011: 488–9), például: *Ragaszkodott hozzá, hogy mondjam el az igazságot* ~ *Ragaszkodott hozzá, hogy elmondjam az igazságot*. Ilyen esetben tehát a főmondat lexikája – a közlési szándéktól függően – választási lehetőséget enged meg a mellékmondat igemód-használatában.

Pintér (2009) új szempontból közelíti meg a magyar alárendelő összetett mondatok azon típusát, amely mondatértékű bővítménnyel egészül ki. Úgy véli, hogy a bővítmény módja nem jósolható meg pusztán a főmondat predikátumának jellegéből, vö. például a *János igyekszik mielőbb hazaérni* és a *János igyekszik, hogy mielőbb hazaérjen* példamondatokat, amelyek esetében nem lehetséges pusztán a főmondati ige típusok alapján megjósolni a mellékmondat módját, hiszen felvehetnek mind kötőmódú, mind főnévi igenévi bővítményt. Az alany kontrolláltsága lesz az, amely meghatározza, hogy egy adott mondat esetében melyik mód realizálódik: a kötőmódú alárendelt mellékmondat akkor jelenik meg a magyar nyelvben, ha a függő szituációt jelölő mellékmondatban a beágyazott alany referensét nem kontrollálja a főmondati alany. Kontrollálás esetén azonban a másik függő módú, vagyis a személyrag nélküli főnévi igenevet tartalmazó bővítmény fog realizálódni. É. Kiss is ugyanezt állapítja meg: „Azok a nyelvek – mint például a magyar –, melyek mind az infinitívust, mind a kötőmódot ismerik, általában abban az esetben alkalmaznak infinitívust, ha a főige és az alárendelt ige alánya ugyanaz (pl. *János el akar menni*), és abban az esetben alkalmaznak kötőmódot, ha a két alany különböző (pl. *Én azt akarom, hogy János elmenjen*)” (É. Kiss 2009: 222–3).

A kötőmódú mellékmondatot kiváltó legfontosabb szemantikai tartalmak a következők:

5.4.1. Racionális értékelést kifejező predikátumok, például:

- (+) *fontos, kell, szükséges, nélkülözhetetlen, elkerülhetetlen, elengedhetetlen, kötelesség, feladat,*
- (–) *hasztalan, lehetetlen, szükségtelen, elképzelhetetlen, felesleges, értelmetlen, távol áll tőle, kizártnak tart, nem valószínű.*

5.4.2. Engedélyezést (és tiltást) kifejező predikátumok, például:

- (+) engedélyezés, például: *megenged vmit, lehetővé tesz vmit, megkíván vmit, hagy vmit, tűr vmit, alkalmad ad vmire, elvár vmit, készen áll vmire, kedve van vmihez, joga van vmihez, feljogosít vmire, megoldható vmi, lehet szó vmiről, nincs kifogása vmi ellen, felhatalmaz vmire, bátorít vkit vmire, támogat vkit vmiben;*
- (–) tiltás, például: *megtilt vmit, akadályoz vmit, gátol vmit, visszatart vkit, óv ~ véd vkit vmitől, óva int vkit vmire, lebeszél vkit vmiről, ellenez vmit, szó sem lehet vmiről, isten mentsen vmitől, megengedhetetlen vmi, nem fordulhat elő vmi.*

„Engedélykérésért akkor folyamodunk, ha a megvalósítandó cselekedet fontos vagy kedvező számunkra, és függő viszonyban vagyunk a címmel” (Szili 2011: 490). Az imperatívuszi engedélyezések, tiltások helyett (*menj el, ne menj el*) választott cselekvési mód – a főmondat igéinek jelentéséből következően – azt fejezi ki, hogy a propozicionális tartalomban foglaltakat a beszélő partnere (jó- vagy rosszindulatának, egyéb emocionális indíttatásának következtében meghozott) döntését figyelembe véve hajtja végre.

5.4.3. Célt, szándékot, hajlandóságot kifejező predikátumok, például:

- (+): *igyekszik ~ törekszik vmire, kész vmire, képes vmire, hajlik vmire, kedve van vmihez, vállalkozik vmire, gondoskodik ~ tesz vmiről, hajlandó vmire, méltó vmire, rászánja magát vmire, elfogad vmit, beleegyezik vmibe, az a célja, hozzálát vmihez, azon van,*
- (–): *fél, visszariad ~ irtózik vmitől, képtelen vmire, alkalmatlan vmire, letesz ~ lemond vmiről, tartózkodik vmitől;*

5.4.4. Vágyakozást kifejező predikátumok, például:

- akar ~ kíván ~ óhajt vmit, vágyik ~ vágyakozik ~ áhítzik ~ ácsingózik ~ szomjazik vmire;*

Egyetérték Aradi Andrással, aki a kötőmód használatát előíró szemantikai tartalmak még nagyobb, még általánosabb kategóriákba foglalását szorgalmazza annak érdekében, hogy egységesebb, a nyelvi gondolkodásmódot tükröző magyarázatot adhassunk a kötőmód használatára (vö. Aradi 2006: 12).

Az 5.4.-ben felsorolt predikátumok közös vonása, hogy ezek értékítéleteket, érzelmeket, akaratot, vágyat fejeznek ki, bennük tehát a beszélőnek az alárendelt tagmondatban leírt eseményhez, tényálláshoz fűződő viszonyulása fejeződik ki (*fon-*

tosnak tart valamit, lehetővé tesz valamit, elvár valamit, engedélyez valamit, törekszik valaminek a megvalósítására stb.). Ilyen esetben a beszélőnek tekintetbe kell vennie azt, hogy más nem ugyanúgy viszonyul hozzá, esetleg ennek éppen az ellenkezőjét gondolja, tartja kívánatosnak, mint ő maga. Ezek a főmondati predikátumok kötőmódot hívnak elő a mellékmondatban álló cselekvés vagy történés bizonytalan, kétséges, lehetséges, feltételezett, vélt, megkívánt stb. jellegét felerősítendő.

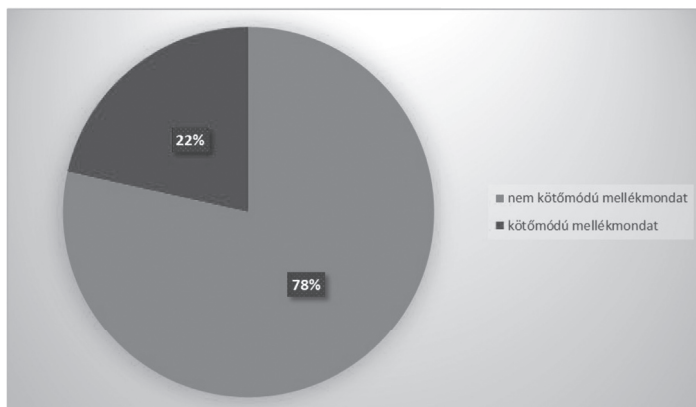
Ha megvizsgáljuk a 5.4.1–5.4.4. csoport alárendelt tagmondataiban szereplő igealakokat, világossá válik, hogy ezek nem valódi felszólítások:

- A mellékmondatokból hiányzik a felszólító jelentéstartalom, Pomozi Pétert idézve „szemantikai abszurdum” (1991: 4) lenne imperatívuszi jelentést feltételezni bennük.
- Ezek a mondatok – a klasszikus grammatikákból jól ismert tétel szerint is – kijelentő mondatok, hiszen az alárendelő összetett mondatok modalitását a főmondat modalitása határozza meg.
- Míg a felszólítás beszédaktusát kifejező régenszek felszólító módú mellékmondataiból elhagyható a *hogy* kötőszó, a kötőmódot kérő főmondati predikátumok esetén a *hogy* kötőszó törlése a mellékmondatok éléről agrammatikus mondatstruktúrát eredményez, például: **Megengedte, hogy elköltözzünk vidékre*, **Lemondtam arról, hogy milliomos legyek*.
- A kötőmódú állítmányok formája az igezőtől nélküli igeek esetében ugyan teljesen egybeesik a felszólító módú alakkal, vö. például: *Azt javasolom, hogy tanulj(ál) idegen nyelveket* (felszólító mód) ~ *Fontos, hogy tanulj(ál) idegen nyelveket* (kötőmód), igezős igeek esetében azonban könnyű kimutatni a kötőmódú formát, hiszen az igezősítő (az igezőtől) szintaktikai viselkedése (szórendi helye) különbözik a felszólító módú ige igezőjének megszokott szórendi helyétől: a kötőmód – a felszólító móddal ellentétben – nem jár az igezőtől és az ige fordított sorrendjével, például: *Azt javaslom, hogy tanulj meg néhány idegen nyelvet* (felszólító mód) ~ *Fontos, hogy megtanulj néhány idegen nyelvet* (kötőmód). Kötőmódú alárendelt mellékmondatról így csak abban az esetben beszélhetünk, ha a kötőmódú igei állítmánnyal rendelkező mondatban nincsen úgynevezett felszólító operátor, amely felszólító értelművé alakítaná a mondatot, és megfordítaná az igezősítő-ige sorrendet (Turi 2009). Ez utóbbi az egyik legszembetűnőbb különbség a kötő-, illetve a felszólító módú mondatok között.
- Míg a korábbi szakirodalom elsősorban inverzióval mutatta ki a felszólító módot (az imperatív operátor meglétét) a mellékmondatokban, Turi (2009) szerint ez nem elégséges kritérium, hiszen bizonyos operátorok kiválthatnak inverziót konjunktívuszi mellékmondatokban is. Az operátor lehet a fókusz (*Megengedte, *[hogy] csak JÁNOS menjen haza; AZT parancsolta, [hogy] csak JÁNOS menjen haza*), a tagadás (*Megengedte, *[hogy] ne menjünk haza. Megparancsolta, [hogy] ne menjünk haza*). Turi szerint biztonsággal csak a *hogy*-teszt segítségével lehet különbséget tenni a két igemód között: a *hogy* kötőszó törlése a kötőmódú mellékmondatok éléről agrammatikus mondatstruktúrát eredményez.

6. Empirikus vizsgálat

A Magyar nemzeti szövegtár felújított változatában, az MNSZ2 szövegadatbázisában összesen 14 521 039 *hogy* kötőszós összetett mondatot találtam. Ebből az adatbázisból véletlen mintavétellel kiválasztott 200 mondatos (nem reprezentatív) korpuszban vizsgáltam. A lista lehívása vegyes szövegtípusból történt kézi annotációval. A következő kérdésekre kerestem választ:

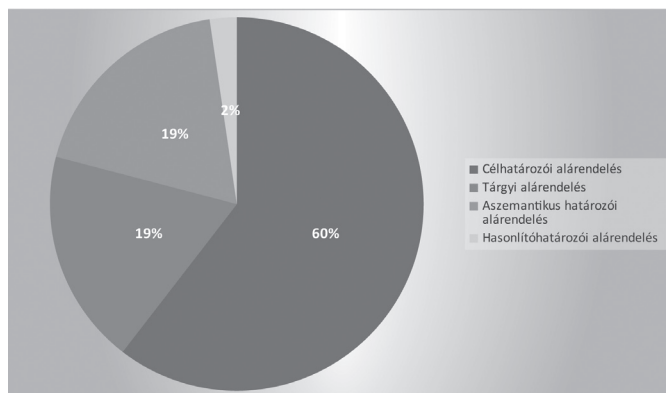
(1) Hányszor vezet be a *hogy* kötőszó kötőmódú igealakot tartalmazó mellékmondatot?

1. ábra

A vizsgált 200 *hogy* kötőszós mellékmondatban 43 esetben találtam kötőmódú („mellékmondati felszólító módú”) igealakot, ez a vizsgált mondatoknak csak 22%-a. Mindez ellentmond Prileszky közlésének: „A magyar mellékmondatok számottevő része felszólító módban áll” (értsd: kötőmódban) (1974: 473). Nem ismervén Prileszky anyagát, az adatokat nem tudom ellenőrizni.

(2) Milyen típusú beágyazott mondatokban fordul elő kötőmód?

2. ábra

A 43 kötőmódú igealak a legnagyobb gyakorisággal (60%-ban) célhatározói mellékmondatokban fordul elő (pl. *Megtett minden tőle telhetőt, hogy elcsalogassa a fészek közeléből; Apám nejlonzsákokat ragasztott össze, hogy végszükség esetén azokkal fedje le a vályogtéglákat*): úgy tűnik, ez a mondat szerkezet a kötőmód leggyakoribb előfordulási helye. Ennél jóval kevesebb tárgyi (pl. *Engedd, hogy veled tartsak; Megtanultam, hogy ne viseljek kést az ölemben*) és aszemantikus határozói mellékmondatban találtam kötőmódú igealakot (19-19%) (pl. *Az a villanás megtanított rá, hogy meghallgassak másokat is; A gyerekek egész sora kapott alkalmat, hogy közelebbi ismeretségbe kerüljön velük*). A vizsgált korpuszban ezeken kívül egyetlen hasonlító határozói beágyazott mondatban fordult elő még kötőmódú forma (2%) (*Hite mélyebb volt, mintsem cölibátussal vakítsa el elméjét*). Az empirikus kutatás fenti eredményei többé-kevésbé megfelelnek Prileszky közlésének: „Leíró nyelvtani szemszögből nézve legnagyobb gyakorisággal alanyi, tárgyi, célhatározói és bizonyos állandó határozói mellékmondatok között fordulnak elő a felszólító módú mellékmondatok, ritkábban állítmányi és jelzői mellékmondatok között” (Prileszky 1974: 473).

7. Következtetések

A magyar kötőmód grammatikai státusát vizsgálva a fő nehézséget az jelenti, hogy a kötőmód morfológiailag nem különíthető el a felszólító módtól: ugyanazok a *-j* jeles igealakok jelennek meg mind az összetett mondatok alárendelt tagmondataiban, mind a felszólításokban. A *-j* jeles igealakok tehát kétféle mód kifejezésére alkalmasak: (1) kötőmódról elsősorban a mondat szintjén, szintaktikai (vagy mondat)módként érdemes beszélni, megkülönböztetendő a (2) többnyire főmondati felszólításokban előforduló morfológiai (vagy ige)módtól. A morfológiai azonosság ellenére a kétféle használat többnyire jól elkülöníthető egymástól:

- Igekötős igék esetében főmondatbeli felszólítás esetén az igekötő csak az ige mögött állhat, kötőmódot kérő régensek esetén viszont nincs inverzió, az igekötőnek meg kell előznie az igét (jöllehet bizonyos operátorok, pl. fókusz, tagadás kiválthatnak inverziót konjunktívuszi mellékmondatokban is).
- A felszólítás beszédaktusát kifejező régensek felszólító módú mellékmondataiból elhagyható a *hogy* kötőszó, a kötőmódot kérő főmondati predikátumok esetén azonban a *hogy* kötőszó törlése a mellékmondatok éléről agrammatikus mondat szerkezetet eredményez.
- A kötőmód teljes paradigmával rendelkezik (minden számban és személyben létezik), szemben a felszólító formákkal, amelyek ragozási sora hiányos (defektív): mivel az esetek többségében a beszélő interakcióban utasítja / próbálja rávenni partnerét valamely cselekvés elvégzésére, így megszólítottjai értelemszerűen második személyek lehetnek (*te, ön/maga, ti, önök / maguk*), esetleg még a többes szám első személy is (*mi*), ha a megnyilatkozó is tagja a csoportnak.

Munkám elsődleges célja az volt, hogy hogyan hozzájáruljak a kétféle igemód teljesebb leírásához. A kérdéskör a magyarnak idegen nyelvként való tanítása szempontjából kiemelkedő fontossággal bír, hisz a *-j* módjeles igealakok funkcióinak elsajátításához nélkülözhetetlen a különböző formákat előhívó szabályok minél pontosabb definiálása.

SZAKIRODALOM

- Aradi András 2006. A magyar kötőmódhasználat kérdéséhez. *Hungarológiai Évkönyv*, 9–19.
- Bencédy József – Fábíán Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1976. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/2. kötet. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Boksay Zoltán 2008. Coniunctivus, igeidő-egyeztetés és a magyar nyelv. *Édes Anyanyelvünk* XXX [1]: 6–7.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology*. John Benjamins PC., Amsterdam–Philadelphia.
- Csepregi Márta 2014. Evidencialitás a hanti nyelvjárásokban. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Nyelvben a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 99–107.
- Farkas, Donka 1992. Mood Choice in Complementclauses. In: Kenesei, István – Pléh, Csaba (eds.): *Approaches to Hungarian*. 4. JATE, Szeged, 207–24.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós 1980. *Nyelvművelő kézikönyv A–K*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Rita 1991. A konjunktívusz problémája a németben és a magyarban. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és hungarológia köréből* 26.
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hegedűs Rita 2012. „A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni?” – A függő beszéd. *THL* 1–2: 15–23.
- Hegedűs Rita 2018. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Imrényi András – Kugler Nóra 2017. Mondattan. In: Tolcsvai Nagy szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 661–895.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Budapest.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 529–723.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer, Ferenc 1998. Modality and Pragmatics. *Folia Linguistica* 31: 241–53.
- Kiefer, Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss – Kiefer – Siptár (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 141–2.

- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 104–26.
- Kugler Nóra 2003a. A módosítószók funkciói. *Nyelvtudományi Értekezések* 152. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2003b. A meglepődés mint nyelvi-nyelvtani kategória. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 174–80.
- Kugler Nóra 2012. Az evidencialitás jelölésének sajátosságai a magyarra vonatkozó megfigyelések alapján. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv, kultúra, kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 337–42.
- Molnár Ilona 1994–1995. Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. *Nyelvtudományi Közlemények* 94 [1–2]: 5–43.
- Pataki Pál 1984. A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 207–18.
- Patota, Giuseppe 2006. *Grammatica di riferimento dell'italiano contemporaneo*. Garzanti Linguistica, Novara.
- Pintér Lilla 2009. A mondatértékű bővítmények típusai a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 133: 480–91.
- Pomozi Péter – Hegedűs Rita 1991. A konjunktívusz a magyarban. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 26.
- Pomozi Péter 1991. Néhány gondolat a magyar „konjunktívusz”-ról. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 23.
- Prileszky Csilla 1974a. Megjegyzések a felszólító módú mellékmondatokról. *Nyelvünk és Kultúránk* 17: december.
- Prileszky Csilla 1974b. A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *Nyelvtudományi Értekezések* 83: 473–5.
- Sárkány Fruzsina 2017. *Kötőmód a magyar nyelvben és alkalmazása a magyar mint idegen nyelv oktatásában*. OTDK-dolgozat (Kézirat).
- Szarka Péter 2000. Van-e kötőmód a magyarban? (Egy szórendi vizsgálat tanulságai). *Hungarológia* 2: 249–59.
- Szarka Péter 2002. Az igeikötő és szórendi helyének tanítása a magyarban mint idegen nyelvben. *Hungarológiai Évkönyv* 3: 31–7.
- Szili Katalin 2011. A felszólító módról pragmatikai aspektusból I. *Magyar Nyelvőr* 135: 480–93.
- Szili Katalin 2012. A felszólító módról pragmatikai aspektusból II. *Magyar Nyelvőr* 136: 13–31.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth Enikő 2003. A magyar kötőmódról. *Magyar Nyelvjárások* XLI: 617–26.
- Tóth Enikő 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító módról. *LingDok* 4. *Nyelvész Doktoranduszok Füzetei*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged, 175–93.
- Tóth Enikő 2006. Az alárendelt mellékmondatbeli módválasztásról. *LingDok* 5. *Nyelvész Doktoranduszok Füzetei*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged, 181–200.
- Turi Gergő 2009. Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 5. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 25–38.

- Varga Diána 2011a. A mód, a modalitás és az imperatív operátor viszonya a magyar felszólító mondatokban. *FÉLÚTON 7. A hetedik Félúton konferencia kiadványa*. ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Varga Diána 2011b. A felszólító mondatok szerkezete. *Magyar Nyelv* 107: 60–72.

H. Varga Márta

egyetemi docens

KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

<https://orcid.org/0000-0002-2203-3853>

SUMMARY

H. Varga, Márta

Mood and modality. The properties of the imperative and the subjunctive (or, the imperative of subordinate clauses) in Hungarian

Whether or not Hungarian has a subjunctive mood is debated since its form is the same as that of the imperative. In a traditional morphology-based approach, it cannot be taken to be a separate mood despite the fact that there are important differences between sentences conveying invitation to perform an action and subordinate clauses reporting on such invitations or not containing such things at all but involving verb forms with the imperative marker *-j*.

The author of this paper does not insist on a classical morphology-based approach to the category of mood, and accordingly she defines the subjunctive, not represented separately in the verbal paradigm, as part of a syntactic category, making a distinction between verbal mood (a morphological category) and sentence modality (a [morpho]syntactic category). The paper introduces the various functions of verb forms exhibiting the mood marker *-j* and various formal properties related to them, thus making a contribution to a more exact understanding of the imperative and the subjunctive, and to the clarification of their similarities and differences in Hungarian. In this description involving both theoretical and practical considerations, the author relies on results of previous studies in the literature and her experiences as a teacher of Hungarian as a foreign language in trying to clarify a number of issues pertaining to the use of imperatives and subjunctives.

Keywords: imperative, direct order/request, reported speech, subjunctive, mood vs modality, factuality, veridicality, main-clause frame expression vs main-clause keyword

Variációk a kérésre 17–18. századi levelekben

1. Bevezetés¹

A jelen tanulmányban Barkóczy Krisztina férjéhez írt leveleiben vizsgálom meg a kérés beszédaktusát, történeti szociopragmatikai keretben (a történeti szociopragmatikáról bővebben lásd: Sárosi 2003, 2015). Bemutatom, hogy a feleség Károlyi Sándorhoz intézett kérései (1) mire vonatkoznak, azaz mi a tárgyuk; valamint (2) a kérések megjelenítési módjával is foglalkozom, tanulmányozom, hogy mely stratégiák dominálnak a levelekben; valamint (3) megfigyelem, hogy felfedezhető-e összefüggés a kérések tárgya és a megformálásukra alkalmazott nyelvi stratégiák között. Végül egy újabb elmélet bevonásával a középmagyar kori kérések további megközelítési lehetőségére hívom fel a figyelmet.

Korábbi történeti szociopragmatikai kutatásaimban a kérés beszédaktusa kapcsán (vö. Bácsi 2015, 2019) 16. és 17. század eleji házastársi leveleket, továbbá 18. századi peregrinusleveleket elemeztem. Ennek eredményeként a mai magyarban gyakran használt kérési módokhoz képest jelentős eltéréseket kaptam, így jelenlegi célom, hogy további levelekből származó kérésekkel bővítve a már meglévő korpusz anyagát, ennek az időszaknak (17. század vége és 18. század eleje) az eredményeit összehasonlítsam a korábbi anyagokéival. Szeretném továbbá elméleti szempontból is kiterjeszteni a kutatásomat, így a lehetséges további feldolgozási módokra is utalok.

Először a kérések elemzési módjának elméleti hátterét ismertetem, majd a korábbi kutatások eredményeit vázolom fel. Ezután a most felhasznált levelek szerzőjét és levelezését mutatom be, majd az anyag feldolgozási módja és a hipotézisek következnek. Az eredményeket diagramok segítségével szemléltetem. A tanulmány végén a következtetések és a kitekintés szerepel.

2. Elméleti keret, a kérés beszédaktusa

A levelekben előforduló kérések elemzésénél a beszédaktus-elméletet, illetve Blum-Kulka, House és Kasper kilenc kategóriából álló osztályozását alkalmaztam (mind ezek valamivel bővebben összefoglalva megtalálhatók: Bácsi 2015: 77–8). Austin elsőként állapította meg, hogy a nyelvi megnyilatkozások önmaguk is cselekvések (Austin 1990: 33). A beszélő megnyilatkozásának az illokúciós ereje határozza meg azt, hogy mit akar elérni az adott mondat kimondásával. A kérések „a beszélőnek arra irányuló szándékát jelenítik meg, hogy hallgatója tegyen valamit” (Szili 2002: 12). Austin így a végrehajtók csoportjába (Austin 1990), Searle pedig be-

¹ A tanulmány a 116217 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült. Előadásként elhangzott a 13. Félúton konferencián az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Ezúton szeretnék köszönetet mondani doktori témavezetőmnek, Sárosi Zsófiának szakmai segítségéért.

szédaktus-típológiájában a direktívumok, azaz az utasítók közé helyezte a kéréseket, ugyanis a világot akarja a szavaihoz igazítani kimondásával a megnyilatkozó (Searle 1975; Tátrai 2011).

A CCSARP (Cross-Cultural Study of Speech-Act Realization Patterns) volt az első olyan nemzetközi vállalkozás, amely 1982-ben a kérés beszédaktusát nyolc nyelvben elemezni kezdte. Ebben a projektben a kérések szerkezetét három kisebb részre bontották. Az első egység a **megszólító, avagy figyelemfelkeltő kifejezés**, a második a **fő cselekmény**, amely a tulajdonképpeni kérést tartalmazza, a harmadik pedig a **kötőelemek** vagy más megnevezésben a **támogató lépések**, amelyek alátámasztják, indokolják a kérést. A vizsgálatok legtöbbször a fő cselekményt tanulmányozzák (Blum-Kulka–House–Kasper 1989; Szili 2002: 17). Jelen kutatásomban én is így járok el.

A Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármas is a fő cselekményt vette górcső alá, és a legdirektebbtől a legközvetettebbig haladva kilenc stratégiáját különítette el a kérési szándék megjelenítési módjának (Blum-Kulka–House–Kasper 1989: 278–80; Szili 2002: 17–8):

1. A legközvetlenebb stratégia a **származtatott mód (1)**. Ennél a kategóriánál a kérés illokúciós erejét legtöbbször a felszólító mód, de emellett annak funkcionális megfelelői, a főnévi igenév és az elliptikus mondat szerkezetek jelenítik meg (pl.: *Ne tessék dohányozni!*).
2. A második csoport az **explicit performatívum (2)**. Ilyenkor a beszélő szándéka expliciten, az illokúciót megjelenítő igével, a *kér* performatív igével jelenik meg (pl.: *Kérlek, segíts*).
3. **Beágyazott performatívumnál (3)** a kérés szándékát jelölő ige (*kér*) módosult formában, modális igével vagy egyéb segédigeszerű elemekkel fejeződik ki (pl.: *El kell, hogy kérjem a tollad*).
4. **Származtatott lokúciókor (4)** az illokúciós szándék a lokúció jelentéséből tudható meg (pl.: *Engem is elvisz? 'vigyen el'*).
5. **Akaratnyilvánítás (5)** esetén a beszélőnek az a szándéka mutatkozik meg, hogy bekövetkezzen a propozícióban bennfoglalt esemény (pl.: *Szeretnék telefonálni a mobiloddal*).
6. Ezt követi a leginkább hallgatóorientált, diplomatikus **javaslattevő forma (6)** (pl.: *Mi lenne, ha kitakarítanánk?*).
7. Az **előkészítő stratégiában (7)** olyan alakzatok kapnak helyet, amelyek az elutasítástól való félelmünket bizonyítják. Megformálására az alábbi konvencionális alakok szolgálnak: olyanok, amelyekkel ellenőrizhető a **hallgató képessége (7a)** (pl.: *El tudna vinni?*), tesztelhető a **hajlandósága (7b)** (pl.: *Elvinne?*), a **megvalósítás lehetősége** iránt is érdeklődhet (7c) a kérő (pl.: *Lehetséges lenne, hogy...?*), valamint az **engedélykérés (7d)** is itt szerepel, ez a típus az eredeti csoportosításban nem fordul elő, Szili Katalin viszont felveszi (pl.: *Megengedi, hogy...*).
8. **Erős célzásnál (8)** az illokúciós erő nem következtethető ki közvetlenül a lokúcióból, de a lokúcióban azért megjelennek a szándékolt aktus lényeges elemei (pl.: *Van apród? [pénzfelváltás előtt]*).

9. **Gyenge célzás (9)** esetén ellenben a lokúcióban nem fedezhetők fel a végrehajtandó aktusról a lényegi elemek (pl.: *Jó sokan fürödhettek itt 'Piszkos a fürdőszoba, takarítsd ki!'*) (Blum-Kulka–House–Kasper 1989: 278–80; Szili 2002: 17–8).

3. Korábbi kutatások a kérés beszédaktusáról

A Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármass csoportosítását felhasználva több, a mai magyar nyelvre kiterjedő vizsgálat született (vö. Szili 2002, 2004; Boronkai 2006, 2009). Szili Katalin kutatásában a kérések fő cselekményének osztályozásakor a származtatott mód (1), az előkészítő stratégia (7), valamint a beágyazott performatívum (3) dominanciáját állapította meg. 10% alatt jelentek meg az explicit performatívum (2) és az erős célzás (8) csoportjába sorolható kérések. A többi stratégia jóval csekélyebb arányban adatolható. Érdekesség, hogy a beszélő és a hallgató közötti társadalmi távolság növekedésével (külső kontextuális tényezők) a közvetetebb stratégiák alkalmazása vált jellemzővé, továbbá a kérés súlya, a beszélő jogai (belső kontextuális tényezők) is viselkedésmódosító szereppel rendelkeztek (Szili 2002: 18–21).

Boronkai Dóra férfiak és nők kéréseit hasonlította össze. A férfiak elsősorban a származtatott módot (1), valamint a származtatott lokúciót (4) hívták segítségül nők felé intézett kéréseik létrehozásakor, de szívesen alkották meg kéréseiket beágyazott performatívummal (3) is. A nők egyenrangú féllel szemben direkt stratégiákat használtak, elsősorban származtatott módot (1) és explicit performatívumot (2), felettük álló félhez fordulva pedig a kevésbé direkt beágyazott performatívumot (3) és az előkészítő stratégiát (7) részesítették előnyben. Gyakori volt az előkészítő stratégia (7) alkalmazása akkor is, ha egyenrangú partnerhez intézték kéréseiket, ami az udvariasságuk bizonyítéka (Boronkai 2006: 76–7).

Olyan történeti kutatások, amelyek a kérés beszédaktusát a Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármass felosztása alapján vizsgálták, jóval kisebb számban születtek. Krepsz Valéria 16–18. századi nemesi és nem nemesi levelekben tanulmányozta a kéréseket. A direkter módok jelenlétét figyelte meg a misszilisekben. Nagy arányban jelentkezett explicit performatívum (2), de származtatott móddal (1) is lehetett találkozni az írásokban (Krepsz 2015: 170).

Korábbi munkáimban 16–18. századi missziliseket elemeztem. A mai magyar eredményekhez képest én is jelentős eltérésekre figyeltem fel. A házastársak és a peregrinusok kéréseinél a származtatott mód (1) dominanciája volt jellemző, illetve az explicit performatívum (2) is nagy arányban megjelent, ellenben a mai magyarban gyakori előkészítő stratégia (7) és beágyazott performatívum (3) nem vagy alig szerepelt a kérések megalkotásakor. Meghatározó volt még a házaspárok írásaiban a származtatott lokúció (4) és az akaratnyilvánítás (5) jelenléte is, míg a külföldön tanuló diákok kéréseinél a származtatott lokúció (4) és az erős célzás (8) kategóriái. A direkt formák alkalmazása, a távolság hiánya valószínűleg ebben a korban semleges, sőt pozitív értékkel bírt (Bácsi 2015, 2019). A házastársak leveleiben

a férjek és a feleségek kérései között különbségek fedezhetők fel. Ez eltérő társadalmi szerepükből is fakad, hiszen a korban a nők a férfiaknak voltak alárendelve. A férjek a legtöbbször a legdirektebb stratégiával, a származtatott móddal (1) formálták meg kéréseiket, csak akkor alkalmaztak kevésbé direkt kérési módokat, ha valamit nagyon szerettek volna, vagy ha kérésük nagyon fontos volt. A feleségek ellenben a kevésbé direkt stratégiát, az explicit performatívumot (2) alkalmazták, és csak akkor szólították meg párjukat egyszerű felszólító móddal, azaz származtatott móddal (1), ha úgy érezték, hogy kérésük jogos (Bácsi 2015).

A történetiségben jelentkező direkt stratégiáknak a nagy számú használata nem példa nélküli más nyelvek esetében sem. 17–18. századi bírósági tárgyalások és színdarabok kéréseinél is a legközvetlenebb, a származtatott mód (1) dominanciáját állapította meg Culpeper és Archer a mostanában gyakori, indirekt, előkészítő stratégiával (7) szemben (Culpeper–Archer 2008: 76–80), továbbá Kohnen is a direktebb stratégiák jelenlétét mutatta ki a korábbi angol kultúrában (Kohnen 2008: 39–40).

4. Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz

Kutatásomban Barkóczy Krisztina férjének szóló leveleit dolgoztam fel. Ahhoz, hogy a bennük található kéréseket pontosan elemezni lehessen, szükség van a feleség családi hátterének, valamint a levelek megírási körülményeinek az ismeretére.

Barkóczy Krisztina Szalai Barkóczy György bárónak és Koháry Juditnak volt a gyermeke. Édesapja főispánként és katonaként tevékenykedett, édesanyja pedig nagyon vallásos és adakozó nő hírében állt. A lány szülei nyomdokát követve egész életében nagy gondot fordított a szegények segítésére és a katolikus vallás gyakorlására. 16 évesen ment hozzá 1687. június 17-én a nála két évvel idősebb Károlyi Sándorhoz. Nem érdekházasság volt az övék, és ez a levelekből is kiderül (Takáts 1910: 14–38). Károlyi minden örömét és bánatát megosztotta feleségével, és az asszony is így tett. Mivel házasságuk alatt sokszor voltak távol egymástól, levelekben tartották a kapcsolatot.

Ezekben beszámoltak egymásnak az általuk tudott hírekről. Károlyi Sándor általában a hadi helyzetről tudósította feleségét, Barkóczy Krisztina pedig a tiszántúli megyék vezetéséről és a lakosság életéről informálta a férjét. Emellett családtagjai és saját betegségéről, a ház körüli teendőkről, családi ügyekről írt. Az asszony levelei nagyobb arányban maradtak fenn, mint Károlyi Sándoréi. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy maga Barkóczy Krisztina semmisítette meg férje írásait az emigrációra készülve (Kovács 2011: 7–8).

5. Vizsgált anyag, módszer és hipotézisek

Barkóczy Krisztina férjének, Károlyi Sándornak írt 100 levelét vizsgáltam meg, amelyek a 17. század végén és a 18. század elején keletkeztek. Az elemzéshez a Történeti magánéleti korpusz anyagát használtam fel (Dömötör–Gugán–Novák–Varga

2017; Novák–Gugán–Varga–Dömötör 2018). A misszilisek több mint felében, 63%-ában szerepelt valamilyen kérés. Összesen 144 kérést tartalmazott ez a 63 levél, amelyeket elemeztem tárgyuk alapján, továbbá tanulmányoztam a kérések módját is. A fő cselekményeket helyeztem a kutatás középpontjába, ezeket soroltam be a Blum-Kulka, House és Kasper által megalkotott csoportokba.

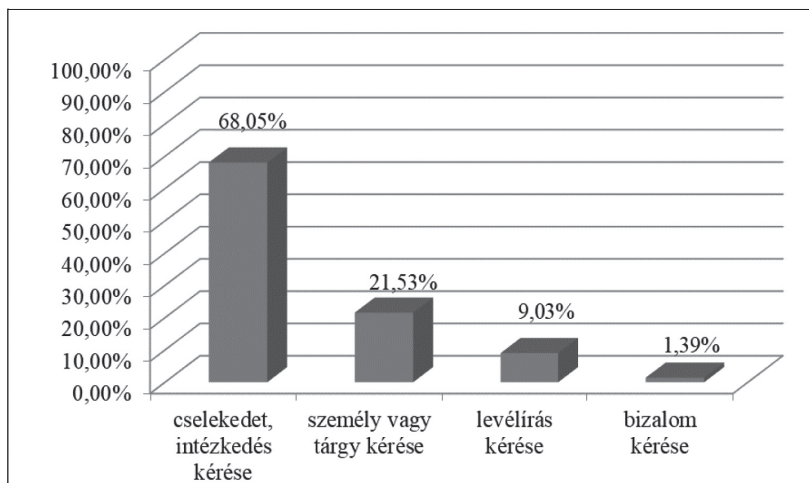
Korábbi vizsgálati eredményeimből kiindulva, amikor hasonlóan egymástól sokszor távol élő házaspárok kéréseit kísértem figyelemmel, elsősorban a valamilyen cselekedetet, intézkedést, illetve a tárgyat kérő kérések nagy arányára számítottam. Jelentősnek gondoltam továbbá a levélírást sürgető kéréseket, valamint a kérlelő, hazajövetelt szorgalmazó kéréseket is.

A mai magyarban jellemző kérési módokhoz képest a direktebb stratégiák dominanciáját vártam, hiszen a történeti anyagnál eddig ez a típus volt a meghatározó. Elsősorban az explicit performatívum (2) nagyarányú jelenlétére számítottam, hiszen a korábbi korokban a nők ezzel a tiszteletteljesebb alakkal fordultak férjük irányába, megadva nekik a „hatalmi fölényt”. A származtatott mód (1) meghatározó voltát is elvártam, valamint kiemelkedő eredményeket véltem a származtatott lokúció (4) és az akaratnyilvánítás (5) szerepeltetésénél is. A kérések tárgya és megjelenítési módja között kapcsolatot feltételeztem.

6. Eredmények

6.1. A kérések tárgya alapján

Megvizsgáltam, hogy mire irányulnak a levelekben található kérések, így tárgyuk alapján négy kategóriát hoztam létre: cselekedet, intézkedés kérése; személy vagy tárgy kérése; levélírási kérése és bizalom kérése.

1. ábra. A kérések megoszlása a kérés tárgya alapján

Az 1. ábrán is látható, hogy legnagyobb számban a cselekedet, intézkedés kérése jelent meg a levelekben. Barkóczy Krisztina kéréseinek több mint felében, 68,05%-ában (98 db) kérte meg Károlyi Sándort, hogy intézkedjen valamilyen ügyben, amelyet csak a férfi tudott teljesíteni. Így volt ez a következő esetben is:

- (1) 1705: Az salánki oroszoknak valami harangot ígért volt Kegyelmed, Édesem. Ha valamely nem unitus rációk harangját kaphatnák, jó volna odaadni (Bark. 49.).²

Többször kérte a férjét, hogy segítsen a szegényeknek és az árváknak, hiszen magas pozíciója révén erre volt lehetősége, példáulul:

- (2) 1705: Hasonlóképen a szegény Ibrányi Uram árváirul se feledkezzék el Kegyelmed, Édesem (Bark. 46.).
 (3) 1706: Kérem, Édes Lelkem, ha mibe lehet, szolgáljon szegénynek (Bark. 96.).

A birtokuk körül dolgozóknak is szerette volna, hogy parancsoljon a férfi, hiszen az úrnak volt előttük tekintélye:

- (4) 1706: Ha még nem töt volna Kegyelmed dispositiót, parancsoljon iránta (Bark. 89.).
 (5) 1706: Arul is parancsoljon Kegyelmed, Szívem (Bark. 89.).³

Sokszor kérte Károlyi Sándort, hogy küldjön neki haza egy otthonról hiányzó személyt, munkást vagy valamilyen tárgyat, elsősorban ruhát és ahhoz való anyagot, amelyet ő nem tudott megszerezni. 21,53%-át (31 db) kéréseinek ez a típus adta. Béresekre volt szüksége az előbbi esetben, míg az utóbbi példában német munkás megkeresését és küldését kérte:

- (6) 1706: S ha béreseknak való leginyeket szereztethetne is Kegyelmed, Édesem, küldene (Bark. 85.).
 (7) 1705: Ha valami mesterember találatnék vagy akadna főképen német, küldene Kegyelmed, aki igazgatná a többit is, mert a csatornák miá az istálló, konyhaház s a többi is elromlot, úgyhogy építeni kel (Bark. 48.).

A következő példákban konkrét tárgyat, ruhát és hozzá illő anyagot kért a feleség:

² A hivatkozás az év és a kötet Történeti magánéleti korpuszban (TMK: <http://tmk.nytud.hu/>) alkalmazott rövidítése és a levél száma alapján történik. A példákat a korpusz és a kötet szerint betűhűen közlöm.

³ Érdeemes lenne a későbbiekben tanulmányozni a kérésekhez tartozó megszólításokat és azoknak a bizalmas kiegészítéseit (pl.: *Édesem, Édes Lelkem, Szívem*), ugyanis ezek vizsgálata biztosan további adalékot szolgáltatna a kérések megértéséhez, de a jelen kutatás során a kérések fő cselekményét mutatom be.

- (8) 1703: Franciakék anglia Debrecenben nem lévén, oda kerestessék Kegyelmed, mert másra nem szeretem a cafragot (Bark. 11.).
- (9) 1699: Édesem, hozzon Kegyelmed olyan réz galandot, mint Orosz Pál Uram hozott volt (Bark. 7.).

Előfordultak még levélírást sürgető kérések is az asszony leveleiben. 9,03%-át (13 db) a kéréseinek ez tette ki. Nagyon várta, hogy írjon neki a férje, hiszen amikor Károlyi Sándor távol volt az otthontól, így tudtak kommunikálni egymással, így informálták a másikat a hogylétükről, és így értesítették egymást az országban történetekről. Érthető tehát, hogy fontos volt Barkóczy Krisztinának, hogy férje minél többször küldjön neki levelet:

- (10) 1704: Édesem, tudósítson Kegyelmed gyakran [...] (Bark. 24.)
- (11) 1706: Azért, Szívem, tudósítson Kegyelmed mennél hamarab, hogy felmehessek (Bark. 99.).

Egy-egy példával képviseltették magukat a levelekben a bizalmat kérő kérések, ez 1,39%-ot (2 db) jelent. Érdekesség, hogy ezt a típust korábbi kutatásaim szerint csak férfiak alkalmazták. Barkóczy Krisztina leveleiben, a megelőző tapasztalataimmal ellentétben, a feleség kérte a férjét, hogy bízson benne, minden ház körüli teendőt elintézz:

- (12) 1698: Édes Lelkem, ne gondolkozzék Kegyelmed, mert az Kegyelmed parancsolatjában mindenek eljárnak velem együtt, az mint legjobban lehet (Bark. 3.).

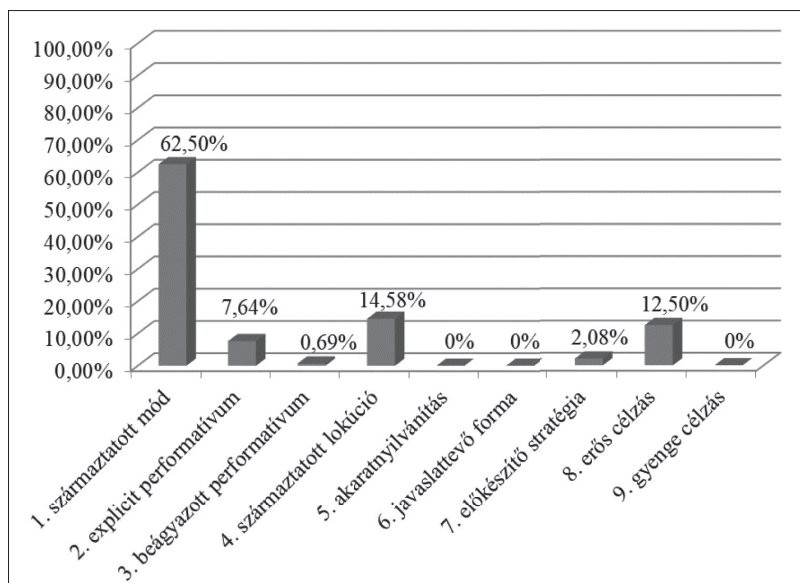
A következő esetben szerette volna, ha Károlyi Sándor nem aggódik iránta, hanem bízik benne, hogy minden rendben lesz:

- (13) 1703: Énrajtam ne gondolkozzék, gondot visel Isten reánk s az hírekről tudósítson (Bark. 15.).

6.2. A kérések megjelenítési módja alapján

A Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármass elméletét alapul véve besoroltam a kéréseket a kilenc stratégia megfelelő csoportjaiba. A 2. ábráról is leolvasható, hogy hat típusra találtam példát a levelekben.

A leginkább domináns kérési fajta a legdirektebb forma volt a misszilisekben. Barkóczy Krisztina a legközvetlenebb kategóriát, az egyszerű felszólító módot alkalmazta kéréseinek több mint a felénél, 62,5%-ánál (90 db). Ha valamit szeretett volna kérni a férjétől, azt legtöbbször a származtatott mód (1) segítségével tette:

2. ábra. A kérések megoszlása a kérés szándék megjelenítési módjai alapján

- (14) 1705: Küldje el Kegyelmed, Szívem, mert nem is tudom, mi van benne (Bark. 44.).
- (15) 1705: Azonba, Édesem, hozasson Kegyelmed egy eskető parancsolatot, Szakmár és Szabolcs vármegyére szállót, had eskettesek a károlyi elprédált jóvaink felől (Bark. 56.).

Bár a történeti anyag kapcsán a direkt típus uralkodó voltát vártam, mégis korábbi kutatásaim eredményeiből kiindulva az explicit performatívum (2) elsődleges szerepeltetésére számítottam, hiszen ez volt a legjellemzőbb típus a feleségek leveleiben a 16–17. századi házastársi levelekben. Itt viszont a legdirektebb formáé, a származtatott módé (1) volt a vezető szerep, az explicit performatívum (2) pedig kis számban jelent meg, amely szokatlan jelenségnek mondható.

Nagy arányban jelentkeztek származtatott lokúciót (4) tartalmazó kérések a feleség írásaiban, ugyanis 14,58%-át (21 db) a kéréseknek ez a típus adta. Ez a kevésbé direkt stratégia szerepel a következő példákban is:

- (16) 1704: Az olcsvai tornyocskára is lehetne ottan bádogot szerzeni (Bark. 20.).
- (17) 1705: Bár szerzene vagy három heverő katonát soldosnak, mert nem kaphatni (Bark. 63.).

Érdekes, hogy az asszony leveleiben meghatározók voltak az indirekt, erős célzást (8) magukban foglaló kérések is, amelyek eddig nők leveleiben nem fordultak elő. 12,5%-a (18 db) a kéréseknek így fejeződött ki:

- (18) 1698: Szakmári Uram valóba vágyna egy szőrövre (Bark. 5.).
- (19) 1698: Édes Szívem, hogy Kegyelmed harmad napig sem megyen templomba, Isten panasza ne vegye. Én annak nem örülök, mertha Istent a do-logért elhagyjuk, félő, az Isten is el ne hagyjon. Hanem adja meg ember az Istennek, ami Istené, a császárnak is, ami a császáré (Bark. 5.).

A korábban a nők kéréseiben olyan gyakori explicit performatívum (2) Barkóczy Krisztina leveleiben csupán a negyedik helyet foglalta el a kérési módok között. Jelenléte még a 10%-ot sem érte el, ugyanis 7,64%-os (11 db) arányban jelentkezett a misszilisekben. Jó példák erre a típusra a következők:

- (20) 1704: Édesem, kérem szeretettel Kegyelmedet az Istenért, az káromkodó szitoktól őrizkedjen, mert az szófogatlanok közt, elhiszem, nehéz magát megfogni s talám nem is volna oly iszonyú vétek, mint más alkalmatosságba, de hogy Kegyelmed Fő, s másoktól is tiltani kel, abbul rosz példát vesznek s nem is büntetheti osztán (Bark. 24.).
- (21) 1705: Már csak abbahattam, hanem, Szívem, kérem Kegyelmedet, ha maga nem érkezik is, ha lehet, bízza valakire az hevesi dolgot (Bark. 38.).

Csupán pár adat képviselte a mai magyarban döntő szerepet betöltő csoportokat, az előkészítő stratégiát (7) és a beágyazott performatívumot (3). Az előbbi a kérések 2,08%-át (3 db), az utóbbi pedig a 0,69%-át (1 db) jelentette. Előkészítő stratégiára (7) példa: 1705: „A mentét, Szívem, megcsináltathatom a téglaszínhez, de dolmány itten nem lévén, mértéket küldene, Szívem, Kegyelmed, akit szabó mérne meg, mert az elei rámán esnék megvarni, de az igen hamar lenne” (Bark. 57.). Beágyazott performatívum (3) figyelhető meg a következő esetben: 1704: „Az Istenért, Szívem, az Méltóságos Fejedelmet kén kérni, lenne job rendelés Szakmárrul” (Bark. 28.). Ez a csekély szám nem meglepő, korábbi kutatásaimban is ilyen eredményt kaptam.

6.3. A kérések tárgya és megjelenítési módja

Megvizsgáltam, hogy mutatkozik-e összefüggés a kérések tárgya és a kérések megjelenítési módja között, amelyet egy táblázat segítségével is bemutatok. Az 1. táblázat is jól szemlélteti, hogy mind a cselekedet, intézkedés, mind a személy vagy tárgy, mind a levélírás és mind a bizalom kérésénél a legnagyobb arányban a származtatott módot (1) használta Barkóczy Krisztina. Ha tehát a férjétől bármit kért, azt általában a legdirektebb módon tette.

Érdekes viszont, hogy a kevésbé közvetlen megjelenítési módokat, az előkészítő stratégiát (7) és az erős célzást (8) legtöbbször személy vagy tárgy kérése esetén, illetve levélírásra felszólításkor alkalmazta. Ezeket az adatokat félkövérrel szedtem a táblázatban.

1. táblázat. A kérések tárgya és megjelenítési módja

	Cselekedet, intézkedés kérése	Személy vagy tárgy kérése	Levéllírás kérése	Bizalom kérése
1. származtatott mód	66	13	9	2
2. explicit performatívum	10	0	1	0
3. beágyazott performatívum	1	0	0	0
4. származtatott lokúció	12	9	0	0
7. előkészítő stratégia	1	2	0	0
8. erős célzás	8	7	3	0

Valószínűleg jogosnak tartotta az asszony a kérését, ha olyan intézkedés megtételére kérte a férfit, amelyet csak ő tudott elintézni magas pozíciója vagy távolléte miatt, így ilyenkor a felesége megfelelőnek tartotta a közvetlen, direkt megszólítási módot (1). Ám ha valamilyen tárgy vagy személy megküldését kérte Károlyi Sándortól, továbbá amikor levéllírást buzdította őt, több esetben „illendőbbnek” találhatta az indirekt formák (7, 8) szerepeltetését, hiszen ezen kérések közül nem mindegyik volt sürgős, nem mindegyik volt „jogos”, néha általában csak egy olyan vágy volt, amely vagy neki vagy más személynek lehetett fontos, ezért is jelent meg az indirektebb megjelenítési mód, például: 1698: „Szakmári Uram valóba vágya egy szőrvőre” (Bark. 5.).

7. Összegzés

Jelen tanulmányban Barkóczy Krisztina férjéhez, Károlyi Sándorhoz írt 100 levelében vizsgáltam meg a kéréseket. Elemeztem a kérések tárgyát, valamint a megjelenítési módjukat. A dolgozat elején megfogalmazott elvárásaim közül volt olyan, amely beigazolódott, de olyan is akadt, amely nem bizonyosodott be.

Az asszony kérései valóban a legnagyobb arányban valamely cselekedet és intézkedés megtételére szólították fel a férjet, amelyet ő vagy távolléte miatt, vagy magas pozíciója révén meg tudott tenni a feleségével ellentétben. Jelentős volt még a valamilyen személy vagy tárgy küldésének a kérése is a levelekben, amely általában hiányzott otthonról Barkóczy Krisztinának. Levéllírást szorgalmazó kérések is helyet kaptak az anyagban, ami nem véletlen, hiszen a pár levelek útján kommunikált, ha távol voltak egymástól, így fontos volt a rendszeres levélváltás. Az általam korábban feldolgozott 16–17. századi női kéréseknek nagy számát tette ki a kérlelő, a férfi hazajövetelét szorgalmazó kérési típus. Figyelemre méltó volt, hogy itt ez a kategória nem jelent meg, ellenben előfordultak bizalmat kérő kérések, amelyek használata megelőző kutatásaimban a férjekre volt jellemző.

A kérések megjelenítési módjánál is bizonyos esetekben a várt eredményeket kaptam, de az írásom elején megfogalmazott hipotéziseimhez képest különbségekkel is találkoztam. Valóban a direkter kérési stratégiák uralták a feleség kéréseit, valamint a mai magyarban gyakori kérési módok (előkészítő stratégia [7] és beágyazott performatívum [3]) itt sem mutattak kiugró értéket, mint ahogyan ez az eddigi történeti anyagot is jellemezte. Így valószínűnek látszik, hogy a 17. század végén és a 18. század elején is a direkter formák alkalmazása semleges, sőt pozitív értékkel bírhatott.

Bár a direktség dominált a feleség leveleiben, de nem a várt explicit performatívum (2), amely korábbi kutatásaimban a nők által legtöbbször használt kérési típust adta, hanem a legdirekter, a származtatott mód (1) fordult elő legnagyobb arányban a levelekben. Az asszony legtöbbször ezt alkalmazta, ha szeretett volna kérni valamit a férjétől. Az explicit performatívum (2) csupán a negyedikként szerepelt a sorban a kérések megformálásakor, ezt ugyanis megelőzte a közvettebb származtatott lokúció (4) és az erős célzás (8) is. A származtatott lokúció (4) jelentős voltára korábban is számítottam, ám az erős célzás (8) nem jelent meg a nők kéréseiben az eddigi eredményeim szerint. Bár úgy véltem, hogy az akaratnyilvánítás (5) is meghatározó lesz, a jelenleg átnézett misszilisekben nem fordult elő ez a típus. Mindezen jelenségek pontos magyarázatára, okainak megadására további kutatások szükségesek, felhasználva több, az asszonytól származó, valamint a férje által írt levelet is.

A kérések tárgyát és megjelenítési módját összevetve, kimutatható összefüggés. A legdirekter stratégiát akkor alkalmazta Barkóczy Krisztina, ha kérését „jogosnak” érezte, ellenben ha olyan kéréssel fordult Károlyi Sándor irányába, amelyet kevésbé érzett indokoltnak, csupán a kérő félnek volt fontos, egyfajta vágy volt csupán, akkor a közvetett alakokat részesítette előnyben. Ennél az anyagnál is látható tehát, hogy a belső kontextuális tényezők (a feleség vélt vagy valós jogai egy-egy kérés esetében) viselkedésmódosító szereppel rendelkeztek (vö. Szili 2002; Bácsi 2015).

8. További kutatási lehetőségek, kitekintés

Kutatásaim célja, hogy történeti szociopragmatikai keretben mutassam be a kérés megfogalmazásának módjait a középmagyar kori misszilisekben, hogy feltárjam a kérés megformálásának jellegzetességeit a vizsgált forrásokban, és ez alapján megállapítsam e beszédaktus végrehajtásának a korban, az adott műfajban, a társadalmi csoportokban és a társadalmi nemeknél szokásos módjait, valamint az ezekről való eltérések módjait és pragmatikai (vagy egyéb) okait.

Ehhez forrásként nemesi (elsősorban házastársi) és peregrinusleveleket vizsgáltam, de a források körét folyamatosan bővítettem további, részben az eddigiekhez hasonló, részben más típusú levelezések bevonásával (nemesi levelek, jobbágylevelek, végvári levelek stb.) azért, hogy valóban átfogó és hiteles képet adhassak a középmagyar kori kérésekről.

A középmagyar korban a különböző szituációs kontextusokban szokásosnak, megfelelőnek – helyénvalónak – tartott vagy éppen attól valamilyen okból, célból és módon eltérő kéréseknek a kompetens leírásához és pragmatikai értelmezéséhez

a felhasználtakon kívül célszerű újabb elméleti kereteket és szempontokat is bevonni a kutatásba, mégpedig a kapcsolati munka fogalmát és ezzel együtt valamennyire az udvariasság- és udvariatlanságméleteket is.

Locher és Watts a kapcsolati munkát olyan „munkaként” definiálják, amelyet „az egyének fektetnek a másokkal való kapcsolataikról való egyezkedésbe, azaz a kapcsolati munka számukra a személyközi viszonyokról és jelentésekről való egyezkedés eszköze és színtere” (Szalai 2009: 179; Locher–Watts 2005: 10). Az udvariasságot és az udvariatlanságot társadalmilag jelölt viselkedésnek tartja a szerzőpáros, és ebben a tágabb keretben, a minden interakcióban jelen lévő kapcsolati munka részeként elemzik. Locher és Watts nem tekintik azonos kategóriáknak az udvariasság és a helyénvalóság fogalmát. A helyénvaló viselkedés nem feltétlenül udvarias is (Szalai 2009: 178–9; Culpeper 2011: 22–4).

Az eddig feldolgozott anyagok alapján úgy tűnik, hogy a kéréseknél alkalmazott direkt megjelenítési forma semleges értékkel bírt a középmagyar korban, tehát valószínűleg ez lehetett a helyénvaló viselkedés akkoriban. Udvariasnak pedig az indirekt kérési formák számítottak. A kibővített források vizsgálata és a megnevezett elméleti keretekben történő elemzés során dől majd el, hogy a fenti megállapítások általános érvényűnek tekinthetők-e.

SZAKIRODALOM

- Austin, John L. 1962. *How to Do Things with Words*. Harvard University Press, Cambridge.
- Magyarul: Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bark. = Fogarassy Zoltán – Kovács Ágnes (szerk.) 2011. *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Első kötet (1698–1711)*. Kapitális Kft., Debrecen.
- Bácsi Enikő 2015. A kérési szándék megjelenítési módjainak vizsgálata egy 16. század második felében folytatott házastársi levelezésben. In: P. Kocsis Réka – Szentgyörgyi Rudolf (szerk.): *Anyanyelvünk évszázadai* 1. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 75–89.
- Bácsi Enikő 2019. Peregrinuslevelekben szereplő kérések nyelvi megformáltsága. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* X. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 19–31.
- Blum-Kulka, Shoshana – House, Juliane – Kasper, Gabriele (eds.) 1989. *Cross-cultural pragmatics: requests and apologies*. Ablex Publishing Corporation, Norwood.
- Boronkai Dóra 2006. A „genderlektusokról” egy szociolingvisztikai diskurzuselemzés tükrében. *Szociológiai Szemle* 4: 64–87.
- Boronkai Dóra 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum, Budapest.
- Culpeper, Jonathan – Archer, Dawn 2008. Requests and directness in Early Modern English trial proceedings and play texts, 1640–1760. In: Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma (eds.): *Speech Acts in the History of English*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 45–84. <https://doi.org/10.1075/pbns.176.05cul>
- Culpeper, Jonathan 2011. Politeness and impoliteness. In: Aijmer, Karin – Andersen, Gisle (eds.): *Sociopragmatics, Volume 5 of Handbooks of Pragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin, 391–436. Elérhető: http://eprints.lancs.ac.uk/64460/1/Culpeper_HOP_Politeness_longoverviewfinal1.pdf (Letöltve: 2020. január 14.) <https://doi.org/10.1515/9783110214420.393>

- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés 6- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Kohnen, Thomas 2008. Directives in Old English: Beyond politeness? In: Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma (eds.): *Speech Acts in the History of English*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 27–44. <https://doi.org/10.1075/pbns.176.04koh>
- Kovács Ágnes 2011. Bevezetés. In: Fogarassy Zoltán – Kovács Ágnes (szerk.): *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Első kötet (1698–1711)*. Kapitális Kft., Debrecen, 7–10.
- Krepsz Valéria 2015. A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemesek és közrendűek levelezésében. *Magyar Nyelv* 111: 162–73. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2015.2.162>
- Locher, Miriam A. – Watts, Richard J. 2005. Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research* 1: 9–33. <https://doi.org/10.1515/jplr.2005.1.1.9>
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28. <https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8>
- Sárosi Zsófia 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–48.
- Sárosi Zsófia 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–47. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2015.2.129>
- Searle, John R. 1975. A taxonomy of illocutionary acts. In: Gunderson, Keith (ed.): *Language, Mind and Knowledge*. University Minnesota Press, Minneapolis.
- Szalai Andrea 2009. *Átok, feltételes átok és társadalmi nem erdélyi roma közösségek nyelvi ideológiájában és gyakorlataiban*. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola. Pécs. Elérhető: <http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15473/szalai-andrea-phd-2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltve: 2020. január 14.)
- Szili Katalin 2002. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126: 12–30.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Takáts Sándor 1910. *Szalai Barkóczy Krisztina, 1671–1724*. Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába – Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz: <http://tmk.nytud.hu/>

Bácsi Enikő

PhD-hallgató

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
tudományos segédmunkatárs
Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Bácsi, Enikő

Variations of request in 17th and 18th century letters

This paper examines the speech act of request in the letters of Krisztina Barkóczy, a Hungarian noble woman, that she wrote to her husband, Sándor Károlyi at the end of the 17th and the beginning of the 18th century. The research takes a closer look on the subjects of requests, their linguistic presentations and the strategies used in connections with them from the viewpoint of historical sociopragmatics and it explores the connections between them. The base for this research is the classification established by Blum-Kulka, House and Kasper involving nine categories that describe the representation of intention in connection with requests from the most direct to the most indirect.

After discussing the theoretical background and the results of previous researches necessary for analysing the act of request, the examined letters will be presented, then with the help of diagrams, the paper explains the significant differences compared to the modern modes of request and in which way the result show similarities with the research of requests from the 16th and 17th century. Finally, the paper points out to further ways of approach in examining Middle Hungarian request by bringing in the concept (and theory) of relational work.

Keywords: speech act of request, historical sociopragmatics, Middle Hungarian, letters.

A magyar perifrasztikus igeneves szerkezetek spirálmélete

1. Bevezetés

I've waited a long time for this moment, my little green friend – ezzel a mondattal üdvözli az uralkodó Yoda mestert a *Star Wars – A Sith-ek bosszúja* című filmben. A mondat példa arra, hogy mennyire szerves részei a segédige + participium szerkezetek az európai nyelvek TAM-rendszereinek.¹ Körülnézve a kontinensen, számos participios szerkezetet találunk, amelyek formailag és korban is magas fokú sokszínűséget mutatnak: míg a német *Perfekt*² igeidő immár több mint ezeréves múltra nyúlik vissza, addig a cseh nyelvben most van születőben a már meglévő közös szláv forma mellett egy új, hasonló szerkezet. Ez utóbbi annyira fiatal, hogy jelenleg még nem ismerik el önállóan. Ha megnézzük a finn nyelvet, azt látjuk, hogy

¹ TAM = *tense-aspect-mood*, azaz idő-aspektus-mód.

² Jelen dolgozatban az ismertebb nyelvek igeidőit azok eredeti nevével fogom megnevezni, míg a komparatív kategóriákat latinul: a német *Perfekt*, a svéd *perfekt* és az angol *present perfect* egyaránt perfektumok.

SUMMARY

Bácsi, Enikő

Variations of request in 17th and 18th century letters

This paper examines the speech act of request in the letters of Krisztina Barkóczy, a Hungarian noble woman, that she wrote to her husband, Sándor Károlyi at the end of the 17th and the beginning of the 18th century. The research takes a closer look on the subjects of requests, their linguistic presentations and the strategies used in connections with them from the viewpoint of historical sociopragmatics and it explores the connections between them. The base for this research is the classification established by Blum-Kulka, House and Kasper involving nine categories that describe the representation of intention in connection with requests from the most direct to the most indirect.

After discussing the theoretical background and the results of previous researches necessary for analysing the act of request, the examined letters will be presented, then with the help of diagrams, the paper explains the significant differences compared to the modern modes of request and in which way the result show similarities with the research of requests from the 16th and 17th century. Finally, the paper points out to further ways of approach in examining Middle Hungarian request by bringing in the concept (and theory) of relational work.

Keywords: speech act of request, historical sociopragmatics, Middle Hungarian, letters.

A magyar perifrasztikus igeneves szerkezetek spirálmélete

1. Bevezetés

I've waited a long time for this moment, my little green friend – ezzel a mondattal üdvözli az uralkodó Yoda mestert a *Star Wars – A Sith-ek bosszúja* című filmben. A mondat példa arra, hogy mennyire szerves részei a segédige + participium szerkezetek az európai nyelvek TAM-rendszereinek.¹ Körülnézve a kontinensen, számos participios szerkezetet találunk, amelyek formailag és korban is magas fokú sokszínűséget mutatnak: míg a német *Perfekt*² igeidő immár több mint ezeréves múltra nyúlik vissza, addig a cseh nyelvben most van születőben a már meglévő közös szláv forma mellett egy új, hasonló szerkezet. Ez utóbbi annyira fiatal, hogy jelenleg még nem ismerik el önállóan. Ha megnézzük a finn nyelvet, azt látjuk, hogy

¹ TAM = *tense-aspect-mood*, azaz idő-aspektus-mód.

² Jelen dolgozatban az ismertebb nyelvek igeidőit azok eredeti nevével fogom megnevezni, míg a komparatív kategóriákat latinul: a német *Perfekt*, a svéd *perfekt* és az angol *present perfect* egyaránt perfektumok.

ez a szerkezet nem nyelvcsaládfüggő, hiszen itt is megtalálható: *Olemme asuneet Suomessa nyt 5 vuotta*.³ Ezeket az európai formákat nevezhetjük perifrastikus ige-neves szerkezeteknek.

A mai magyar nyelvben hasonló szerkezeteket határozói ige nevekkal, valamint (korlátozottan) melléknévi igenévvel lehet létrehozni. Ezeknek egy része passzív jelentésű, például: *ki van rúgva, a terv átgondolt*, míg egy kisebb csoportjuk aktívabb jelentésű: *be van rúgva*. Az ilyen szerkezetek az európai kontextus tanulságai alapján mindig úgy grammatikalizálódnak, hogy először a passzív jelentésű igék lépnek be a szerkezetbe, főleg állapot kifejezése céljából. A mediálisabb, illetőleg az aktív jelentésű igék számára csak később nyílik meg a szerkezet.

A magyar nyelvben megtalálható *-t/-tt* végű múlt, a létige + *-va/-ve*, illetve a létige + *-t/-tt* szerkezetek a grammatikalizációs utak ismeretében szerves kapcsolatban állnak egymással, grammatikalizációelméleti terminológiával élve: egymásra rétegződnek. Kapcsolatukat a magyar perifrastikus ige nevek spiráleméletének nevezem. Jelen dolgozat célja elsősorban ennek az elméletnek a bemutatása, ezzel grammatikalizációs és tipológiai, valamint európai kontextusba helyezve ezt a három szerkezetet, és a tanulságok alapján annak bemutatása, hogy a három szerkezet szükségszerűen létezik, és mindegyik megléte a nyelv belső logikájával magyarázható és érthető, és ez a rendszer egyedülálló konstellációt alkot.⁴

2. Rétegződés és a grammatikalizáció

Az európai nyelvekben a perifrastikus perfektumok⁵, a perifrastikus passzívok⁶ és az úgynevezett rezultatívumok⁷ általában közös forrásból, azonos utakon, azonos igékkel és azonos eredménnyel grammatikalizálódnak. A következőkben ezt a grammatikalizációs utat mutatom be európai nyelvekből vett példák alapján a grammatikalizációs szakirodalom tükrében.

³ *Olemme asuneet Suomessa nyt 5 vuotta.*
lenni-PRS.PL1 élni-PRCP.PL Finnország-INESS.SG most 5 év-PL.NOM

‘Már öt éve Finnországban élünk’ (egy kérdőívből, Kovács 2017: 155).

⁴ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a dolgozat elsősorban tipológiai megközelítést alkalmaz. Ez többek között azt eredményezi, hogy az egyes szerkezetek grammatikalizációja, története, formája, használata és egyéb tulajdonságai általános európai kontextusban jelennek meg, és sohasem az egyes nyelvek filológiai tradíciójának megközelítései képezik az elsőleges szempontot.

⁵ Ezalatt a szakirodalom alapján összefoglalóan olyan múlt időket vagy múlt-hoz kötődő ige-időket értünk, amelyek létigéből és/vagy birtoklást kifejező igékből és egy participiumból állnak, például német Perfekt: *Ich bin gelaufen* ‘Futottam’.

⁶ Ezalatt olyan passzív formákat értek, amelyek analitikusan képződnek, például német *Er wird geschlagen* ‘Elverik’.

⁷ Ezalatt Leiss nyomán olyan formákat értek, amelyek létigéből és passzív múlt idejű participiumból állnak, és intranszitiv igékkel aktív (*el van utazva*), míg tranzitiv igékkel passzív (*el lett küldve*) jelentést fejeznek ki (Leiss 1992: 164). Leiss elsősorban a németre érti ezeket a kategóriákat, viszont az összeurópai kiterjesztésének nem látom akadályát.

Az új nyelvtani formák létrejötteinek egyik legfőbb útja a grammatikalizáció. A következőkben ennek a folyamatát, főbb fázisait ismertetem. Jelen elméleti kerethez a Szczepaniak (2011: 5) által idézett tágabb értelmű definíciót használom: „[Grammatikalisierung ist der] Prozess der Entstehung und Weiterentwicklung grammatischer Morpheme bis zu ihrem Untergang.”^{8,9}

Lehmann modellje szerint (1995: 13) ennek a folyamatnak négy fázisa van. Ezen négy fázis során az egykori lexikai elem végigmegy a nyelv különböző szintjein. Az egyes szintek közötti váltást pedig egy-egy folyamat kíséri:

Diskurszus > (szintaktizáció) > Szintaxis > (morfologizáció) > Morfológia > demorfologizáció > Morfonológia > (eltűnés)

Ehhez különböző kifejezésmódok tartoznak:

izoláló > analitikus > agglutináló > flektáló > null

A tartalmi jellege is folyamatosan változik, a lexikálisból a grammatikai felé.

A szintaktizáció során a nyelvi jel átkerül a diskurzusból a szintaxisba. Ez a jel mondatbeli helyének a kijelölését jelenti (Szczepaniak 2011: 16). Az óangolban a szórend viszonylag kötetlen volt, ami szorosan összefügg azzal, hogy a névszókön a mondatbeli szerepek esetragokkal voltak jelölve. Ahogy a nyelv változott, az esetek elhoptak, és ezzel párhuzamosan a mondat szórendje szükségszerűen fixálódott, hiszen a nyelvben a mondatbeli szerepeket valamilyen módon ki kell fejezni. A mai angol nyelvben a szavak mondatbeli szerepét már elsősorban a szórend határozza meg.

A morfológizáció során a nyelvi jel a szintaxisból átkerül a morfológiába. Egy perifrasztikus forma, például a dentális szuffixum a mai germán nyelvek préteritumaiban (vö. angol *invest* > *invest-ed*) egy perifrasztikus formára vezethető vissza. Ennek egyik tagja maga a szerkezet lexikális jelentését hordozó ige volt, a másik tagja pedig a *csinálni* ige (ma: angol *do*, német *tun*) ablauttal képzett múlt idejű alakja. A gót példa még jelentősen transzparensőbb, ezen még jól látszik a már összeolvadt, de még kivehető ige:

1. táblázat. A gót *salbô*- 'beken' ige ragozása préteritumban

Személy	Egyes szám	Többes szám
1.	<i>salbô-da</i>	<i>salbô-dêdum</i>
2.	<i>salbô-dês</i>	<i>salbô-dêduþ</i>
3.	<i>salbô-da</i>	<i>salbô-dêdun</i>

⁸ 'A grammatikalizáció az a folyamat, amelynek során grammatikai morféimák létrejönnek, tovább fejlődnek és végül elhalnak' [K.B.].

⁹ A további definíciókért vö. Diewald 1997: 5–6.

Ezzel szemben ennek a szónak az angol kognátuma¹⁰ (*seek* > *sought*) esetében már gyakorlatilag csak maga a *-t* végződés utal a múltidejűségre, a végződés erodálódott: lerövidült, és nyelvtanilag is jelentősen egyszerűsödött. (Ennek a további tárgyalásához vö. Szczeponiak 2011: 17.)

A demorfologizáció során a morféma elveszíti morfémajellegét. Ez azzal kezdődik, hogy a végződés a tövel fonológiaiilag is kapcsolatba lép. Az ófelnémet umlaut így alakult ki. A korábbi **gast-i* 'vendégek' forma magánhangzó-illeszkedéssel *gest-i* formává változott. Ezt a mai német jelöli: *Gäste* 'vendégek'. Így a többes szám már két helyen van jelölve, egyszer az umlauttal, egyszer pedig a végződéssel.

Az utolsó fázisban eltűnik az adott végződés. Ez történt az *Engel* szónak a többes számával. Míg korábban *engel* > *engele* volt a többes szám képzésének a módja, addig ma már az *Engel* szó maga jelöli a többes számot is (Szczeponiak 2011: 18). Ezzel együtt viszont megjelenik egy újfajta, analitikus többes szám is, amely a névelőn jelöli a többes számot. *Der Engel* > *die Engel*. Így jönnek létre adott grammatikai viszonyjelentéseknek többféle párhuzamosan jelen lévő képzési formái. Ezek párhuzamosan élnek és funkcionálnak egy nyelvben, néha konkurens formaként, például végződés, VAGY umlaut, VAGY névelő, néha viszony egy paradigma részeként, például végződés ÉS névelő egyszerre.

Térjünk át az igei területre. Akülönböző képzési formák között a grammatikalizáció fokában van különbség, vö. a német múlt idő (a teljesség igénye nélkül):

1. Ablaut: *reiten* > *ritt* 'lovagolni, lovagolt'
2. T-alapú suffixum: *suchen* > *such-te* 'keresni, keresett'
3. Analitikus képzési mód: *suchen* > *hat gesucht* 'keresni, keresett'

Az ablaut a legősibb képzési módja a múlt időnek. Az eredeti *ei* diftongus fokváltással *i* hanggá változik, és a fokváltás maga múlt idejűvé teszi a jelentést, ez egy közös indoeurópai örökség, az egyik legrégebbi ismert képzési forma. A későbbiekben megjelent egy újfajta, ragalapú kifejezőmód, ez volt a dentális vagy *t*-szuffixum, amely már a tőhöz járult hozzá végződésként. Ez germán örökség. Jelentését tekintve ugyanúgy múlt idejű volt, és előállt egyfajta „munkamegosztás”. Mivel az ablaut (tőhangváltás) már nem volt produktív, ezért az ősbibb igéknél, amelyek már akkor is ott voltak, amikor még nem létezett az újfajta kifejezőmód, általában megőrződött az eredeti ablautos (tőhangváltós) képzési mód, míg az újabb igéknél a *t*-szuffixumos megoldás képezte ugyanazt a formát. Ez a két képzési mód (a teljesség igénye nélkül) alkotja a mai német nyelvben a *Präteritum* igeidőt. Míg egyes igék ablauttal, addig mások *t*-szuffixummal hozzák létre ugyanazt a formát. Így két réteg állt elő, egy paradigma részeként vannak jelen. A 3. analitikus képzési mód viszont egy külön igeidő, azaz konkurens forma az előzőekhez képest.¹¹ Jelentésükben

¹⁰ E fogalom alatt közös eredetű szavakat értek két nyelv között. A kognátumok lehetnek (közel) megegyező jelentésűek, például angol *twig* vs. német *zweig* vagy megváltozott jelentésűek, például angol *slay* vs. német *schlagen*.

¹¹ Így az előző példához hasonlóan a névelő ÉS végződés együttes fellépése az ablaut ÉS névelő konstellációval, míg a szintetikus VAGY analitikus a végződés a VAGY ablaut, VAGY névelő konstellációval állítható párhuzamba.

kevés különbség van (legalábbis a német tekintetében), stílusában, használatában, regionális eloszlásában viszont annál több. Annak ellenére, hogy az 1. és a 2. képzési mód ugyanazon paradigma részét jelenti, a 3. egy másik, a Perfekt igeidő paradigmája; a rétegződésben (*layering*) mindhárom forma részt vesz.

A grammatikalizáció folyamatának eredményei a szinkrón vizsgálatban is látszódnak (Diewald 1997: 106). Az egyik eredménye az a szinkrón variáció, amelyről fentebb esett szó: többféle, hasonló jelentésű és hasonlóan viselkedő eszköz áll rendelkezésre egy adott dolog kifejezésére. A másik eredménye az, hogy gyakran olyan struktúrák jönnek létre a folyamat végén, amelyek a kiindulási helyzethez nagymértékben hasonlítanak. Ezeket nevezhetjük (nyelvészeti) ciklusoknak (*linguistische Zyklen*) (Diewald 1997: 109). Minden esetben egymással konkurens formákról van szó, mint például a latin és a francia esetében megfigyelhető jövő időnél:

Latin/Vulgáris latin	Francia
cantabimus ('énekelni': FUT: IMPF: IND: ACT: 1PL)	
*cantare habemus (~ua.)	→ chanterons ('énekelni': FUT. SIMPL: 1PL) allons chanter ('énekelni': FUT. PROCHE: 1PL)

1. ábra. Konkurens formák a grammatikalizáció egy klasszikus példáján
(kiegészítve: K. B.) (Kovács 2015: 86 alapján)

Az egyes oszlopokban a felső alak mindig a régebbi, az alsó pedig az új képzési mód. Az adott oszlop egységet alkot: valamilyen szinten az adott nyelvéllapotban a kétféle képzési mód egyszerre volt jelen, konkurens formákként. A latinban (illetve a vulgáris latinban) a jövő idő kifejezésére két alak konkurált egymással: egy szintetikus és egy analitikus. A szintetikus alak végül eltűnt, míg az analitikus alak a grammatikalizáció morfológizációs folyamata során szintetikussá vált. Ezzel egy időben a franciában megjelent mellette egy analitikus forma, amely konkurált vele, hiszen fiatalabb formáról van szó (Hopper/Traugott 1993: 9 alapján Kovács 2015: 86). Fontos adalék, hogy a leírt grammatikalizációs folyamatot elsősorban általános mintaként, mintsem determinisztikus folyamatként kell kezelni (Hopper/Traugott 1993: 63). Az ábra értelmében ez például jelentheti azt, hogy lehetséges: a franciában a szintetikus alak soha nem fog eljutni az eltűnés fázisáig. Bizonyíték erre a mai görög nyelv igeidőrendszere, amely számos archaikus elemet megőrzött, például a szintetikus múlt idők egy részét.

Miért léteznek mégis konkurens formák egyazon dolog kifejezésére? A nyelvi ökónómia elve alapján ennek nem lenne szabad léteznie. A magyarázat Hopper (1991: 23) szerint az, hogy a különböző grammatikalizációs szinten lévő formák különböző jelentésbeli különbségeket vonultatnak fel. Ezek lehetnek többfélék, a stilisztikaitól

a szociolingvisztikain át a regionálisig. A különböző szintek különböző szintű „expresszivitást” tudnak kifejezni: a jobban grammatikalizált formák jelentik a standard, automatizált, gyorsan előhívható kifejezésmódot. A kevésbé grammatikalizáltak ezzel szemben a szabadabb kreativitást és az egyéni kifejezési szabadságot is jobban megengedik, feltűnőbbek, jelöltebbek. Ezzel a hallgatótól komolyabb kognitív feldolgozási folyamatot várnak el (Diewald 1997: 108). Ezt nevezi Diewald pragmatikus ikonicitásnak (*pragmatische Ikonizität*). Ezalatt azt a jelenséget érti, hogy az újabb módon létrejött elemek használata növeli a beszélő megnyilatkozásának expresszivitását.

A fentebb leírt két jelenségre magyar párhuzamot ad a személyes névmási rendszer kialakulása. D. Mátai (1991) nyomán tudjuk, hogy az ősmagyar kor elején a rendszer három tagot számlált, a személyt tehát megkülönböztette, a számot viszont nem. Az ősmagyar kor eleji rendszerhez képest a korai ómagyar korra alakult ki a mai rendszer, ekkorra ugyanis szétváltak a névmások szám szerint, és megszülettek az egyes és többes számú alakok:

Ősmagyar kor eleje	Ómagyar kor eleje
1. személy: *mʂ	>E/1 ÓMS: en >T/1 HB: mív
2. személy: *tʂ	>E/2 KTSz: te >T/2 HB tiv
3. személy: *szʂ	>E/3 HB: ív, w >T/3 [ők]

2. ábra. A személyes névmási rendszer differenciálódása szám szerint az ősmagyar és az ómagyar kor között (D. Mátai 1999 alapján)¹²

Az ősmagyar kor elején tehát a rendszer nem különböztette meg a névmásokat szám szerint, míg az ómagyar kor elejére ez a distinkció folyamatosan kialakult. A nyelvváltozás természeténél fogva bizonyos, hogy a két rendszer egymás mellett létezett egy ideig, és hogy az átállás az új rendszerre fokozatosan történt. A fentebbi francia példával összevetve látványos a párhuzam: az eredeti rendszer idővel viszszaeszik, ahogy az új rendszer grammatikalizálódik. Ahogy a francia, úgy a magyar ábra is a konkuráló formákat mutatja be, amelyek szinkrón szemmel az adott állapotban egymásra rétegződnek (*layering*). Kétféle eszköz van az ősmagyar kor eleje és az ómagyar kor eleje között a személyes névmások kifejezésére.

Megvizsgálva a mai névmási rendszert, ismét láthatunk egyfajta új rétegződést: a többes számú alakok analogikusan betagozódhatnak a főnévi többes szám képzési rendszerébe, így az eleve többes számot kifejező *mi* és *ti* formáknak megjelent egy-egy párhuzamos alakjuk: *mink* és *tik*. A rendszer utolsó bő egy évezredében tehát három réteg is megfigyelhető:

¹² A T/3 alakokra a korai szövegekben nincs példa (D. Mátai 1999).

Ősmagyar kor második fele (D. Mátai 1991)		Mai magyar nyelv
E/2. és T/2. *tə 'te vagy ti'		
E/2. KTSz: te	→	E/2. te
T/2. HB tiv		T/2. ti
		E/2. te
		T/2. tik

3. ábra. Konkuraló formák az ősmagyar és az ómagyar kor között, valamint a mai magyar nyelvben

A fenti ábra alapján a francia jövő idővel való grammatikalizációs párhuzam is előtűnik: az első nyelvállapotban két konkurens forma volt (*cantabimus* vs. **cantare habemus*, valamint **tə* és *te/tiv*), ezek közül az egyik a grammatikalizáció szabályszerűségei alapján eltűnt, a másik pedig „túlél”, és részét képezi a mai rendszernek. A mai nyelvállapotban is két konkurens forma van (*chanterons* vs. *allons chanter*, valamint *te/ti* vs. *te/tik*). A második forma mindkét esetben expresszívebb, jelöltebb, feltűnőbb, szokatlanabb, így kitűnik a kontextusból. Fontos még egyszer megjegyezni, hogy a párhuzamos alakok létrejötte nem feltétlenül predesztinálja a régebbi alak eltűnését, ilyen jellegű jóslatok nem igazán tehetők a nyelvvel kapcsolatban.

A grammatikalizációnak két fontos kulcsmechanizmusa a reanalízis és az analógia (Szczepaniak 2011: 35–9). Ezek metonímián és metaforán alapulnak. A reanalízis során kétértelmű megnyilatkozások nyomán történik strukturális átértelmezés. A névmásos példán továbbmenve mindkettő jól kivehető. D. Mátai alapján látjuk, hogy az ősmagyar és az ómagyar közti számbeli differenciálódás során még a *-k* többesjel nem volt általános a névszókön (1991). Ezért a többes szám másmilyen eszközökkel, egy ősi **-ŋ-* névmásképzőből eredeztethető (uo.) végződéssel fejeződött ki ezeken a névmásokon. A későbbi korokban a reanalízis során beszélők egy csoportja számára, illetőleg bizonyos szituációkban ezek az alakok elvesztik kifejezőerejüket, nem elég feltűnőek, nem differenciálnak eléggé, kétértelműnek tűnhetnek. Emiatt strukturális átértelmezés történik, és analogikusan más névszói csoportokból rájuk kerül a *-k* többesjel, amely funkcionálisan azonos, így megfelelő eszköz erre a célra. Így tulajdonképpen egy szóalakon is megfigyelhető szinkrón szempontból a két képzési forma: a kevésbé expresszív *ti*, amelyben az ősi **-ŋ-* névmásképzőből eredeztethető képző szolgált (uo.),¹³ illetve a *-k*, amely egyértelműen többes számot jelöl. (A reanalízis jelenségének további tárgyalásához vö. Szczepaniak 2011: 35–7).

A kontrasztív vizsgálatok tanulsága nyomán tudjuk, hogy a grammatikalizáció alapvetően nyelvtől függetlenül mindenhol hasonlóan folyik le, hasonló kognitív folyamatok mentén (elsősorban: megismerés), nagyrészt univerzális irányelvek alapján. Példa erre a testrésznevek és a térbeli orientáció kapcsolata (vö. Ladányi

¹³ Ennek további magyarázatáért vö. D. Mátai 1991, a jelen cikkben természetesen a magyarázat leegyszerűsítésére szorult.

2005: 10 és Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: 15). Az emberi test felépítése mindenki számára érzékszervi úton hozzáférhető, így jó kiindulópontot nyújt a megismeréshez és például térbeli vagy időbeli struktúrák konceptualizálásához. Tudjuk többek között, hogy a magyarban a *-ban* esetrag végső soron a *bél* szavunkból alakult ki (Korompay 1991: 290), a metafora alapja az, hogy a belek a test belsejében helyezkednek el, így képesek az inesszívuszi jelentést hordozni. Ez adja meg az alapját annak, hogy genetikailag egymástól független nyelvek grammatikalizációs folyamatait össze lehessen hasonlítani. Heine et al. (1991) és Detges (2004) magyarázzák, hogy a grammatikalizációs utak (*grammaticalization paths*) a grammatikalizáció kognitív alapját biztosítják. Egy új, absztrakt dolog kifejezéséhez nem lehet bármelyik lexémát felhasználni, csak olyanokat, amelyek konceptuálisan össze vannak kötve az adott absztrakt jelentéssel (Heine et al. 1991; Detges 2004). Jó példa erre a fentebb említett *-ban* esetrag vagy a német *werden* 'válni valamivé' ige története. Ez utóbbi például jelentésénél fogva optimális ahhoz, hogy passzív nyelvtani jelentést jelenítsen meg, hiszen a változás általában egy külső behatásra következik, vagy legalábbis nincs hatásunk rá. Ilyen értelemben a változás megélése lesz az elszenvedés metaforája, amely utat nyit a passzívum grammatikalizációjához. Ugyanígy viszont a *válni valamivé* kifejezés egyfajta jövőbeliséget is magával hozhat a rezultatív, dinamikus, punktuális jelentése miatt. Ez vezetett ahhoz, hogy a németben ez a segédige a jövő idő kifejezésében is részt vesz.

3. Perifrasztikus igeneves szerkezetek Európában

Az európai nyelvekben megkülönböztethetünk perfektumokat és rezultatívumokat. Habár ezek a kategóriák alapvető fontosságúak a téma további tárgyalásához, tudni kell, hogy a kettő elhatárolása sok esetben nehézkes, mivel a rezultatívumok alakulnak át a legtöbb esetben perfektumokká. Emellett számontartunk úgynevezett *habere* perfektumokat, amelyek egy tárgyas, birtoklást kifejező igével állnak. Ha a rezultatívum grammatikalizálódott múlt idővé, és kiterjedt az egész igei paradigmára, azaz „institucionálisan” is múlt idejű igeidő lett, akkor *esse* perfektumnak nevezhetjük. Ezek a formák a létigét használják segédigeként perfektumuk képzéséhez. Tisztán *habere* perfektumra példa az angol, tisztán *esse* perfektumra pedig a szerb. Rezultatív szerkezetek pedig a magyarban található létige + határozói igenév aktív és passzív formája (*a kérdés meg van oldva*), valamint a (*van* +) befejezett melléknévi igenév, amelyet Szepeszy nyomán „tötő” nyelvnek ismerünk, például: *A kérdés jelenleg nem megoldott*. Feltételezhető jelen ponton, hogy ez utóbbi csak passzív formában létezik. Léteznek kevert modellek is, amelyekben mindkét segédige megvan, és alloauxiliáris viszonyban vannak egymással, ilyen a német. Itt Leiss (1992) megglátása szerint rezultatívumokról és egy *habere* perfektumról beszélünk, míg a német grammatika túlnyomó többsége a passzívumot kezeli külön, és a perfektumot egy egységként. A jelenlegi kutatás során ebből az elméletből kiindulva vázolom fel a rezultatívumokat, de perfektumokként kezelem őket, amint a múlt idő rangjára lépnek.

Az alábbi ábra szemlélteti összefoglalóan a fent leírtakat. Középen találhatók az alakilag egybeeső aktív rezultatívumok és az *esse* perfektumok. A magyar fordítások jól visszaadják, hogy ezeknek két értelmezésük van. A németben a klasszikus értelmezés szerint létezik egy passzívum, amely az első oszlopban található, és van egy perfektum, amely *esse* és *habere* perfektumokból tevődik össze, a két segédige alloauxiliáris viszonyban áll egymással, a főigék mindig lexikálisan rögzítik, hogy melyik segédigét használják adott esetben. Leiss értelmezése szerint a *habere* perfektum külön forma, és a rezultatívumok állnak együtt, amelyek lehetnek aktívak vagy passzívok. Mivel a szerb nyelvben nincs *habere* perfektum, ezért ott passzív forma van, amely egy újabb fajta passzív melléknévi igenévvel képződik. A tulajdonképpeni múlt idő (létige + *l*-participium) a rezultatív szerkezetből alakult ki, aktívra és passzívra egyaránt.^{14,15} A csehben ugyanez a helyzet, annyi különbséggel, hogy ott megjelenőben van egy *habere* perfektum is. Végül pedig a magyarban a leissi értelemben vett rezultatívum jelenik meg: passzívból és aktívabb jelentésben, azonos módon képezve.

A következőkben nézzük meg az európai rezultatívumok/perfektumok grammatikalizációját, különös tekintettel a nagyon jól feltárt germán nyelvekre. Mint ahogy korábban erről szó volt, a grammatikalizációnak sok esetben nyelvcsalád- és területfüggetlen univerzális forgatókönyvei vannak. A létige + participium formáknak az ófelnémet és a gót nyelvű vizsgálataiból kiderül, hogy elsősorban a perfektív igék lépnek be ebbe a szerkezetbe ekkor. Oubouzar (1974: 11) azt találta, hogy Notkernél a német *Partizip II* (~ befejezett melléknévi igenév) csak rezultatív, azaz perfektív aspektusú¹⁶ terminatív igékből képződik. Általánosságban megállapítható, hogy a passzívumok eleinte a perfektív/terminatív igékkel képződtek (Leiss 1992: 158). Ennek magyarázata az, hogy a perfektív igék többnyire jobban passzíválhatók, hiszen alapvetően változást fejeznek ki, és két szereplőt foglalnak magukba, hasonlóan a passzívumhoz. Az ófelnémet korban a szerkezet alakulásakor még tisztán jelen idejű volt a jelentése (Szczepaniak 2011: 133). Ekkor azt fejezte ki, hogy az ágens a tevékenységet lezárta, és ezzel a jelenlegi állapotot létrehozta. Csak a középfelnémetől kezdve veszi át az időbeliség kifejezését és hordozását a segédige.

¹⁴ A szerbben a hímnemben az *l* hang kiesik, de vö. *je otputovala* 'elutazott.FEM'.

¹⁵ A két szláv nyelv esetében a kép némileg egyszerűbb: az ősszláv korban jött létre a meg-lévő kiterjedt múltidő-rendszer mellett a rezultatívum egy létige + *l*-participiumos szerkezettel. Ez aztán analógiásan kiterjedt minden igére, és ezzel létrejött a ma ismert múlt idő. Ez a szerkezet, mint ahogy az ábrán látjuk, az *l*-participium jelentésbeli korlátjai miatt nem tudott passzívat képezni, ezért a passzívhoz egy másik participiumot használ mindkét nyelv.

¹⁶ Az ófelnémet és a gót esetében a szakirodalom egy része azt feltételezi, hogy az igében kódolt akciominőségen kívül egyfajta aspektuális megkülönböztetés is jelen volt rendszer szinten. Ennek maradványa a mai nyelvben a *ge*-szuffixum, amely a *Partizip II* formák képzésében van elsősorban jelen, illetve néhány igét befejezetté tesz, például *geraten* 'ke-rülni valahová'.

Rezultatívumok Leiss (1992) értelmében		Habere és esse perfektumok a hagyományos értelemben	
Nyelv	Rezultatív passzív	Rezultatív aktív/ Esse perfektum	Habere perfektum
Német	<i>ist verkauft</i> 'el van adva'	<i>ist abgereist</i> 'elutazott / el van utazva'	<i>hat verkauft</i> 'eladott/eladta'
Szerb	<i>je prodato</i>	<i>je oputovao</i> 'elutazott / el van utazva' <i>je prodao</i> 'eladott/eladta'	-
Magyar	el van adva	el van utazva	-*
Cseh	<i>je prodán</i>	<i>je **cestoval</i>	<i>má prodan</i> (ritka)

4. ábra. Rezultatívumok és perfektumok Európában: a vizsgált formák helye az európai körképben

* A magyarban ez nagyon korlátozottan jelenik meg, ilyen esetekben, mint *Be vagyunk pakolva* (Szepeszy 1972 példája). Ebben az esetben azt jelenti a szerkezet, hogy már bepakoltunk, bepakolt állapotban vagyunk. A szerkezet nem passzív jelentésű!

** A csehben 3. személyben múlt időben a létige elmarad, csakúgy, mint az orosz múlt időben.

A német *habere* perfektum grammatikalizációja során először mindig tárgyas igékkel állt, és rezultatív jelentést hordozott (Szczeponiak 2011: 131–9). Eredetileg csak olyan igékkel állt, amelyek jelzőként szerepeltek a birtoklás tárgya mellett:

- (1)
sie	eigun	mir	ginoman-an	liab-on
ők	birtokol-PRS.3PL	nekem	venni-PST.PTCP.ACC.M.SG	kedves-ACC.M.SG
	druht-in	min-an		
	úr-ACC.M.SG	enyém-ACC.M.SG		

'Elvették tőlem kedves uramat (vezéremet)' (Bogner 2010: 178 alapján)

Tehát ebben a fázisban az *elvett úr* (vezér) tartozik egybe, jelentése: 'az uramat (vezéremet) elvettként birtokolom', 'el van véve az uram (vezérem)'. Később kezdett el a szerkezet olyan „tárgyakkal” kiegészülni, amelyek már nem birtokolhatók:

- (2) uuanda er mundum habet [...] irlöset (Notker. 97359, 37; Szczeponiak 2011: 132)
mert ő megváltotta a világot

Ez a példa már világosan mutatja a reanalízist is. Itt már nem a *haben* igéhez tartozik a világ (*mundus*) szó, hanem a *megváltani* igéhez. A későbbiekben már tárgyatlan igékkel is állhat:

- (3) vuit eigen gesundot (N Ps. 205395, 24)
bűnöztünk

Egy következő lépésben kiterjedt a szerkezet az imperfektív igékre is, például: *sír*:

- (4) habe ih keuuênriot sô filo (uo.)
annyit sírtam

Mivel a sírás már nem igazán lehet állapotjelölő (vö. *sírott állapotban voltam*), ezért innen tekinthető igeidőszerűnek a szerkezet. Ezzel egyidejűleg a szerkezet temporális adverbiumokat is felvehetett. A németben egy idő után múlt idejűeket is, így alakult át a Perfekt a németben általános múlt idővé (uo.). Egy későbbi lépésben egyesült a *habere* paradigma az *esse* paradigmával, amelynek a rezultatív szerkezet intranszítív változatában találjuk az eredetét.

4. A határozói igeneves szerkezetek vázlatos története a magyarban

A magyar nyelvben mindhárom igenév képes igeneves szerkezeteket alkotni (Lengyel 2000: 61–9). Az igenevek kitűnően alkalmasak analitikus szerkezetek képzésére.

4.1. A *-t/-tt* jeles múlt idő kialakulása

E. Abaffy nyomán tudjuk, hogy ez a múlt idő a *-t* végű participiumból alakult ki, oly módon, hogy ezt a participiumra jellemző grammatikai kategóriát a szám mellett (*a kérdés adott* vs. *a kérdések adottak*) személy szerint is elkezdték ragozni. Így csúszott át a participium ezekben az esetekben tisztán igévé. A participium maga már az ősmagyar kor előtt is megvolt a nyelvben. Az viszont, hogy a melléknévi igenevet személy szerint elkezdjék ragozni, tehát verbum finitumként használják, már belső nyelvi újítás az ősmagyar korból. Ennek többféle forgatókönyve volt jelen párhuzamosan, az egyik alapvetően az intranszítív, míg a másik a tranzitív igékre vonatkozott (E. Abaffy 1991: 109). Ez egybecseng a Leiss-féle rezultatívumelmélettel, amelyben az aktív és a passzív rezultatívumok némileg szétválnak. Az előző tipológiai fejezetek nyomán látható, hogy más európai nyelvekben is különbözőféleképpen grammatikalizálódtak a rezultatívumok a tranzitív és az intranszítív igék esetében.

Az intranszítív, történést kifejező igékkel képezve a szerkezet állapot kifejezésére szolgált. Legelőször csak történések nyomán előállt állapotot fejezett ki, később már cselekvés következtében is előállhatott ez az állapot. Maga a participium eleinte csak szám szerint ragozódott:

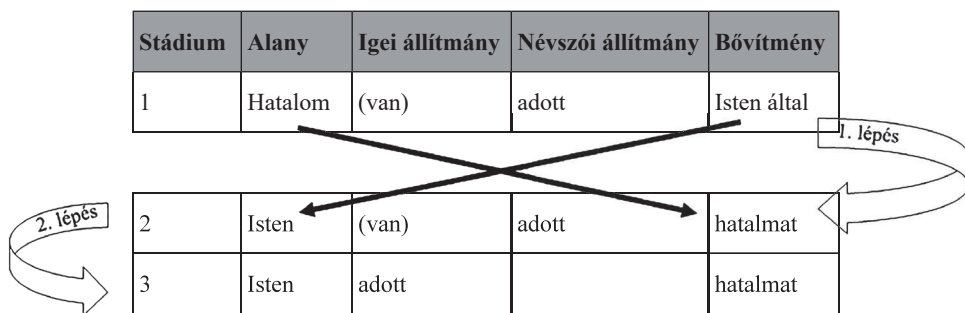
- (5) Az ember ijedt vs. Az emberek ijedtek.

A szerkezet fejlődése során az egykori participium végződése értékelődtek át időjel-lé, míg a számjelek kiegészültek igei személyragokká. A fenti példa aktív rezultatív szerkezet, ilyen értelemben az *ist abgereist* 'el van utazva' és a hozzá hasonló mediálisabb *ist eingefroren* 'be van fagyva' szerkezethez áll legközelebb (uo.).

A tranzitív igeik esetében mondat szerkezet-átértékelődés (reanalízis) történt. A Halotti beszédben található egy hasonló elven létrejött forma, amelyet mai terminológiával „tötö” nyelvként ismerünk:

- (6) Ef uimagguc fzent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. ef ketnie.

A „kinek adott a hatalom” jelentése itt az, hogy kinek hatalma van. Jelen esetben az alany a *hatalom*, erről teszünk egy participiumi állítást, hogy *ez adott*. Egy ilyen állapot természetesen implikálja azt is, hogy azt valaki adta, jelen helyzetben a szövegkörnyezetből tudjuk, hogy Isten az (implicit) cselekvő, ő adta a hatalmat. Ez tehát egy „Isten-adott” hatalom, vö. *vom Gott gegeben*. A következőkben a mondat struktúrája átértékelődik, a szerepek megváltoznak. Az eddigi alany (*hatalom*) tárggyá válik, a cselekvő (*Isten*) pedig elnyeri alanyi szintaktikai pozícióját. A folyamat két lépésben zajlik:

5. ábra. A reanalízis három lépése: Kialakul a *-t* végű múlt idő tranzitív igeikre is (E. Abaffy 1991: 109 leírása nyomán)

Az első, fentebb leírt változás az 1. és 2. stádium között zajlik le. Mindkét stádiumban impliciten beleértődik a létige mint jelöletlen kopula. Ez a szerkezet verbum finituma. A második lépés során az egykor névszói állítmányként jelen lévő participium felveszi az igei személyragokat, és elkezd főigeként viselkedni. Ekkorra alakul ki az igazi igeidő. Fontos természetesen ezen a ponton megjegyezni, hogy a két lépés nagyjából egyszerre zajlik, nem választható szét élesen egymástól.

A későbbiekben már nemcsak állapot, hanem cselekvés, történés eredménye is kifejezhető volt a szerkezettel. A grammatikalizáció utolsó szakaszában pedig ez a megkötés is megszűnt: a szerkezet bármilyen múltbéli szituációt jelölhet, tisztán múlt idő lett belőle (E. Abaffy 1991: 109).

4.2. A létige + -va/-ve szerkezet kialakulása

A. Jászó (1991: 319) nyomán tudjuk, hogy az igenevek már az ősmagyar kor előtt is nagyon gyakoriak voltak a nyelvben. Erről tanúskodik a korai vogul és osztják gazdag igenévrendszere, valamint a korai nyelvemlékek. Többek közt a -va, -ve, illetve a -ván, -vén típusú igenevek is feltehetőleg megvoltak már az ősmagyar kor elején.

A szerkezet maga az ómagyar korban alakul ki (uo.). Ekkorra már a -t végű múlt idő elveszti befejezettséget kifejező rezultatív funkcióját (A. Jászó 1991: 109), és így a nyelvben ismét hiányzik a tiszta rezultatívum. A létige + -va/-ve szerkezet az ómagyar korban „a cselekvés eredményének a jelzése, valamint a cselekvés és történés eredményeként létrejött nyugalmi helyzet, állapot” jelzésére szolgál, csakúgy, mint a -t végű múlt idő az ősmagyar kor végén, mielőtt kiterjedt múlt idejű jelentést vett volna fel. Fontos különbség, hogy míg a -t végű múlt időnél az ősmagyar kor közepe után maga a -t végű participium hordozta a befejezett jelentést, és emiatt tudott a szerkezet rezultatív lenni, addig a létige + -va/-ve szerkezetben az „ősmagyar kor végétől folyamatosan alakuló, perfektiváló szerepű igekötőrendszerünk” biztosította ezt (uo.).

A *be van fagyva* és az *el van utazva* típusú szerkezetek állapotot jeleznek, és mindig intranszitiv igéből képződnek. Ez megfelel a rezultatívumok aktív típusának.¹⁷ Ezzel szemben a *nyitva (van) az ajtó* típusú, személytelen passzív szerkezet már belső nyelvi újítás, először a kései ómagyar korban mutatható ki (ritkán), viszont ebben az esetben nem igazán passzívot, hanem személytelenséget jelez (A. Jászó 1991: 346–8). Ez a szerkezet a rezultatívum tranzitív igéből képzett passzívabb változata. Ez már a grammatikalizációnak egy következő állapota. További érdekes észrevétel, hogy a kései ómagyar kor szerkezeteiben megfigyelhető egy kettősség: Történést kifejező és visszaható igékből aktív jelentésű, például *el van ülve a vita*, míg tranzitív igékből előidejű befejezett passzív szerkezet jöhet létre (*le volt fektetve*). Más igitípusokból nem képződik ilyen szerkezet.¹⁸

A kései ómagyar korra kialakul a mai magyarral lényegében megegyező igenévrendszer (A. Jászó 1992: 411). A szerkezet története során megfigyelhető a -va/-ve és a -ván/-vén váltakozása. Míg a kései ómagyar korban az utóbbi, addig a mai magyar nyelvben a 19. század óta az előbbi használatos majdnem minden esetben (A. Jászó 1992: 447–8).

4.3. A (van) + -t/-tt szerkezetről („tötő” nyelv)

Ez utóbbi szerkezetről mennyiségét tekintve lényegesen kevesebb tudásunk van, mint az előző kettőről. Ennek oka a szerkezet „fiatalsága” és az, hogy a nyelvemlékező irodalom helytelennek és kerülendőnek bélyegzi. Grétsy és Kovalovszky (1983: 289) e participium helyzetéről azt írják, hogy a létige + -va/-ve szerkezet elkerülésére és egyszerűsítésére használják, például a hivatalos és a sajtónyelvben. Helyesnek abban az esetben jelölik, ha „benne az előidejűség mozzanata meggyengült, elhomályosult,

¹⁷ Természetesen itt a mediálisabb *befagy* és az aktívabb *elutazik* igék egy kategóriába esnek, ez tehát egyszerűsítés.

¹⁸ Károly Sándor (1956) a kódexirodalom három darabjának elemzésével képet ad a szerkezet további alakulásáról.

s az igenév szinte már tisztán tulajdonságot, állapotot kifejező melléknévvé vált”. Példaként a *Légy nyugodt* szerkezetet hozzák, amelynek a *Légy megnyugodva* változata a kevésbé kívánatos (Grétsy–Kovalovszky 1983: 289–90). Szepesy (1986) magyartalannak nevezi ezt a szerkezetet. A feltűnését a 20. század elejére datálja, és egyetért abban Simonyival (1907), hogy germanizmusról van szó. Az olyan mondatok, mint *A csoport két tagja adott; A lakosok a folyó vizére utaltak* Szepesy szerint magyartalannak, sőt odáig megy, hogy kijelenti: aki ilyet használ, nem tud magyarul.

5. A határozói igeneves szerkezetek réteges rendszere

A fentebb tárgyaltak alapján megfigyelhető, hogy Szepesy a „tötö” nyelv kritizálásakor és magyartalanná nyilvánításakor tulajdonképpen egy olyan folyamatot tekint magyartalannak, amely már egyszer lezajlott, és amelynek a mai egyetlen magyar múlt időt köszönhetjük. Ha a 6. példát egybevetjük két másik, egyazon igét használó szerkezettel, a párhuzam világossá válik:

- (6) Ef uimagguc fzent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. ef ketnie. (A. Jászó 1991: 109)
- kinek adott hatalom
- (7) Adott a háromszög három oldalhossza: $a = 9$ cm, $b = 13$ cm, $c = 7$ cm. Számítsuk ki a háromszögszögeinek nagyságát! [Háromszög]
- (8) Minden körülmény adott, ahhoz, hogy megismétlődjön a 2015-ös migrációs krízis – mondta Janik Szabolcs, a Migrációkutató Intézet igazgatóhelyettese csütörtökön az M1-en. [Migrációs hullám]

Összevetve a 6. példát a 7. és a 8. példával, teljesen egyértelmű, hogy a *-t/-tt* múlt idő kialakulása ugyanonnan indult, mint a „tötö” nyelv jelenlegi állapota. Ha elfogadjuk a mai egyetlen magyar múlt időt legitim formának, akkor a „tötö” nyelvet sincs jogunk „járványnak” vagy „örütségnek” bélyegezni, hiszen a nyelv alakulásának természetes része. Ugyanúgy, ahogy a névmásoknál a *ti* és a *tik* típusúak egymásra rétegződnek, az *adva van egy háromszög* és az *adott egy háromszög* kifejezésmódok is ugyanannak a komparatív kategóriának,¹⁹ a rezultatívumnak a megnyilvánulásai. A grammatikalizáció rétegződésének a tulajdonságai szerint funkciójukban megegyeznek a rétegek, a *ti* és a *tik* ugyanazt jelenti, ugyanúgy, mint az *adva van egy háromszög* és az *adott egy háromszög*, viszont expresszivitásukban nem. Az újabb

¹⁹ Komparatív kategória (*comparative categories*) alatt Haspelmath (2018) nyomán olyan entitásokat, jegyeket értek, amelyek nyelvtől függetlenül (*cross-linguistically*) képesek leírni egy-egy jelenséget, az adott nyelv filológiájától függetlenül, ilyen az indirekt tárgy kategóriája. Ezekkel szemben állnak a deskriptív kategóriák (*descriptive categories*), amelyek az egyes nyelvek leírásához használatosak. Ezek jelentéseiket a nyelv struktúrájából, a nyelv más elemeihez való viszonyukból nyerik, például a dativus. Mivel a különböző nyelvekben a dativusnak sok más jelentése is van, ezért szükségesek ezek a kategóriák. Nélkülük az összehasonlítás lehetetlen vállalkozás. Nem várható el például, hogy a dativus minden nyelvben működjön *dativus eticusként*: „Ne gyere *nekem* megint ezzel!”.

forma feltűnőbb, jobban kirí a környezetéből, szokatlanabb, jelöltebb. Vö. a következő példákat, az első forma mindig a jelöltebb, az újabb, a második a sztenderdebb, normaközeli, megszokottabb, jelöltennebb:

- (9) Mi szerda reggel 6.10-kor indulunk [...]. Tik mikor mentek. üdv Pendrive 49 [Mallorca]
- (10) Ti mikor mentek?
- (11) Napi egyszeri meleg étkezés biztosított.
- (12) Napi egyszeri meleg étkezés biztosítva van.

5.1. A „munkamegosztás”

Gyakran felmerül a kérdés, hogy a perifrasztikus szerkezeteket (*el vagyok fáradva*) helyett miért lehet az egyszerű formát használni (*elfáradtam*). Látszólag a két forma teljesen ugyanazt jelenti. Fontos viszont, hogy az egyszerű forma dinamikus jelentésű, míg a perifrasztikus forma statikus. Statikus jelentésénél fogva ez nem vehet fel idő-fok jelentésű határozókat bővítményként: **lassanként el vagyok fáradva*. Ezzel szemben a szintetikus verzió ezt, lévén dinamikus jelentésű, megteheti: *lassanként elfáradtam* (uo.). Megfigyelhető viszont, hogy a létige másik alakját, a *lett* formát használó szerkezetet már kombinálhatjuk ilyen határozókkal: *lassanként ki lett szárvítva*. A *lett* forma egyfajta dinamikát visz a szerkezetbe, ami feloldja az ilyen jellegű bővítményekre vonatkozó korlátozást.

Emellett fontos tulajdonsága ennek a szerkezetnek az igeneme. Lengyel (2000: 68) kétféle diatézist rendel lehetségesként a szerkezethez: passzívet és mediális (mediopasszívet). Tárgyas, visszaható, illetőleg mediális igéből képezhető ez a forma. A tárgyas/mediális igéből passzív jelentésű forma lesz: *az ajtó ki van nyitva*. Mediális igéből egy beállt állapotot fejez ki a szerkezet: *a lába meg van dagadva*. A szerkezet Lengyel szerint (uo.) nem jöhet létre tárgyatlan, cselekvő igéből, szenvedő igéből, olyan tárgyas igéből, amely a tárgyra nézve nem okoz változást (pl. **meg van nézve*), illetve statikus mediális igéből sem (pl. **virágozva van*). Ma viszont a beszélt nyelvben marginálisan hallhatunk cselekvő igékkel is ilyen szerkezetet:

- (13) A vendég már rég el volt menve, mikor Zsuzsika megkérdezte édesanyját: [...]
(Boros 2016: 21).

5.2. A magyar igeneves szerkezetek spirálmodellje

A magyar igeneves szerkezetek spirálmodellje a fentiek alapján három egymásra rétegződő, különböző korú és különböző grammatikalizációs szinten lévő szerkezetet foglal egy egységes keretbe, és magyarázza azoknak a létjogosultságát a nyelvi változás szükségszerű és folyamatos jelenlétével. Az alábbi táblázat mutatja be a szerkezetek forrását és célját. A (kutatás szerinti) első körben létrejött forma a *-t/-tt* múlt idő, a második kör a létige + *-va/-ve* szerkezet, a harmadik kör pedig a létige + *-t/-tt* szerkezet („tötő” nyelv).

		Rezultatívumok Leiss (1992) értelmében		Habere és esse perfektumok a hagyományos értelemben
	Forrás: jelzős szerkezet	Forrás: Rezultatív		Cél: Múlt idő
Körök		Rezultatív passzív	Rezultatív aktív	
1. Kör	adott hatalom	hatalom adott (van)	az ember ijedt (van)	adtam megijedtem
2. Kör	-	el van adva	be van fagyva nyitva van	el vagyunk utazva be vagyunk pakolva
3. Kör	biztosított ellátás	ellátás biztosított (van)	?a tó fagyott ?az ajtó nyitott	adtam megijedtem

6. ábra. A magyar igeneves szerkezetek spirálmodellje

A szerkezetek mindhárom esetben először rezultatívumok voltak. A participium jelen-tésében magában hordozta a szituáció lexikai jelentését, például a cselekvést, a létige pedig kopula szerepét töltötte be. Miután az első körben áterjedt a rezultatív szerkezet használhatósága minden igére, kialakult lassanként a múlt idő. Ezzel együtt viszont elveszett az állapothatározós „rezultatívum”. Ez a nyelv története során újra kialakult, az „ür be lett töltve”, mégpedig a 2. körben, immár egy másik igenévvel, amely jelentésében közel állt az eredetihez. Ez a szerkezet is elindult a grammatikalizáció útján, azon viszont „nem ért végig”, nem alakult múlt idővé. A szerkezet viszont túllépett tiszta állapotra utaló funkcióján, vö. *Be vagyunk pakolva* (illetve további funkciókért lásd Szepeszy 1972). Végül a harmadik körben első lépéseit teszi a grammatikalizáció útján az a szerkezet, ami ugyan egyelőre csak néhány passzív szerkezetre korlátozódik, inkább csak állapotot fejez ki (lévén szó egy „fiatal” rezultatívumról), viszont egyértelműen jelen van a nyelvben. Mivel ez utóbbi szerkezetnek az aktív formája teljesen egybeesne az egyszerű múlt idővel, ezért ennek kialakulása le van blokkolva. Ilyen értelemben a „tötő” nyelv adja a spirálmodell zárómozanatát, és teszi teljessé a magyar rezultatív szerkezetek rendszerét jelen nyelvállapotban.

6. Összefoglalás, kitekintés

A grammatikalizációs szakirodalom, a formák története, az európai kontextus, illetőleg a nyelvhasználat tanulmányai alapján tehát megállapítható, hogy a *-t/-tt* múlt idő, a létige + *-va/-ve* szerkezet, valamint a létige + *-t/-tt* szerkezet állapotot és/vagy eredményt kifejező rezultatív szerkezetek különböző grammatikalizációs fokai egymásra rétegződve. Ezeknek a formáknak az alakulása adja a magyar igeneves szerkezetek spirálmodelljét. A modellben látszik az is, hogy egy adott szerkezetnek a korával fordított arányosságban van terjedelme. Minél idősebb a szerkezet, annál

többféle igével kombinálható, míg végül, a grammatikalizációs spirál végén minden igével kombinálható egyszerű múlt idővé válik. Eredeti állapot, illetve eredmény jelentéséből már viszonylag kevés érződik, már csak a nyelvtörténet tanulságaiból tudjuk, hogy valaha ez is rezultatív szerkezet volt.

Az elmélettel kapcsolatban fontos ezen a ponton hangsúlyozni, hogy ez jelenleg egy olyan feltevés, amelyet a későbbiekben alaposabb vizsgálatnak kell alávetni. A vizsgálat további fázisában fontos szerep jut a múlt idő fejlődésének, feltárásának és a „tötö” nyelvként ismert létige + *-t/-tt* szerkezet pontosabb leírásának. Ez utóbbi szerkezet stigmatizálásának oldása meglátásom szerint izgalmas és gyümölcsöző perspektívákat nyithatna a kutatásban.

SZAKIRODALOM

- A. Jászó Anna 1991. Az igenevek. In: Benkő Loránd et al. (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 319–52.
- A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 411–54.
- Bogner, Stephan 2010. *Abriss der Geschichte der deutschen Sprache und der historischen Grammatik des Deutschen*. Pillangó Kiadó, Szabada.
- Diewald, Gabriele 1997. *Grammatikalisierung. Germanistische Arbeitshefte 36*. De Gruyter, Tübingen.
- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd et al. (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 104–21.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1983. *Nyelvművelő kézikönyv I*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haspelmath, Martin 2018. How comparative concepts and descriptive linguistic categories are different. In: Daniël Van Olmen et al. (eds.): *Aspects of Linguistic Variation*. Walter de Gruyter GmbH, Berlin/München/Boston, 83–114.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs 1993. *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hopper, Paul J. 1991. On some principles of grammaticalization. In: Traugott, Elisabeth Closs – Heine, Bernd (eds.): *Approaches to grammaticalization. Vol. I. Focus on theoretical and methodological issues*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 17–35.
- Horváth László 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. Nyelvtudományi Értekezések 133*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Nyelvtudományi Értekezések 10*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In: Benkő Loránd et al. (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 284–318.
- Kovács Balázs 2017. Auf dem Weg zum paneuropäischen Perfectum: Ein Versuch zur Typologisierung europäischer Vergangenheitstempora. In: Katona, Tünde (Hrsg.): *Feuilletons – Hexe – Hoffmann – Un-Präfigierung – Vergangenheitstempora. Beiträge*

- Szegeder Germanistikstudierender zur deutschen Literatur- und Sprachwissenschaft sowie Deutsch als Fremdsprache.* Germán Filológiai Intézet, Szeged, 123–178.
- Kovács, Balázs 2015. A perfectum grammatikálizációja szinkrón és diachrón szempontból – Egy kontrasztív analízis a német, az angol és a francia nyelvből. In: Balatoni Balázs – Gyarmati Sándor (szerk.): *Eötvözet IV. Az Eötvös József Collegium és az Eötvös Loránd Kollégium IV. közös konferenciáján elhangzott előadások.* Eötvös Loránd Kollégium, Szeged, 81–106.
- Ladányi Mária 2005. A grammatikálizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli Grammatizáló.* MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 7–32.
- Lehmann, Christian 1995. *Thoughts on grammaticalization. Revised and expanded version. First published edition.* Lightning Source Inc., München/Newcastle.
- Leiss, Elisabeth 1992. *Die Verbalkategorien des Deutschen.* Walter de Gruyter, Berlin/New York. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110883541>
- Lengyel Klára 2000. Az igenevek helye a szófaji rendszerben. *Nyelvtudományi Értekezések 146.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lengyel Klára 2000. Az igenevek. In: Keszler Borbála et al. (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 223–44.
- D. Máta Mária 1999. A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr* 123/4. <http://nyelvor.c3.hu/period/1234/123407.htm> (2020. szeptember 24.)
- Oubouzar, Erika 1974. Über die Ausbildung zusammengesetzter Verbformen im Deutschen Verbsystem. In: Schröbler, Ingeborg – Schmidtke, Dietrich (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 95. Halle, 5–96.
- Simonyi Zsigmond 1907. *Igenévi szerkezetek.* Athenaeum. Budapest.
- Szccenapiak, Renate 2009. *Grammatikalisierung im Deutschen. Eine Einführung.* 2. Narr Verlag, Tübingen.
- Szepes Gyula 1972. A lenni + -va, -ve igeneves szerkezet funkciói. *Magyar Nyelvőr* 96: 404–14.
- Szepes Gyula 1978. A lenni + -va, -ve igeneves szerkezet csonka változatai. *Magyar Nyelvőr* 102: 3: 277–87.
- Szepes Gyula 1986. „Ne légyen egy nap, egy perc elveszítve.” In: Szepes Gyula: *Nyelvi babonák.* Gondolat Kiadó, Budapest, 20–57.

FORRÁSJEGYZÉK KÖNYVEK

- Boros Gábor 2016. *Születéstől a megmaradásig.* BoD, Norderstedt.
- Notker der Deutsche: *Der Psalter.* P. W. Tax (Hrsg.): Tübingen, 1979.

INTERNETES FORRÁSOK

- Háromszög = Összefüggés a háromszög három oldala és egy szöge között. In: *Sulinet.* <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/matematika/matematika/matematika-11-osztaly/osszefugges-a-haromszog-harom-oldala-es-egy-szoge-kozott/a-koszinusztetel-alkalmazasa-ii> (utoljára megtekintve: 2020. 04. 06.)

Mallorca = Mallorca. In: *Index Fórum*. <https://forum.index.hu/Article/showArticle?go=69124778&t=9090037> (utoljára megtekintve: 2020. 04. 06.)

Migrációs hullám= Minden adott egy újabb migrációs hullámhoz a szakértő szerint. In: *hirado.hu* <https://hirado.hu/kulfold/cikk/2020/03/05/szakerto-minden-adott-egy-ujabb-migracios-hullamhoz#> (utoljára megtekintve: 2020. 04. 06.)

Az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

Új Nemzeti
Kiválóság Program

Kovács Balázs

doktorandusz

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Germanisztikai Intézet

<https://orcid.org/0000-0002-2630-9212>

SUMMARY

Kovács, Balázs

The spiral theory of Hungarian periphrastic verbal constructions

The present study is an investigation on the evolution of resultative constructions in Hungarian. The preterite (verb + *-t*) has evolved from a resultative construction with a past participle (*-t/-tt*) and has undergone the aoristic drift: it has evolved into a universal past tense (*biztosít-ott-uk* ‘we secured it’). During this process, it has also lost its periphrastic character. After that, the auxiliary *lenni* + *-va/-ve* construction has taken over its place as a resultative (*biztosítva van* ‘it is secured/it has been secured’). This form also shows some traces of grammaticalization into a preterite. Finally, the auxiliary *lenni* + *-t/-tt* construction (*biztosított volt* ‘it was secured’) seems to be evolving again into a resultative, and thus undergoing the same process that the preterite underwent more than a millennium ago. This fact gives the spine of spiral theory. The main claim of the paper is that these constructions are all equivalently natural constituents of the language, having reached different stages of grammaticalisation. The paper also gives an overview of the European context in order to argue for the naturalness of the presence and the construction of these forms.

Keywords: periphrastic constructions, grammaticalization, linguistic change, resultatives

Egy Karinthy-karcolat alluzív fölépítése: *A szürkék hegedőse*

1. A beszédtevékenység folyamán a beszélők föltételezik, hogy a társalgásban részt vevők tisztában vannak közös, de meg nem nevezett ismeretekkel, körülményekkel, tapasztalatokkal. Emellett a közös nyelv, a beszédhelyzet ugyancsak segíti egymás megértését, akkor is, ha némelyik (vagy számos) megnyilatkozás ténylegesen nem is nevezi meg a gondolatok (föltehető) teljességét. Általánosságban az efféle jelenség célzásnak, allúciónak tartható, vagyis a fölösleges terjengősséget (is) szabályozó megoldásnak (lásd Fónagy 1972). Ez az elhagyás (detrakció) a kifejezés stílusa szempontjából erény, de hiba is lehet. A célzást, allúziót mint gondolatalakzatot tartja számon a retorika. Szűkebb értelemben valamely közismert kifejezés perifrastikus átírásaként, variációjaként (Szabó G.–Szörényi 1988: 170; Hangay 2010). A célzás tucatnyi, főként versekből való példáját mutatja be Eöry 2008: 74–7.

Az allúzió sikere, hatásossága a beszéd folyamatban részt vevők valamilyen fokú érdekeltségétől is függ. Ez jól érvényesül a társadalmi-politikai élet (mondhatni) minden jelenségére való utalások révén. A szépirodalom szövegvilágában ugyanez a helyzet. Mindazokra a külső és belső szövegjellemzőkre lehet célozni, amelyek a tartalomra vagy a nyelvi megformáltságra vonatkoznak. A megnyilatkozások vagy beszédművek, illetőleg szövegművek tartalma a célzás(ok) révén a más hasonló nyelvi anyagok tartalmára vonatkoznak. Ezek a vonatkozások valamilyen gondolkodásmódbeli összefüggésekkel lehetnek kapcsolatban. Az összefüggések minemősége az éles ellentétől a hasonlóságon keresztül az azonosságig rendkívül széles körű lehet. Fónagy Iván lexikoncikkében ezért szerepel az allegória, az enigma, az anagógé, az eufémizmus, az aposziopézis, a quidproquo, a szójáték, a szólás, az evokáció, továbbá a szóképfarmájú célzások és még az archaizálás megemlézése is. Ha a célzás olyan kapcsolatra hívja föl a figyelmet, amelyik az általános ismeretektől, a szokásos gondolkodásmódtól valamilyen mértékben eltér, kisebb-nagyobb hatást vált(hat) ki. Az eltérést a befogadó észlelheti, értékelheti, igaznak vagy hamisnak veheti, lehetséges, hogy humorosnak tartja. Az allúziót az áthallás műszóval nevezi meg és értelmezi mint szövegek stílusa közötti kapcsolatot stilisztikakönyvében Szikszainé Nagy Irma (2007: 169, 185), valamint részletezi és példákkal mutatja be, külön kitér az úgynevezett „tréfás áthallásokra” – példát éppen Karinthytól idéz: „A férjem gondolkodik, tehát vagyok.”

A szürkék hegedőse – *A közgazdasági miniszter beszámolója a képviselőház 1913. szept. 20. üléséről* címet adott egyik karcolatának¹ Karinthy Frigyes (1958). Az írás ironikus-humoros volta a címben megjelenő, az irodalomból való téma parlamenti ügyként kezeléséből származik. A karcolat irodalmi mű gyanánt egy lehetséges világ története(i)t mondja el a benne lévő ábrázolt tárgyiasságokkal egyetemben, de allúzióinak nagy része a valóságos világ dolgaira vonatkozik. E tekintetben megjegyzendő, hogy Hatvany Lajos nem volt miniszter.

¹ Ugyanezzel a címmel még egy rövidebb írása van Karinthynek, amelyiknek témája és története szintén egyeznek. Ez az írás a többlapos *Fantázia és Vidéke* című, Karinthy által kitalált újságban van a *Képviselőház* rovatban (Karinthy 1984: 481, 492).

A szöveg az idézett kiadás helyesírása szerint az alábbi; []-ben vannak jelezve azok az célzások, amelyeknek a szöveg értelmi fölépítésében lényeges(ebb) szerepe van.

A szürkék hegedőse [i]

A közgazdasági miniszter beszámolója a képviselőház 1913. szept. 20. üléséről [ii]

Tisztelt Ház!

Van szerencsém ezennel beszámolómat letenni a Ház asztalára, vonatkozólag Hatvany Lajos [2] képviselő úrnak múlt ülésen a szürkék hegedőséről [i = 1] szóló interpellációjára.

Mint tudjuk, a szürkék hegedősének égető és sürgető kérdését először doktor [3a] Ady Endre [3b] kögazdász [3c] vetette föl Repülj, hajóm [4] című szociálfilozófiai értekezésében [5], melynek befejező szakaszában a következő paragrafus szorítkozik e tárgyra:

*Én nem leszek a szürkék hegedőse,
Hajtson szentlélek, vagy a kocsmá gőze.
Repülj, hajóm, ne félj, hajóm,
Én nem leszek a szürkék hegedőse.*

Az interpelláció elmondja, hogy a közoktatásügyi minisztérium e paragrafus alapján tudomásul vette, hogy nevezett egyén kijelentése következtében a szürke-hegedősi állás [6a], mint államhivatal [6b], betöltetlennek vehető. Önmagától, úgymond, s fenyegetően alakult ki azonnal a kérdés: ki lesz hát akkor a szürkék hegedőse? Ez az állapot sokáig tarthatatlannak látszott, jelentkező nem akadt, és a kormány semmit sem tehetett az abnormis helyzet megszüntetésére mely hovatovább egész Európa figyelmét s megbotránkozását közviszonyainkra fordítani alkalmas lehetett. Mert, ugyebár, hogy néz ki egy ország, ahol a szürkének nincs hegedőse? Az üresedés sokáig stagnált. Mint költségvetésünk [7a] kimutathatjuk, a minisztérium még egyszer megkeverte Ady Endre urat, hogy lemondását fenntartja-e, s mivel okolja meg? Válaszából, melyet a Nyugat hasábjain [8] közvetített, annyit állapítottunk meg, hogy közhajózási viszonyainkkal nincs megelégedve, repülő hajók létesítését tartja szükségesnek, mely kívánságát költségvetésünk [7b] mai állása mellett nem teljesíthettük. Azonkívül részletesen foglalkozott a zeneoktatással [9a], kifogásolta, hogy különböző színű zongorákon tanítják az ifjúságot, ami nem jó a szemnek, s javasolta a fekete zongora [9b] hivatalos elrendelését. Végre hivatkozott arra, hogy, mint a Halál rokona [10], jobb állásra tarthat igényt – erre vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy rokoni alapokat kormányunk sohasem vett tekintetbe [11], s különben is nem volt kimutatható, nevezett milyen rokonságban van az említett családdal [12].

Ezekután, nehogy effajta zavarok újra fölmerülhessenek, a kormány indítva érezte magát, hogy a szürkék hegedősi állását külön s határozott formában szervezze, s ez úton hirdessen pályázatot az állás hivatalos formában történő betöltésére.

A szürkék hegedőse, mint hivatal és jelleg, ezentúl tehát a közoktatásügyi minisztérium reszortjába tartozik. Külön helyiséget állapítottunk meg a minisztérium helyiségei közt, második emelet, kilenc jobbra, a toalett-helyiség mellett [13].

A szürkék hegedőse itt fogad, reggel 9–12-ig minden ügyben, mely szigorúan a szürkék érdekeivel s kívánságaival foglalkozik, különös tekintettel a hegedőlésre. A szürkék, akik hegedőltetni akarnak maguknak, kívánságukat bélyeges kérvény alakjában adják be, két nappal a kérdéses látogatás előtt, mikor is papírjaik s oltási bizonyítványuk bemutatása után a szürkék hegedőse megfelelő hegedőlésben részesíti őket [14]. Kivételes alkalmakkor, s ha nagyon sok a jelentkező, du. 4–5-ig is eszközhethető hegedőlés járőrszürkék [15] részére. Akut szürkéket a hegedőlési hivatal kórházi kezelésre [16a] fel is vehet. A szürkéket hegedőlés előtt dezinficiálják [17] és kezelik [16b].

Örömmel jelentheti a kormány, hogy tervbe vett még néhány hegedősi hivatalt. A közeljövőben dől el, hogyan szervezzük a pirosak, kékek és zöldek [18a] hegedősi állását. A piros-fehér-zöldek [18b] és átmeneti színűek hegedőse is meglesz. A feketék hegedősére és a sárgák hegedősére [19] vonatkozó javaslatokat átküldték az osztrák képviselőháznak [20].

2. *A szürkék hegedőse* [(i) = 1] célzás Ady Endre versére – *Új vizeken járok* –, pontosabban a költemény utolsó szakaszára, amely egyúttal a költő 1906. évi *Új versek* kötetét is lezárja, és amelyet Karinthy később idéz is. A Karinthy-cím az Ady-vers utolsó sorából van kiemelve, azzal egyezik, ezenkívül azzal is az Ady-címekre utal, hogy azok legtöbbje – éppen az *Új versek* óta – háromszavas (vö. J. Soltész 1965: 183). A címben lévő *hegedős* szó önmagában archaikus (Oklsz. 1544: „Attam a *hegedősöknek* es az yatekosoknak”), illetőleg nyelvjárási szóalakja miatt is (ÚMTsz. *hegedős*) célzás [i] valamely bizonytalan dologra, amely a szóalak szokatlanságával függ össze. Ez az egész szövegen végighúzódozó szóhasználat nemcsak a témaszó(szerkezet) szerepkörét tölti be, hanem életben tartja a témátárgynak különösségét is, amelyik tulajdonság a valós világ Adyjának költői nyelvében ismeretes: a népnyelvi vagy régies elemek beépítése (lásd Kovalovszky 1965: 54–5). A karcolat alcíme tartalomelmondó címközlemény: *A közgazdasági miniszter beszámolója a képviselőház 1913. szept. 20. üléséről* [ii]. Az alcím mint szövegkörnyezet magyarázatot ad az [i] allúzióra, ugyanis lehetséges, hogy az olvasó ismeretei kiterjednek minderre, sőt arra is, hogy abban a lehetséges világban – amelynek ábrázolt tárgyiasságai a való világéinak felelnek meg (Ingarden 1977: 227) – kicsi a valószínűsége annak, hogy a miniszter ne köznyelvi szavakat használjon a képviselőházban.

A Karinthy-szövegmű a (magyar) parlamentben felszólalók szokásos megszólításával kezdődik (*Tisztelt Ház!*). Az országgyűlés korabeli nyelvhasználatát az egyes szavak előfordulásának gyakorisága is jelzi, Karinthy e szavak használatával is tudja ábrázolni annak a szövegfajtának a stílusát, amely egészében hivatali módozatú. Nemes Zoltán (1933) szóstatistikája szerint például a *kormány* főnév 231 előfordulással szerepel a korabeli parlamenti nyelvben, Karinthy négyszer írja bele a tárcába. Néhány további összehasonlítás a parlamenti nyelv, illetőleg a tárcában előforduló szavak között: *állam* 180 : 1, *úr* 277 : 2, *képviselő* 167 : 1 + 2, *képviselőház*, *ország* 157 : 1, *javaslat* 120 : 1, *állás* 51 : 6, *figyelem* 31 : 1, *megállapít* 49 : 2, *költségvetés* 45 : 2, *minisztérium* 26 : 4. Ezek mellett más hivatali nyelvhasználatuk is szere-

pelhetnek részben mint témaszavak (*hivatal[os]*, *paragrafus*, *zeneoktatás*), részben mint olyan köznyelvi szavak, amelyek használata több stílusrétegben is előfordulhat. Már a miniszteri beszéd első szövegmondata megfelel nemcsak szóhasználat, hanem stílusforma szempontjából is annak a szövegfajtnak, amely egészében hivatali módozatú: *Van szerencsém ezennel beszámolómat letenni a Ház asztalára, vonatkozólag Hatvany Lajos [2] képviselő úrnak múlt ülésen a szürkék hegedőséről szóló interpellációjára.* Hatvany Lajos (1880–1961) szerepeltetése nyilvánvaló célzás, ő a *Nyugat* mecénása, Ady barátja, támogatója, aki 1911-ben megvált a folyóirattól, ugyanis Osváttal ellentétbe került. Karinthy Frigyes (1928) majd kiáll Hatvany Lajos mellett annak pere idején, ami jelzés Karinthynek a rá vonatkozó véleményéről (is). (A való életből származó írói nevekről és hatásokról Karinthy egyes műveiben lásd Vácziné Takács 2018: 59 et passim.) A karcolat címközleménye így célzásnak minősíthető, hiszen 1913-ban már Ady valójában nem a „szürkék hegedőse”, vagyis nem a jelentéktelenek költője, ha lehet így értelmezni a kifejezést, hanem a *Vér és arany*, *Az Illés szekeren*, a *Szeretném, ha szeretnének*, a *Minden-Titkok versei* kötetei után ebben az évben jelenik meg *A Magunk szerelme*.

A szövegmű folytatása ezután nyíltan utal Adyra mint ábrázolt tárgyiasságú személyre (is): *Mint tudjuk, a szürkék hegedősenek égető és sürgető kérdését először doktor [3a] Ady Endre [3b] közgazdász [3c] vetette föl Repülj, hajóm [4] című szociálfilozófiai értekezésében* – továbbá közli a vers utolsó szakaszát. Minthogy a *Repülj, hajóm* a karcolatban már említett és idézett „értekezés”-re vonatkozik, így könnyen azonosítható az [i] jelzetű célzással, vagyis a Karinthy-írás címének alluzivitásával. A *szociálfilozófiai értekezés* [5] kifejezésben a jelző, illetőleg a *szociálfilozófia* ’társadalombölcselet’ szó használatosabb volt, mint mostanában (lásd Juhász 1947–1948). A MNSz.-ban három adattal szerepel (öt van a *szociálfilozófiára*), vagyis az előfordulás (mai kisebb száma) nagyobb hírértékkel és hatással jár, mint az Karinthy-nál volt. Ady versének illetően jellege természetesen nagyítása a szövegműben föllelhető társadalmi-szociológiai vonatkozásoknak: „új, félelmetes Élet”, „szentlélek”, „kocsmagőz”.

Ady a debreceni jogakadémián (!) csupán néhány vizsgát tett le, tehát a doktori cím [3a] említése a valós világban nem érvényes, ez nagyítás, hiperbola, a szövegműben viszont miniszteri beszámoló hivatali nyelvezetéhez illő gondos megnevezés, amelyik sejteti a szóban forgó ügy komolyságát. A *közgazdász* minősítés [3c] szintén célzás: Adynak egyik versfűzérére – *A magyar Ugaron* – mint (mező)gazdasági szakírásokra tekint Karinthy. E versciklus jelentőségét nemcsak Karinthy látja itt és most, később az irodalomtörténetírás hasonlóképpen vélekedik (lásd Király 1970: I, 144–216). A karcolat ábrázolt tárgyiasságának megfelelő világán kívül mindkét titulus (a doktor és a közgazdász) ironikus.

Az *értekezésnek* emített *Repülj, hajóm* [4] cím ugyancsak célzás: kiragadott szerkezet a valós Ady-versből. Ez az *értekezés* – amelyik egyébként szintén nagyítás – a való világban mint szövegfajta a tudományos, az allúziós említésű *Repülj, hajóm* pedig költői-írói eredetű. Így az író ellentétet (antitézist) hozott létre, amely ironikus-humoros képzettársítást kelthet. Ugyanilyen a fölépítés és a hatáskeltés az értekezésnek mondott befejező szakasz *paragrafus* ’(törvény)cikkely’ megnevezésével, hiszen a ’versszak’-ra nem szokás a *paragrafus* szót használni.

A karcolat a költemény idézésével folytatódik, majd az országgyűlési beszéd-módozatnak megfelelően használja az ironikus hangnemet, felnagyítva a helyzetet: a „szürke-hegedősi állás, mint államhivatal, betöltetlennek vehető” (vö. ÉrtSz. hivatal 4.: ’hivatalos állás, tisztség’), „hovatovább egész Európa figyelmét s megbotrántozását közviszonyainkra fordítani alkalmas lehetett. Mert, ugyebár, hogy néz ki egy ország, ahol a szürkéknek nincs hegedőse?” Az íráskép – a két dőlő betűs szó – az úgy immár állami szempontból való fontosságára utal [6].

A minisztérium megkísérli orvosolni az állapotot: *Mint költségvetésünk* [7a] kimutathatjuk, a minisztérium még egyszer megkereste Ady Endre urat, hogy lemondását fenntartja-e, s mivel okolja meg? Válaszából, melyet a Nyugat hasábjain [8] közvetített, annyit állapítottunk meg, hogy közhajózási viszonyainkkal nincs meglegedve, repülő hajók [9] létesítését tartja szükségesnek, mely kívánságát költségvetésünk [7b] mai állása mellett nem teljesíthettük. Ebben a részben a Nyugat folyóiratra való allúzió Adynak a valós világban meglévő kapcsolatára vonatkozik, másrészt kissé ironikus, minthogy nem a Nyugat oldalain szokás minisztériumi megkeresésekre válaszolni.

A *Mint költségvetésünk* [7a] kimutathatjuk arra célozhat, hogy a karcolat írója a kormány tevékenységét is kifogásolhatónak látja, hiszen bizonyosan fölösleges kiadásokra lehet gondolni „Ady Endre úr” megkeresésével kapcsolatban, ennek pedig elmentmond a költségvetés [7b] „mai állása”, amint a miniszter kijelentéséből tudhatni.

Az olvasó által már ismeretes versszövegből a repülő hajók létesítésének követelése már a Karinthy-szövegmű belső allúziója a korábbi *Repülj, hajóm* alapján, és egyúttal humorba fordítása is. A köznapi értelemben vett hajók repülése olyan hatást keltő ellentét (contrapositum), amely „Ady Endre úr” gondolkodásának zavarosságára vall. Az efféle véleményekre az *Így írtok ti* egyik Ady-parafrázisa is rájátszik *Az utolsó mosoly* című vers ismétléseire célozva: „Hát maga megbolondult, | Hát maga megbolondult, | Hogy mindent kétszer mond, kétszer mond?” (*A törpe-fejűek*, Karinthy Frigyes 1959: 18–9; vö. Lőrincz 2011).

A miniszteri beszámoló kitér arra is, hogy a „nevezett egyén” részletesen foglalkozott a zeneoktatással [9a]. *A fekete zongora* (Ady Endre 1961: 81) szövege tartalmaz olyan részt, amelyik ironikusan játéktechnikának is fölfogható („mestere tépi, cibálja”); ugyanakkor ez a célzás előrevetíti az ezután következő allúzió(ka)t. Ezzel kapcsolatban téves tudáson nyugszik a miniszter által Adynak tulajdonított állítás, amely szerint: *különböző színű zongorákon tanítják az ifjúságot, ami nem jó a szemnek, s javasolta a fekete zongora* [9b] hivatalos elrendelését. Itt kimondottan az egyébként hírhedtté vált *A fekete zongorára* vonatkozik az utalás. A költemény értékelése, befogadása még Ady méltatói számára sem ment könnyen, szinte szó-lássá vált Ignótus [Veigelsberg Hugó] kijelentése: „Akasszanak föl, ha értem” (vö. Vezér 1969: 204; Király 1970. I: 480–4). „Ady Endrét nem érteni, hanem csodálni és szeretni kell” – írta Karinthy Frigyes (1909: 562), Karinthy véleménye mint előzetes tudás hozzájárul(hat) az egész karcolat céljához, vagyis ahhoz, hogy a(z) irodalmi) hivatalosság látszódjék hibásnak.

A miniszteri beszámoló alluzív célzásokkal marasztalja el az interpellálót: *Vége hivatkozott arra, hogy, mint a Halál rokona* [10], jobb állásra tarthat igényt – erre

vonatközlőleg meg kell jegyeznünk, hogy rokoni alapokat kormányunk sohasem vett tekintetbe [11], s különben is nem volt kimutatható, nevezett milyen rokonságban van az említett családdal [12]. A Halál rokona ugyancsak az imént említett Ady-kötet verse (1961: 72), amelyik *Az Új vizeken járok* mellett ugyancsak nevezetes költemény; a költőnek a halál egyik jellegzetes költői motívuma (Király 1970, I: 462–80). Emellett a „rokoni alapokat” tekintetbe nem vevő kormányt képviselő miniszter elszólja magát: *nem volt kimutatható, nevezett milyen rokonságban van az említett családdal*. Vagyis: ha a rokonságot ki lehetett volna mutatni, esetleg más megítélése lehetne a korábban megnevezett egyénnek, ami megint csak a kormány vagy a miniszter működésének rejtett bírálatként fogható föl az előfeltevések elmélete szerint is. Ugyanis minden megnyilatkozás (mondat) nem csupán az explicite kimondott jelentésből áll, hanem hozzátartozik az is, ami szemantikailag vagy logikailag ebből a jelentésből következik (Kiefer 1983: 9). Karinthy itt közvetett célzást tesz: ki akarták mutatni a rokonságot, holott az előző kijelentésekből tudható, hogy erre nincsenek tekintettel. A miniszter kijelentése tulajdonképpen elszólás, saját (és a kormány) szavahihetőségét ingatja meg, hiszen a pszichológiában ’váratlan, nem megszokott tartalmú(, humoros) megszólalás’ az *elszólás* (Nszt.), (vö. Fónagy 1999: 240).

A miniszter bejelentése szerint hivatalos útra terelődött a szürkék hegedősének ügye. Állami hivatalt szerveznek: *A szürkék hegedőse, mint hivatal és jelleg, ezentúl tehát a közoktatásiügyi minisztérium reszortjába tartozik. Külön helyiséget állapítottunk meg a minisztérium helyiségei közt, második emelet, kilenc jobbra, a toalett-helyiség mellett* [13]. A komoly hivatalosság azonban önmagát rombolja azzal, hogy az új hivatal toaletthelyiség mellett való elhelyezéséről szól, hiszen a szürkék hegedőse hivatalának alacsonyítása, ennek a meiózisnak révén ironikussá válik a miniszter tájékoztatása. A „toalett-helyiséggel” van laza kapcsolatban Karinthy magánéletének egyik epizódja (Büky 2017).

A karcolat ezután részletezi az új hivatal rendjét: *A szürkék hegedőse itt fogad, reggel 9–12-ig*. „A formák és formulák kész keretet adnak a komikum ábrázolására” – írta Bergson (1968: 659), Karinthy ezt meg is teszi: kiderül, hogy a rendszerben a bürokrácia szokásos eljárási módjainak bősége mellett („bélyeges kérvény”, „oltási bizonyítvány” stb.) a hivatalban az arra jogosultakat *a szürkék hegedőse megfelelő hegedülésben részesíti* [14]. Ez a célzás az *elhegedüli valakinek a nótáját* szólásra vonatkozik, amely rendszerint fenyegetésként használva ’elver, elnászpángol; ellátja a baját’ jelentésű (O. Nagy 1966: 499, n282).

Eddig a karcolatban nem esett szó arról és célzás sem volt rá, hogy kik azok a szürkék, akik miatt „Hatvány Lajos képviselő úr” és „doktor Ady Endre közigazdász” fellépett. Először csupán arra van célzás, hogy valamiféle betegség sújthatja őket, ez a *járóbeteg* (~ *fekvőbeteg*) köznyelvi szerkezet(ek) alapján érthető rá a *járószürke* főnévre, amelyik ma kétszavas szerkezet (vö. ÉKsz.² *járóbeteg-rendelés*): *Kivételes alkalmakkor, s ha nagyon sok a jelentkező, du. 4–5-ig is eszközölhető hegedülés járószürkék részére* [15]. A betegség nem múlik könnyen, hevennyé (Nszt. *akut*) válhat: *Akut szürkéket a hegedülési hivatal kórházi kezelésre* [16a] *fel is vehet*. Ezután a szürkék fertőtlenítése [17a], további orvoslása következik: *A szürkéket hegedülés előtt dezinficiálják* [17b] (Nszt. *dezinficiál* ’fertőtlenít’) és *kezelik* [16b] (ÉrtSz. *kezelés*

4.: „Orvosi gondozás, gyógyító eljárás, gyógyítás, gyógykezelés”; *kezel* 3.: „(beteg, betegséget, sebet) rendszerint hosszabb v. ismételt, rendszeres orvosi eljárással gondoz, gyógyulását segíti”). A fertőtlenítésre vonatkozó célzások a betegség járványszerű jellegére utalnak, vagyis nem elmebetegségekre, mindenestre a korábbi repülő hajók, a zongorák színei, továbbá a ki nem mutatható, a Halállal való rokonság éppenséggel mind arra utal, hogy mégis elmezavarról lehet szó. Ugyanakkor a miniszter és a kormány éppen a társadalomszervezési rend alapján cselekedik: *Örömmel jelentheti a kormány, hogy tervbe vett még néhány hegedősi hivatalt. A közeljövőben dől el, hogyan szervezzük a pirosak, kékek és zöldek [18] hegedősi állását. A piros-fehér-zöldek [19] és átmeneti színűek hegedőse is meglesz. A magyar, úgynevezett nemzeti színek a magyarságát folyton hangoztató egyes politikai párt(ok)ra és hívei(k)re vonatkoz(hat)nak. A karcolat záró része ezzel szemben az ország, az állam politikai állapotára céloz. A szürkék mellé felsorakoztatott egyéb színek az abnormitásból a fekete-sárga révén a magyar parlament (és voltaképp az ország) Ausztriával való szövetségre céloznak: A feketék hegedőseire és a sárgák [20] hegedőseire vonatkozó javaslatokat átküldték az osztrák képviselőháznak [21].* Ezek a színek szemiotikai értelemben vett jelek. Az Osztrák–Magyar Monarchia ugyan csak a külügy, a hadügy és a pénzügy tekintetében volt összekötve a schwarz-gelb világgal, a hegedősökre vonatkozó javaslatok odaküldése arra céloz, hogy a magyar kormány egyedül nem tud vagy mer dönteni, aminek ironikussága a magyar politikai élet vezetőinek szól.

A célzásoknak egyik fele a valóságos világ dolgaira vonatkozik, másik fele a lehetséges világéira is (11 + 11). Ezeknek külön-külön a kétszerese (22) az olyan az ábrázolt tárgyiasságoknak a száma, amelyek meg vannak jelenítve a szövegmű lehetséges világában.

Ez nyilván annak a következménye, hogy célzásoktól függetlenül érvényesül a karcolat mint szövegmű kohéziós fölépítése, amely már a címadással mozgósítja a felidézendő ismereteket, amelyek révén létrejön az értelmi folyamatosság, vagyis a koherencia alapja. Erre a szövegmű lehetséges világában érvényesülő allúziók rákódnak, amelyek egy része a valóságos világbeli, egy része pedig mindkét helybeli dolgok referenciáját teremti meg, és éppen ezek a referenciák egymás közötti viszonyai adják az allúziók hatását.

a valóság	A célzások érvényesülése a szövegmű lehetséges világában	mindkét hely
1 [Hatvany Lajos]	1	1
2 (= i) [szürkék hegedőse]	2 (= i) [szürkék hegedőse] 3a [doktor]	2 (= i) [szürkék hegedőse]
3b [Ady Endre]	3b [Ady Endre] 3c [közgazdász]	3b [Ady Endre]
4 [Repülj, hajóm]	4 [Repülj, hajóm]	4 [Repülj, hajóm]

a valóság	A célzások érvényesülése a szövegmű lehetséges világában	mindkét hely
	5 [értekezés]	
	6a = 6b [államhivatal]	
7a (= 7b) [költségvetés]	7a (= 7b)	7a (= 7b)
8 Nyugat		
	9a zeneoktatás	9b zongora
10 [Halál rokona]	10 [Halál rokona]	10 [Halál rokona]
11 [rokoni alap]	11 [rokoni alap]	11 [rokoni alap]
	12 [Halál család]	
	13 [toalett-helyiség]	
	14 [hegedőlés]	
	15 [járószürkék]	
	16a = 16b [kezel ≈ kezelik]	
	17a = 17b [fertőtlenítés = dezinficiálás]	
19 [piros-fehér-zöld]	19 [piros-fehér-zöld]	19 [piros-fehér-zöld]
20 [feketék és sárgák]	20 [feketék és sárgák]	20 [feketék és sárgák]
21 [osztrák képviselőház]	21 [osztrák képviselőház]	21 [osztrák képviselőház]

a valóság	A célzások száma a szöveg lehetséges világában	mindkét hely
11	22	11
Az összes célzás		
	44	

3. Karinthy karcolatának egésze humorosnak tartható, lehetséges világában is „abnormis helyzet” a parlamenti beszámoló. A humor mint esztétikai minőség, amely (valószínűleg) az intelligencia velejárója, amely képesség – R. L. Thorndike szerint – a verbális és áttételes, szimbolikus és elvont fogalmak értelmi földolgozására (vö. Atkinson 1999²: 216–9). Erre a képességre van szüksége az olvasónak, hogy *A szürkék hegedőse*nek allúzióit megértse, és a szövegkörnyezet lehetséges világában, illetőleg a való világra alkalmazva megfelelő módon értékelje.

SZAKIRODALOM

- Ady Endre 1961. *Összes verse*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Atkinson, Rita Loyd et al. 1999². *Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bergson, Henri 1968. *A nevetés*. Gondolat Kiadó, Budapest. (Eredetije: 1914.)
- Büky László 2017. „Merdre!”-től az „örök anyag”-ig. *Forrás* 49/9: 105–9.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. Pusztai Ferenc. 2. átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. Bárczi Géza – Országh László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- Fónagy Iván 1972. [A] célzás. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1–13.
- Fónagy Iván [1999]. *A költői nyelvről*. Corvina, é. n., h. n. [Budapest.]
- Hangay Zoltán 2010. [A] célzás¹. In: Adamik Tamás – Balázs Géza – Nemesi Attila László 2010. [A] célzás¹. In: Adamik Tamás (főszerk.): *Retorikai lexikon*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Ingarden, Roman 1977. *Az irodalmi műalkotás*. Gondolat, Budapest. (Eredetije: 1951.)
- Juhász Vilmos főszerk. 1947–1948. *Révai kétkötetes lexikona* 1–2. Révai Irodalmi Intézet, Budapest.
- Karinthy Frigyes 1909. Ady Endréről. *Nyugat* 2: 10–1; 560–2. [1909. június 1.]
- Karinthy Frigyes 1928. Hazaszeretetről és hazaszerelemről. *Pesti Napló* 79/109: 10.
- Karinthy Frigyes 1958. A szürkekék hegedőse. In: *Az egész város beszél* 1–4. Szépirodalmi Könyvkiadó, h. n. [Budapest.] 1: 476–8.
- Karinthy Frigyes 1959. *Igy irtok ti*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Karinthy Frigyes 1984. *Szavak pergőtüzeiben*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Király István 1970. *Ady Endre* 1–2. Magvető Kiadó, Budapest.
- Kovalovszky Miklós 1965. *Egy Ady-vers világa – Új, tavaszi sereg-számla*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (MNYTK. 111. sz.)
- Lőrincz Julianna 2011. Karinthy-paródiák és Ady-versek funkcionális stilisztikai összevetése. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 6/1: 147–54.
- Nemes Zoltán 1933. *A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged. (Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára 57. sz.)
- O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, h. n. [Budapest.]
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–. Főszerk. Ittész Nóra. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–.
- Oklsz. = *Magyar oklevélszótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz / Lexicon vocabulorum Hungaricorum*. In: *diplomatibus aliisque scriptis quae reperiri possunt vetusto*. Gyűjt. Szamota István. Szótárrá szerk. Zolnai Gyula. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- J. Soltész Katalin 1965. A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban. *Magyar Nyelvőr* 89: 174–87.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Eőry Vilma 2008. [Az] allúzió. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Vácziné Takács Edit 2018. *Az írói névadás sajátosságai Karinthy Frigyes művei alapján.* ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. DOI: <https://doi.org/10.26546/4890065>
Vezér Erzsébet 1969. *Ady Endre élete és pályája.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Büky László
ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
<https://orcid.org/0000-0002-4960-9445>

SUMMARY

Büky, László

The allusive structure of a sketch by Frigyes Karinthy

In the possible world of Karinthy's sketch *A szürkék hegedőse* 'A Fiddler for the Drab Ones', parliamentary diaries constitute a source of humour. Humour as an aesthetic quality, possibly accompanying intelligence, is an ability to mentally process verbal and transferred messages involving symbolic and abstract notions. The reader has to have such ability in order to comprehend the allusions in *A szürkék hegedőse*, apply them to phenomena of the real world and appreciate them appropriately.

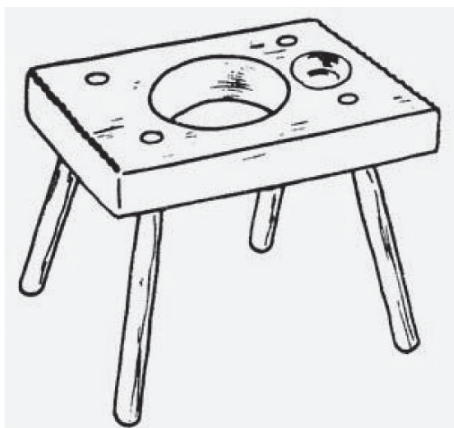
Keywords: allusions, represented objectivity, nonsense text, humour, Frigyes Karinthy

Áll, mint Katiban a gyerek Egy koholmány leleplezése

Évek óta visszatér a világhálón, különösen „okoskodó” oldalakon („gyakori kérdések”), babaoldalakon, jópofa oldalakon, de még mérvadónak gondolt helyeken is az *Áll, mint Katiban a gyerek* (illetve változatai: *Áll, mint katiban a gyerek*; *Úgy áll, mint Katiban a gyerek*) szóláshasonlatunk eredete¹ (Balázs 2019).

A szóláshasonlat megtalálható régebbi és mai szólástárainkban is. Margalits Edénél (1896: 401): *Lassan belejön, mint Katiba a gyerek* (forrásmegjelölés: a *Magyar Nyelvőr* 7). A *Magyar Nyelvőrben* (1877: 420) azonban egy kicsit módosított változat szerepel: *Megvan, mint a Katiba a gyerek* (Bihar megyei adat, beküldte: Bakoss Lajos). O. Nagy Gábornál (1982: 340): *Áll, mint Katiban a gyerek* = (bizalmas, tréfás) erősen, szilárdan áll valami; ugyanott két változata is van: *Belejön, mint Katiba a gyerek* = (bizalmas, tréfás) valaki beletanul valamibe; (Olyan) *bizonyos* (biztos), *mint Katiban a gyerek* = (népies, tréfás) egészen bizonyos. Bárdosi Vilmosnál (2003: 169): *áll, mint Katiban a gyerek* = (bizalmas, tréfás) biztosan, szilárdan áll; (olyan) *biztos* (bizonyos), *mint Katiban a gyerek* = (népies, tréfás) teljesen biztos.

Úgy látszik tehát, hogy az alapszólás (*megvan/belejön/áll/biztos, mint a Katiban a gyerek*) régóta a magyar frazémakincs része. És a változatok mindegyikét figyelembe véve a szóláshasonlat népiesen, tréfásan, bizalmasan a terhességre utal; ami egyébként kedvelt és gyakori beszédtema volt régen és manapság is.

A kép forrása: Magyar néprajzi lexikon
(K. Csilléry 1977: 92)

Ehhez képest az „okos” honlapok, fórumok egy másik, tudományosnak tűnő magyarázatot alkottak. Szerintük a járnitanuló gyerek számára készített alkalmazosság neve volt „kati”, „valószínűleg meg is személyesítették az eszközt, amely kvázi bébicsőszként működött, és így lett a neve Kati” (így, nagy K-val, pedig ha eszköz, akkor *katina* kellene írni). És mellékelnek egy képet (képeket) is a néprajzi könyvekben szereplő „katoról”, amelynek neve hagyományosan, népiesen: *állóka, állószék, járóka*; kosárszerű változata a szakirodalomban: *jártató kosár* (K. Csilléry 1977: 92–3), napjainkban: *bébikom* vagy *bébicsősz*. A *Magyar néprajzi lexikon* így írja le:

„gyermekbútor, kisgyermek állni tanulásának eszköze, ill. időszakos tartózkodóhelye; másodlagosan betegnek szobaszükséghely. Egyéb elnevezései: *ácsik, gyermek-*

¹ Például: <https://www.szeretlekmagyarorszag.hu/honnan-ered-a-mondas-all-mint-katiban-a-gyerek/>; <https://babymarket.hu/baby-blog/239-all-mint-katiban-a-gyerek>; <https://www.femcafe.hu/cikkek/lifestyle/ugy-all-mint-katiban-a-gyerek-mondas-jelentese-eredete-kepek>.

álló, álló, gyermekállató, állószék, állópad, lyukasszék...” (K. Csilléry 1977: 92). Az *állóka* lexikoncikkében azonban szó sincs „katiról”. És nincs szó róla máshol sem a néprajzi szakirodalomban.

A téves etimológia azonban néprajzi felvételekkel illusztrálva tovább terjedt elősorban női és babaoldalakon.

Bájos képösszeállítás a néprajzi szakirodalomból, csak hogy az *állóka, járóka* nem „kati” (Forrás: a téves magyarázatot közlő internetes fórumok; eredetileg néprajzi szakirodalom)

Ezért én is tovább nyomoztam, hátha valahol mégis lehet „kati” az állószék vagy a járóka. Hiszen számos tulajdonnévből lett köznév; egyébként – mint látni fogjuk a *Katiból* is –, miért ne lehetne akkor az állószék is *kati*. A *kati* több forrás szerint is jelenti a női nemi szervet vagy éppen szeretőt (pl. *Szegedi szótár*). A kérdés legjobb szakértője, Bernáth Béla (1986: 20) azt is kinyomozta, hogy a szagos бүрők egyik népi neve: *katifona*, amelyben a *kati* a megszemélyesített cunlus, a *fona* a fanát (pubes) jelenti; a *kisKati* a női nemi szerv fedőneve (Bernáth 1977: 25); a *Kati* a női szeméremtest (Bernáth 1977: 73). Ezt bizonyítandó a *Kató* nevet összehozza (Csonkaira is utalva) a kotyogással, ami ebben az esetben nem a pletykálkodást, hanem a közösülés hangját jelenti (Bernáth 1977: 78). A tájszótár adatai szerint a tekerő hangszer is lehet *bőzsi* vagy *kata*, mert „tekerik” (ÚMTsz. 1979: 598).

Megerősíti ezeket az erotikus jelentéseket a keresztnevek jelentésváltozásait bemutató dolgozat is. A *Kata* ~ *Kati* tulajdonnév nagyon sok esetben köznevesül. Takács Judit (2007: 112–24) példái szerint a *Katából* köznevesült *kata* lehet szerető, a katicabogár neve, a disznó vakbele, a női nemi szerv, nyenyere (tekerő) stb. Példaként itt is megjelenik vizsgált szólásunk és néhány változata: *Belejön, mint Katiba a gyerek*; *(Olyan) bizonyos (biztos), mint katiban a gyerek* (hozzátéve, hogy jelentése a *Szamosháti szótár* szerint tréfás erősítése egy állításnak).

A *Kata* > *kati* itt felsorolt és jelzett jelentésváltozatait számos további szókapcsolat (frazéma) és szóösszetétel is megerősíti: *falufarka Kata*, *falu-kati*, *baszkata*,

sőt még az „elasszonyosodott férfi” is lehet *kata*: *katapila*, *katipila*, *bolyhoskata*, *csetrekata*, *furtikata*, *kajlakata*, *lomboskata* stb. Vagyis a *Kata*, *Kati* tulajdonnév *kata*, *kati* köznevesült erotikus jelentéseire számtalan adat van, ám arra, hogy állószék vagy járóka lenne, egyetlenegy sincs. Ha pedig nincs, akkor belemagyarázásról van szó. És ha belemagyarázás, akkor marad az eredeti jelentés: vagyis Kati egy nő, akiben benne van, áll, belemegy stb. a gyerek – egészen egyszerűen: Kati terhes. Ezek alapján le kell mondani a tetszetős (és eufemisztikus) „etimológiáról”, vagyis arról, hogy „kati” lenne az állószék, járóka neve, és ehhez kapcsolódna a szólás. A *Biztos* vagy *áll, mint Katiban a gyerek* egészen konkrétan arra vonatkozik, hogy: Kati terhes.

Egy helyesírási megjegyzés a szóban forgó szóláshasonlatot kiforgató sajtótermékeknek és világháló fórumoknak: ha Kati feltételezhetően (netalántán) állószék is lenne; akkor ugyanúgy, mint szerető, női nemi szerv stb. (erotikus) jelentésátviteleiben mindenképpen köznév, és ezért csakis kis kezdőbetűvel írandó. Tehát ez lenne a helyes: *Áll, mint katiban a gyerek*. Ám a szólásban Kati nagybetűvel írandó, vagyis tulajdonnév, ezért kizárólag a nagy kezdőbetűs forma a helyes: *Áll, mint Katiban a gyerek*.

Szakmailag megalapozott etimológiák ritkán futnak be ilyen karriert. Kivételes eset, hogy egy (tudatosan?) téves szólásmagyarázat tudományos hoaxként vagy fake newsként (kacsa, álhír, átverés, koholmány) terjed. Ne higgyünk el mindent az internetes forrásoknak, még az ezerszer ismételt, képekkel szépen illusztrált téves szólásmagyarázatokat se!

SAKIRODALOM

- Balázs Géza 2019. *Áll, mint Katiban a gyerek. (Tetten ért szavak, 12.)* <http://www.balazsgeza.hu/?p=10063>.
- Bárdosi Vilmos főszerk. 2003. *Magyar szólástár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bernáth Béla 1977. *A szerelem titkos nyelvén*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- K. Csilléry Klára 1977. Állóka. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 92–3.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kókai Lajos, Budapest. (Reprint: Akadémiai Kiadó, 1990.)
- O. Nagy Gábor 1982. *Magyar szólások és közmondások*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Takács Judit 2007. *Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnév közzsóná válásának modellje*. (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, 86.) Debrecen.
- ÜMTsz. 1979. = *Új magyar tájszótár. I.* Főszerk.: Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Balázs Géza
egyetemi tanár

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Partiumi Keresztény Egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék
<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

Pomozi Péter (szerk.): Palóc olvasókönyv. Nyelvi és irodalmi kalandozások.
A Magyaráskutató Intézet Kiadványai 10. Magyaráskutató Intézet, Budapest, 2019.
 220 lap

Az empirista nyelvészeti kutatások egyik alapfeltétele, hogy rendelkezésre álljon megfelelő minőségű és mennyiségű nyelvi korpusz. Megfelelő minőségű, tehát a gyűjtött anyag eleget tegyen a kutatómódszertani kívánalmaknak; és megfelelő mennyiségű, tehát a nyelvnek a maga változatossága és változatosságában állandó volta kellőképpen vizsgálható legyen. Minthogy az elmúlt több mint fél évszázad politikai és szocioökonómiai átalakulásának egyértelmű folyománya a nyelvjáráások egyrészt nyelvrendszeri, másrészt pragmatikai síkon zajló jelentős átalakulása-átértelmeződése (lásd Kiss 2017: 200); ezért e nyelvváltozatok rendszer- és elemkészletének leletmentő dokumentálása alapvetően fontos és támogatandó törekvés. Olyannyira fontos, hogy a kultúrájára valamit is adó 21. századi európai közönségnek ez – nyelvi tervezési, nyelvstratégiai törekvések nélkül is – magától értetődő feladata (vö. Kiss 2019: 38–9). Bár kommunikációs hatókörük korlátozott, hasonlóan a köznyelvi változathoz, a nyelvjáráások is hagyományosan többfunkciósak (összefoglalóan lásd Kiss 2006: 532–6). Kiemelendő, hogy ezek közül az esztétikai feladatkörre méltatlanul kevés figyelem jut, pedig gazdag tárházát adja nyelvjárási jegyeinknek a folklór és a szépirodalom (a nyelvjáráások poétikai funkciójára lásd Sándor 2019: 99–100, továbbá Péntek 2015: 78; kitekintéssel a németországi tapasztalatokra is összefoglalóan lásd Fazekas 2019: 153–75).

A Kárpát-medence néprajzi-kulturális csoportjainak sorában párját ritkítja a palócok helyi kultúrpolitikáját jellemző, elemi hagyományörző, összetartozás-tudat- és identitástudat-erősítő tevékenység. Nem igényel különösebb magyarázatot, hogy ezek sorában a nyelvjáráások mint helyi érvényű, identitásjelölő nyelvváltozatok megőrzésére irányuló tevékenység kulcsfontosságú szereppel rendelkezik (a palócok nyelvpolitikai helyzetére összefoglalásként lásd többek között Grécsi-Zsoldos 2019: 251–64). E nemes feladat elvégzéséből kíván részt vállalni a Pomozi Péter szerkesztésében – továbbá Németh Dániel és Tóth Zsolt szerkesztői közreműködésével – megjelent kötet, a *Palóc olvasókönyv*. A kötet a Magyaráskutató Intézet kiadásában látott napvilágot az EMMI támogatásával. Hasonlóan az MKI kiadványai sorában már megjelent kötetekhez, a nyomdai kivitelezés is figyelemre méltó: a keménytáblás, műnyomó papírra nyomott, színes kiadású kötetet az archív felvételek mellett Görföl Jenő, Harangozó Imre és Pomozi Péter fotói illusztrálják. A tipográfiai munkát Karácsony Fanni végezte el. A színes fényképek, továbbá a kötetben megjelenített szemléltető anyagok nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az olvasó minél jobban beleképzelhesse magát a Palócföld világába, mindennapjaiba.

A szöveg tördelésének sajátos formai jegyei (iniciálék, az átlagosnál nagyobb betűméret, ritkított sortáv), illetve a járulékos díszítőelemek (a gazdag képanyag, népi motívumok stb.) mind-mind a kiadvány olvasókönyv voltát erősítik. A kötet alcíme – *Nyelvi és irodalmi kalandozások* – sokat sejtetően utal arra, hogy ez az olvasókönyv nem kizárólag – és nem kifejezetten – a szakmai nyelvészet oltárán szeretne áldozni: izgalmas (szép)irodalmi szöveggyűjteményként irodalmi-kulturális kalandozásra hívja az érdeklődő olvasók legszélesebb körét. Feltehetőleg ettől a gyakorlatközeleli októl vezetve a kötet két bevezetőt is tartalmaz. A kötet szerkesztője az elsővel (*Palóc mesék kicsiknek-nagyoknak*, 5–6) – miként címe, illetőleg a szöveg terjedelme és stílári jegyei is mutatják – főként a gyermekek figyelmét szándékozik megragadni. Átolvasása után azonban kiválglik, hogy hiba lenne felnőtt olvasóként – illetve kiegészítőleg: a felnőttben szunnyadó gyermeki lelkiülettel – reflektálatlanul hagyni egy-két velős kijelentését. A vidék és a (helyi) nyelv világának-valóságának változása minden terepen tetten érhető: „Ma is mindannyiunknak szüksége van mesékre [...] Ma már ritkák a mesemondó öregek” (5). A második bevezető – annak, aki az előzőt is olvasta: „továbbbevezető” – (*Útmutató a könyv használatához*, 7–12) alcíme (*Kicsit nagyobbaknak*) megszilárdítja az előbbi feltevést. A kötet hátoldalán ez olvasható: „A Palóc olvasókönyv jól használható az alap- és középfokú oktatás anyanyelvi, irodalmi, helytörténeti óráin, hagyományörző

körökben és családi kötetként is, főleg – ám nem kizárólag – azon régiókban, melyeknek palóc nyelvi-néprajzi gyökereik vannak.” Pedagógiai-ismeretterjesztő jelentőségét, küldetését hangsúlyozva a kötet tehát az oktatási segédkönyvek sorát gazdagítja; és benne a palóc nyelv és kultúra értékgazdagságát bemutató különféle szövegcsoporthoz témák és életkorok szerint különülnek el. A fejezet lényeges része, hogy reflektál az előzményekre, sajátos, újszerű színfoltként megjelölve magát az eddigi szakirodalomban: „Kötetünk [...] bizonyos szempontból újszerű, Magyarországon szokatlan vállalkozásnak tekinthető. Oly módon kínál nyelvjárási szövegeket a szélesebb olvasóközönség, különösen is az iskoláskorúak számára, hogy azokat nem fosztja meg sajátos hangulatuktól. Az eddigi magyar gyakorlat a tájjellegű szövegközlések 1860-es [sic!] évekbeli megkezdése óta jobbra az volt, hogy a dialektológiai szakmunkák a lehető legaprólékosabb hangjelölésre törekedtek, a szépirodalmi élményt kínáló, pedagógiai-ismeretterjesztő célú szövegkiadások pedig elvontak csaknem minden táji jelleget a folklórszövegekből, mondókáktól a meséig” (7; alapvető tartalmi-műfaji szempontú eltérőségére lásd többek között Hajdú–Kázmér 1974). További figyelemre méltó körülmény, hogy a szerkesztő a nemzetközi tapasztalatok szem előtt tartásával mérlegelte a filológiai apparátus alkalmazását, a nyelvjárási átírás módját és mértékét; jól tudva, hogy a szövegek befogadásának lehetőségeit és korlátait, ezáltal az olvasóközönség összetételét alapvetően ez határozza meg. Az elvi megfontolások tömör felvázolása központi részét képezi e fejezetnek (10). A fejezet végén a kötet felépítéséről tájékozódhat az olvasó.

A kiadvány – a bevezető részek után – hat nagyobb egységre tagolódik. A Pomozi Péter által írt első, áttekintő fejezet (*A palóc nyelvjárásról*, 13–38) további négy alfejezetre oszlik. Az elsőben a palócok eredettörténetével ismerkedhet meg röviden az olvasó. A második alfejezet a magyar nyelvterületet és a magyar nyelvjárások kialakulását mutatja be. Itt külön rész foglalkozik a palóc nyelvjárásterület vázlatos bemutatásával. A harmadik alfejezetben a sajátosan palóc hangok (ĕ, ě, ā, ĩ) lejegyzésébe nyerhet betekintést az olvasó; a negyedikben pedig a palóc nyelvjárás néhány lexikai és főbb grammatikai sajátosságairól ad áttekintést a szerző. Igazi szellemi csemege a fejezet végén található – Mikó Pál gyűjtéséből származó (1893–1895) – palóc tájszavakat felvonultató példamondatsorok.

A második fejezetben (*Nyelvtörténeti érdekességek Palócországból*, 39–68) „történeti inyenccségek sorakoznak, melyeknek egy vagy több szempontból palócföldi vonatkozása van” (11). Az e történeti szövegekhez írt, alapvetően dimenzionális nyelvészeti megközelítésű, továbbá módszertani megjegyzéseket összegző bevezetőt foglalja magába az első alfejezet – ennek szerzője Németh Dániel. Küldetése szerint – mint írja – „arra teszünk kísérletet, hogy a mai palóc nyelvjárási tömbnek [...] igazán jellegzetes vonásait keressük meg a régi írott szövegekben” (41). Először a Jókai-kódex tartalmazta Szent Ferenc-legendák közül kettőnek palócos jegyeket tartalmazó olvasatával, illetőleg értelmezésével találkozhat az olvasó. Majd a misszilik és kiáltványok világába kalauzol minket a kötet: betűhű átírással, valamint értelmezéssel részleteket találunk többek között a híres felvidéki származású költő, Balassi Bálint levelezéséből (bár ez inkább művelődéstörténeti, mintsem nyelvjárási érdekesség); illetőleg más, a 16. század derekáról származó levelekből. Végül Bercsényi Miklós 1704-es kiáltványának, majd egy 17. századi perszövegnek a betűhű szövegközlésével és értelmezésével záródik a fejezet.

A harmadik fejezetbe (*Népköltés*, 69–142) az 1880-as és 1900-as évek – szintén történeti – népköltési szövegei kerültek. Ez a rész valóban gazdag tárházat adja a különféle gyűjtésekből származó, a nyelvjárási jegyeket többé-kevésbé jelölő gyermekmondókáknak, találósoknak, szólásoknak és közmondásoknak, népdaloknak és népballadáknak, hiedelemszövegeknek, meséknek és mondókáknak, anekdotáknak és adomáknak, valamint a palóc mindennapok tréfás párbeszédeinek, életútjainak. A fejezet végén néhány kupuszinai (bácskerteszi) eredetű történettel gazdagodhat az olvasó.

Az *Irodalmi gyöngyszemek* (143–94) címet viselő negyedik fejezet „olyan, mint apró csokor a hegyi rétek pompás kora nyári virágözönéből” (11). Arany János, Balassi Bálint, Tompa Mihály, Mikszáth Kálmán, Krúdy Gyula és Jókai Mór regionalizmusokat is magukban hordo-

zó irodalmi remekműveinek egyikét-másikat elevenítheti fel – illetőleg fedezheti fel – az érdeklődő olvasó. A szerkesztő, elejét véve a félreértéseknek, szükségesnek tartja megjegyezni: „Arany Jánost, bár e tájhoz élete sohasem kötődött, csodálatos drégelyi balladája miatt sem hagyhattuk ki” (11).

Az ötödik fejezet (*Palóc vármondák*, 195–212), amely Csorba Csaba munkája, különféle palóc eredetű vármondákat fog egybe, és végül a *Krasznahorka* kezdetű költeményt is közreadja kottaképével együtt (212) – jóllehet ez valójában nem *kuruckori* [sic!] *népdal*, hanem gróf Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra kuruc romantikus szerzeménye (lásd NéprLex. 3. 1980: 361). A kötetet a *Függelék* (213–7) zárja, amely felvonultatja a kiadvány összeállítása során felhasznált szakirodalmat, illetőleg megadja a történeti és folklórszövegek közlések forrásait is.

Valamennyi tudomány képviselőjének alapvető és természetes feladata a tudományos ismeretterjesztés. Mindez igaz a dialektológiára vonatkoztatva: bőven van még teendője a szakmabelieknek, amíg bizonyos társadalmi rétegek hátrányos megkülönböztetésének egyedüli és kizárólagos forrása maga a nyelvjárási beszéd. Tény az is, hogy sem az oktatás, sem a társadalom egyéb alrendszeri továbbra sem vesznek kellő mértékben tudomást a nyelvjárási létéről és mibenlétéről – visszaszorulásuk ellenére sem. E kötet – amelyet remélhetőleg számos hasonló tematikájú és célzatú társa követ – jelentősen hozzájárulhat a magyar beszélőközösség minél szélesebb körének „érzékenyítéséhez”: vagyis a stigmatizáló nyelvi attitűd felszámolásához és a helyi érvényű nyelvi kultúra megerősítéséhez.

SZAKIRODALOM

- Bódi Zoltán – Ferenczi Gábor – Pál Helén szerk. 2019. *A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben*. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 4–5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból. A Magyar-ságkutató Intézet kiadványai 9. Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- Fazekas Tiborc 2019. Nyelv és polgárosodás. A társadalom és a kultúra állapotának szerepe nyelvjárásaink visszaszorulásában. In: Bódi–Ferenczi–Pál (szerk.): 153–75.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2019. Nyelvstratégia – nyelvjárások. In: Bódi–Ferenczi–Pál (szerk.): 251–64.
- Hajdú Mihály – Kázmér Miklós 1974. *Magyar nyelvjárási olvasókönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc főszerk. 2006. *Magyar Nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2006. A nyelvjárások. In: Kiefer (főszerk.): 517–76.
- Kiss Jenő 2017. A nyelvjárások. In: Tolcsvai Nagy (szerk.): 199–221.
- Kiss Jenő 2019. Magyar nyelvjárások és nyelvstratégia. In: Bódi–Ferenczi–Pál (szerk.): 38–9.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Péntek János 2015. Nyelvünk táji változatosságának dicsérete. *Magyar Nyelv* 111: 75–9.
- Sándor Anna 2019. A magyar nyelvjárások jelene és jövője Szlovákiában. In: Bódi–Ferenczi–Pál (szerk.): 87–110.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2017. *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Ferenczi Gábor

PhD-hallgató

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Magyarságkutató Intézet

<https://orcid.org/0000-0002-2522-9210>

Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás.
KRE – L'Harmattan, Budapest, 2019. 224 oldal

A Fóris Ágota és Bölcskei Andrea által szerkesztett *Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás* című tanulmánykötet a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara *A magyar nyelv és a szakmai kultúra. Magyar nyelvészeti kutatások a tartalomfejlesztés és a dokumentáció területén* elnevezésű kutatási pályázati projekt keretén belül megjelenő sorozat első kiadványa. Ahogy arra Fóris Ágota, a kutatócsoport vezetője az előszóban is kitér, mind a kutatási tematika, mind pedig e kötet témája és megközelítése új a nyelvészetben: a tanulmányok törekszenek egyrészt a műszaki dokumentáció mint nyelvi produktum leírására, másrészt mindazon folyamatok nyelvészeti vizsgálatára, amelyek segítségével a műszaki dokumentációt létrehozzák. A tartalmak számítógépes létrehozásának és ezek befogadhatóságának előfeltétele a szaknyelvek jellemzőinek rendszerszerű nyelvészeti leírása. A terület kutatási előzményének tekinthetők a terminológiával, szakszövegfordítással és szabványosítással kapcsolatos vizsgálatok, ezekre építve bővíti tovább a kötet a kutatás hatókörét, illetve újabb szempontokat és nyelvészeti módszereket hoz be, mint az intralingvális fordítás, a szövegnyelvészet, a műfajkutatás, a diskurzuselemzés, valamint a metaforák és metonímiák kognitív keretben való vizsgálata, főként a tudományos és műszaki szakszövegek területén. A kutatások célja: feltárni a szaknyelvi műfajok és szövegek jellemzőit, részletesen leírni a tartalomfejlesztés, a dokumentáció és a szakírás (*technical writing*) terminológiával, fordítással és más nyelvészeti diszciplínákkal kapcsolatos viszonyát, valamint meghatározni mindezek oktatási vonatkozásait. Ugyanakkor a kötet azt is célul tűzi ki, hogy megismertesse az olvasót a műszaki dokumentáció létrehozásának folyamatával, a műszaki szakírók munkájával, az ehhez a munkához szükséges kompetenciákkal, valamint a jelenleg e szakterületen folyó képzésekkel.

A kötet első tanulmánya Fóris Ágota és Faludi Andrea írása *A dokumentáció és a dokumentummenedzsment kapcsolatai, összefüggései a terminológiával és a fordítói gyakorlattal* címen. A cikk célja, hogy a dokumentáció és a dokumentummenedzsment területét behatárolja, valamint megvizsgálja a fordítással és a terminológiával való kapcsolatát. Ennek keretében részletes képet kaphatunk arról, miként is történik a dokumentummenedzsment, illetve miként kíséri végig a dokumentum teljes életciklusát. Magával a dokumentációval többféle tudományterület is foglalkozik (többek között a könyvtártudomány), ezért fontos elhelyezni a modern dokumentációs folyamatokat a tudományterületeken belül, illetve ezekhez képest. A szerzők megállapítják, hogy a dokumentációs folyamatban kulcsszerepet játszik a terminológia, egyrészt azért, mert a szakemberek terminológiai egységek segítségével rendszerezik az információkat, másrészt pedig a megfelelően kidolgozott terminológia biztosítja a meglévő és a jövőben létrehozni tervezett dokumentumok tartalmi egységességét. A cikkből ezen kívül megtudjuk, mik a szakírás jelenlegi problémái, trendjei, a dokumentációnak milyen alapvető csoportosítási szempontjai lehetnek, valamint milyen főbb irányelvek, jogszabályok és szabványok vonatkoznak a műszaki tartalmak létrehozására. Az eredeti dokumentáció létrehozása mellett a szerzők részletesen ismertetik mindazon folyamatokat és technológiai eszközöket is, amelyek jelen vannak a dokumentumok fordítása kapcsán, így képet kaphatunk a különböző fordítástámogató eszközökről, kiadványszerkesztő programokról, valamint a dokumentáció területén jelen lévő információmenedzsmenthez kötő szabványokról és fájlformátumokról is (DITA XML).

A kötet második tanulmánya szintén Fóris Ágota és Faludi Andrea tollából származik, a címe pedig *A szakírás és a dokumentáció mint nyelven belüli szakfordítás*. A cikk a dokumentáció hármas értelmezésével indul, előrelépést téve e szakterület magyar terminológiájának kidolgozásában is – ami szintén a kötet és a kutatási projekt céljai közé tartozik. A szerzők ennek kapcsán kitérnek arra is, hogy alig van a területnek magyar szakirodalma (illetve

a meglévő források is vagy más szempontból közelítenek a témához, vagy már elavultak), valamint hogy a kapcsolódó nemzetközi szabványok is csak angol nyelven érhetőek el. Magának a *technical documentation*nek, illetve a *technical writing*nek mint terminusnak is nehéz magyar megfelelőt találni, a szerzők a *műszaki dokumentáció*, illetve a *szakírás* magyar terminust javasolják – igaz, az utóbbi kapcsán a kötet más fejezeteiben előfordul a *műszaki szakszövegírás* is mint magyar megfelelő. A jó műszaki dokumentáció két fő szempontja az egyértelműség és a közérthetőség. Az egyértelműséget elsősorban a fogalmak és a terminusok megfelelő használatával lehet elérni, így e tekintetben is felértékelődik a terminológia megfelelő kidolgozottsága, valamint világossá válik a két terület összekapcsolódása. A közérthetőséget a szakmai fogalmak megfelelő, nyelven belüli „fordítása” biztosítja. Ennek kapcsán kerülnek előtérbe a nyelven belüli, vagyis az intralingvális fordítás szempontjai és kérdései. A szerzők következtetése, hogy a dokumentációírás során létrejövő másodlagos kommunikációs helyzet nyelven belüli szakfordításnak tekinthető, kiemelve, hogy ez a kérdés, illetve jelenség elsősorban a szakember és laikus közötti kommunikációban van jelen, és mindenekelőtt az egyes terminusok megfeleltetésében és megértésében mutatkozik meg. A továbbiakban a műszaki dokumentumok, valamint a szakírás helyét vizsgálják a fordítási folyamatban. Ennek során a szerzők ismertetik az internacionalizáció és a lokalizáció fogalmát, részletes képet adnak a forrásnyelvi szövegek fordításra való előkészítéséről, valamint ismét kiemelik mindezen folyamatokban a terminológia szerepét, illetve az egyéb nyelvi források, például stílusmutatók fontosságát. A fordítási folyamatot döntően befolyásolja az is, hogy a forrásnyelvi szöveg mennyire alkalmas fordításra, éppen ezért a tanulmány összességében arra a kérdésre adja meg a választ, hogy miként lehet könnyen fordítható dokumentációt létrehozni.

A kötet következő tanulmánya B. Papp Eszter írása *A professzionális dokumentáció a 21. században* címmel. A cikkben részletes áttekintést kaphatunk arról, hogy pontosan milyen kategóriák szerint csoportosíthatók a ma használatos ipari és műszaki dokumentumok. Alapvetően két fő kategóriát határoz meg a szerző: belső és külső használatra szánt dokumentumok, amelyeknek számos alkategóriája van, és amely felosztás alapvetően meghatározza a befogadók körét és ennek a megfelelően a szövegek szükséges nyelvi, stilisztikai jellemzőit. A szöveg ezután kitér a dokumentációra vonatkozó európai és magyarországi jogszabályi háttérre. A műszaki dokumentációban újabban tapasztalható változások az információk létrehozásának és az információk befogadásának változásával magyarázhatók; mindezen új jelenséget a szerző az információ 4.0 fogalom alá vonja. Manapság a felhasználók nemcsak a gyártó és a forgalmazó oldaláról, hanem egyéb forrásokból is tájékozódnak (pl. felhasználói fórumok), mindemellett pedig az információval szembeni elvárásaik is megváltoztak: naprakész, személyre szabott, rövid idő alatt elérhető és befogadható, valamint speciális háttértudás nélkül is értelmezhető információkra mutatkozik igény. Ezeknek a kívánalmaknak pedig csak úgy lehet megfelelni, ha alapvetően megváltozik az információ létrehozása, tárolása és elérhetővé tétele. A modern információs rendszerek elrugaszkodnak a nyomtatott formától és a folyó szövegtől, fontossá válik a skálázhatóság (éppen annyi információ rendelkezésre bocsátása, amennyire a felhasználónak szüksége van), a jól kereshetőség, a könnyű előhívhatóság, az újrafelhasználhatóság, valamint az illeszkedés az automatizációs folyamatokba. Ehhez az információkat önmagukban értelmes egységekként, modulonként hozzák létre és tárolják, az egyes részegységeket pedig dokumentumterképek mentén szervezik nagyobb egységigé. A szerző kitér arra is, hogy a dokumentációs termékek és szolgáltatások életciklusa nem lineáris, hanem egymást átfedő fázisok és szövegverziók jellemzik, ezért fontos, hogy a dokumentáció jól megírt, stabil részegységekre épüljön. A szerző kiemeli, hogy fontos a dokumentáció során a tartalomfejlesztési stratégia megléte, amelynek keretén belül meghatározzák a célközönséget, a tartalom megjelenésének helyét és formáját, azt, hogy ki és milyen időközönként fogja frissíteni a tartalmat, valamint hogy miként kell kezelni az elavult információkat.

E stratégián belül nyelvi szempontból fontos szerepet játszanak a stílusmutatók is, a szerző a Microsoft és az Apple angol nyelvű dokumentumain keresztül mutatja be, hogyan is épülnek fel ezek, illetve milyen jellemzőik vannak. A cikk néhány esettanulmánnyal zárul, amelyekből megtudhatjuk, milyen előnyökkel jár a megfelelő információ szelektálása, a dokumentáció nyelvezetének egyszerűsítése kontrollált nyelv (*controlled language*) használatával, valamint milyen kihívásokkal kell szembenézni, ha a műszaki szakszövegírók nem az anyanyelvükön írják a szövegeket.

Bölcskei Andrea *Mivel foglalkozik és mit tanul a műszaki szakszövegíró* című cikke a szakírók munkájának részletes leírásával foglalkozik, valamint áttekintést ad a jelenleg rendelkezésre álló felsőoktatási és egyéb formában elérhető képzésekről. A szerző megállapítja, hogy mivel az emberi tudás elemeit tároló információk létrehozása és terjesztése javarészt a nyelven keresztül történik, a nyelvi készségek fontossá válnak, és az ezekhez kapcsolódó szakmák, így a műszaki szakszövegírás is felértékelődik. A műszaki szakszövegírónak interdiszciplináris készségekkel és ismeretekkel kell rendelkeznie, egyrészt magasfokú műszaki érzéke kell, hogy legyen, és nem hátrány, ha jártas azon a szakterületen, amelyen dokumentációt ír, mindemellett pedig nyitottnak kell lennie a meglévő és újonnan megjelenő szoftverek használatára; másfelől viszont képesnek kell lennie a befogadót szem előtt tartó tartalom létrehozására, és tudnia kell közvetíteni a szakemberek és a laikus célközönség között, ennek megfelelően a nyelvi kompetenciák, úgymint az anyanyelv, az idegen nyelv alapos ismerete, valamint a jó íráskészség is fontossá válnak. A cikk további részében részletesen megismerhetjük a műszaki szakszövegírók ismereteit, készségeit és képességeit leíró TecCOMFrame elnevezésű keretrendszert, amely hat dimenzióon keresztül határozza meg ezeket. Ezt a keretrendszert a Tekom műszaki szakszövegírással foglalkozó európai szervezet dolgozta ki, megfelelő alapot adva a felsőoktatási intézményeknek a szükséges képzési programok kidolgozására. A cikk ezután általános képet ad a műszaki szakszövegírók iránti munkaerőpiaci keresletről, megállapítva, hogy Európa-szerte nagy a kereslet az ilyen szakemberek iránt. A következő részben a felsőoktatási képzéseket tekinti át a szerző. Az európai, kanadai és egyesült államokbeli példák alapján látható, hogy a műszaki dokumentációval kapcsolatos képzés több szinten (alap- és mesterszak), számos formában (minorszak, specializáció, önálló kurzusok, szakirányú továbbképzések) jelenik meg. Az egyetemi szakok mellett a különböző szakmai szervezetek is (úgymint a már említett Tekom vagy az STC – Society for Technical Communication) is kínálnak képzéseket, illetve a megfelelő alapokkal rendelkező szakemberek számára továbbképzéseket.

A kötet következő írása a *Hogyan készül a műszaki szakszöveg? A műszaki dokumentáció életciklusa* címmel Czinkóczi Ágnes és Fehér Ildikó, gyakorló szakszövegírók írása. A szerzőpáros képviseli a műszaki dokumentációírás szakmai oldalát, ennek megfelelően első kézből értesülhetünk a cikkből a műszaki dokumentáció létrejöttének rejtelméről, kiegészítve az előző írásban megjelenő ismereteket. A szerzők megerősítik, hogy a műszaki szakszövegírás Magyarországon kevésbé ismert szakma, és nincs elérhető intézményi képzése. A cikk célja a gyakorlati tapasztalatok megosztása, valamint párbeszéd kezdeményezése a tudományos és az üzleti szféra között. A tanulmány következő része meghatározza a műszaki tartalom, a műszaki dokumentáció, a műszaki szakszöveg, a műszaki szakszövegíró, a felhasználó és a célközönség fogalmakat. A definíciókból is kitűnik a szakszövegírók munkájának sokszínűsége, hiszen feladataik közé nemcsak a tartalmak megírása tartozik, hanem ők tervezik meg és ütemezik a műszaki dokumentáció készítésének folyamatát, ők kutatnak a témával kapcsolatban, amely magába foglalja az információgyűjtést, valamint a szakemberekkel való folyamatos egyeztetést és adott esetben a termék tesztelését is. A szerzők kiemelik, hogy fontos a megfelelően meghatározott folyamat és módszertan a műszaki tartalmak létrehozásánál a termék teljes életciklusában. A módszertanok közül kettőt említenek. Az egyik a Gerson

és Gerson által bevezetett *Prewrite – Write – Rewrite* modell, amely a szöveg létrehozásának előzményeit, magát az írást és az újraírás szakaszait különíti el, illetve ismerteti az egyes szakaszok jellemzőit. A másik alkalmazható módszer az úgynevezett ALASKA modell, amely Görs nevéhez köthető. Ez a modell egy speciális konfliktusmegelőző és -kezelő módszer, a mediációs folyamatát ülteti át a műszaki kommunikáció területére. A két módszertan bemutatása után a szerzők ismertetik saját modelljüket a műszaki szakszöveg készítésének folyamatáról. Hat fő szakaszt határoznak meg: tervezés, információgyűjtés, tartalomkészítés, ellenőrzés, fordítás, kiadás. Az egyes fázisokat a cikk további részében öt fő szempont alapján mutatják be: mi a fázis bemenete, mi a fázis kimenete, kik vesznek részt a fázis munkafolyamataiban, milyen feladatokat kell elvégezni a fázis során, milyen lehetséges buktatókkal kell számolni a munka folyamán. A fázisok ilyen szempontú leírása részletes képet nyújt a folyamat minden állomásáról, különösen értékesnek tekinthető az egyes lépések buktatóiról szóló rész, hiszen ez jól megvilágítja, hogy a műszaki szakszövegíróknak milyen kockázatokat kell mérlegelniük az egyes fázisok megtervezésekor és kivitelezésekor. A cikk végén pedig alapszabályokat ismerhetünk meg a tartalmak létrehozásához, amelyek magukban foglalják többek között a jogszabályi megfelelés fontosságának, a célközönség alapos ismeretének, valamint a tartalom egyszerű és tömör felépítésére vonatkozó irányelveknek a figyelembevételét.

Dér Csilla Ilona *Tudományos műfajok – szaknyelvi műfajok* című írása a tudományos műfajok meghatározására és egymástól való elválasztására koncentrál. A tudományos műfajok a bővebben értelmezett tudományos diskurzus részei, amely kapcsolódik más szakmai diskurzusokhoz. A szerző megállapítja, hogy a tudományos műfajokat a felsőoktatási, tudományos, szakmai, pedagógiai/intézményi diskurzusok vetületében érdemes vizsgálni. Az írás felhívja a figyelmet arra is, hogy a tudományos diskurzusközösség tagjai nem minden műfajt, illetve szövegtípust fogadnak el azonos mértékben tudományos műként, például egy kiadványban megjelenő tanulmányt inkább, míg egy szakdolgozati bírálatot kevésbé tekintenek annak. Emellett vizsgálati szempontként az is megjelenik, hogy az egyes tudományterületek másként határozzák meg a tudományos műfajokat, valamint a tudományosnak tekintett szövegek összetétele és felépítése is nagyban eltérhet. Összességében az látható, hogy az esetek többségében a műfajokat és szövegtípusokat elválasztó határok nem élesek, és sok átfedést mutatnak egymással. A szerző a tanulmány további részében közelebbről is megvizsgálja a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) által felállított műfaji, illetve besorolási rendszereket. A részletes jellemzés után kritikai pontként felmerül többek között a tudományos és az oktatási besorolás közötti ellenmondás, ami alapján jelen állás szerint például egy oktatási céllal íródott tankönyv hiába felel meg a tudományosság kritériumainak, nem tekinthető különálló tudományos műnek. Emellett pedig terminológiai pontatlanságok, illetve eltérő terminushasználat is megfigyelhető az MTMT és a szakmai diskurzusközösség között.

Csontos Nóra *A műszaki szöveg szövegtipológiai megközelítése. A használati utasítás szövegtipológiai elemzése* című tanulmánya a funkcionális kognitív szövegtipológiai elmélet keretén belül és pragmatikai személelmódot alkalmazva vizsgálja a használati utasítás szövegtípusát. A tanulmány elején a szerző röviden áttekinti a szövegtipológiai kutatásokat és megállapítja, hogy azok nem alkotnak homogén kategóriát: a különbség abban mutatkozik, hogy milyen elméleti keretben közelítik meg a szöveget. Az egyik irányzat nyelvészeti-pragmatikai elvek alapján merevebb szövegtípus-kritériumokat állít fel, míg a másik irányzat dinamikusabb kategóriákat határoz meg, bevonva az intertextualitás szempontját és a szövegtípusok egymáshoz képesti családi hasonlóságon alapuló besorolási lehetőségét. Ezen második irányzathoz tartozik a kognitív szemléletű szövegtipológia is, amely a szövegre értelmi egységként tekint. A dolgozat a továbbiakban röviden rámutat a *szövegfajta*, *szövegtípus* és a *műfaj* terminusok szakirodalmon belüli nem egységes használatára. A vizsgálati korpusz alapját nyomtatott és online használati utasítások adják, valamennyi szöveg központi témája a MŰSZAKI

TÁRGY kognitív egysége, illetve az arra való irányultság. Az elemzés szempontjai között szerepel a diszkurzív viszonyoknak, a figyelemirányításnak, a fogalmi sémáknak és forgatókönyveknek, a műszaki tárgy összetettségének, a szöveg céljának, vagyis a beszédcselkvésnek, valamint ezek tipikus nyelvi konstruálásának a vizsgálata. Emellett fontosak még a szövegeket jellemző tartalmi egységek nyelvi reprezentációi, a kidolgozottság mértéke, a nézőpont jelöltsége, valamint a konvencionalizáltság mértéke. A szerző megállapítja, hogy a műszaki szövegek nem alkotnak homogén kategóriát, ezért inkább diskurzustartományokként lehet rájuk tekinteni.

A következő írás Kóbor Márta tanulmánya *A weblapszövegek jellemzői és fordítási sajátosságai* címmel. A tanulmány a *honlap*, *weblap*, *weboldal*, *website* és *webhely* terminusok tisztázásával és szétválasztásával indul. Az írás célja, hogy bemutassa a webes szövegírás sajátosságait, valamint ezek fordítási vonatkozásait, támpontot adva az ilyen témájú fordítás-technikai órák tananyagának kidolgozásához. A cikk áttekintést nyújt az Európai Bizottság honlapfordítással kapcsolatos kiadványáról, valamint tisztázza a lokalizáció és a fordítás fogalmak közötti különbséget. Ennek kapcsán megállapítja, hogy a fordítás a lokalizáció egyik fontos eleme, de nem azonos azzal. Korábban nem övezte túl nagy érdeklődés a webes szövegek fordításának témakörét, a 2010-es évektől azonban ez megváltozott, és egyre több tudományos mű szól a honlapszövegek fordításáról, amelyhez a reklám- és marketingkommunikáció fordításának szempontjai felől közelítenek. A szerző kitér a weboldalak általános jellemzőire, valamint lehetséges csoportosítási szempontjaira: a felépítés és összetétel szerint beszélhetünk statikus és dinamikus honlapokról, funkciók szempontjából a kategorizálási szempontot pedig a honlapok szerzőjének és befogadójának viszonya határozza meg, ilyen értelemben az alábbi csoportok határozhatók meg: B2B (*business-to-business*), B2C (*business-to-customer*), C2C (*customer-to-customer*), E2E (*expert-to-expert*), E2L (*expert-to-laymen*). E kategóriák közül különösen a B2C és az E2L fontos, hiszen itt a nyelven belüli kommunikációs szakadékok is át kell hidalni, hasonlóan egy adott termékhez kötődő különböző dokumentációhoz. A szerző megállapítja, hogy a honlapok fordítása során a fordítástechnikai ismeretek mellett alapvető webtechnikai tudással is rendelkezniük kell a fordítóknak. A szerző a továbbiakban részletesen megvizsgálja a korpuszt alkotó, nyilvánosan elérhető B2C és E2L weboldalak idegen és magyar nyelvi jellemzőit. Kitér a speciális webes szókincs jelenlétére, valamint a megjelenő grammatikai szerkezetek különbségére. Ezek mellett kiemeli a szövegalkotók és -befogadók közötti kommunikációs aszimmetria csökkentésére irányuló nyelvi lehetőségeket, valamint bemutatja a honlapokon tapasztalható terminológiakezelési stratégiákat és eszközöket, amelyekre a terminológiaoptimalizálás fogalmát vezeti be. A terminusok témája kapcsán részletesen ismerteti az internetes keresés megkönnyítésére irányuló nyelvi sajátosságokat, valamint ehhez kapcsolódóan a kulcsszókeresés gördülékenyebbé tételéhez és fordításához kapcsolódó ismereteket.

A kötet utolsó tanulmánya Sólyom Réka *Fogalmi metaforák és metonímiák egy minőségirányítási rendszerekkel foglalkozó szakszövegben* című írása, amelyben a szerző a fogalmi metaforák és metonímiák megjelenését és funkcióit vizsgálja funkcionális kognitív keretben egy konkrét szakszövegben belül, amely a minőségirányításra vonatkozó MSZ EN ISO 9001:2009 szabvány. Célja bemutatni azt, hogyan is működnek a szakszövegekben az olyan jelentésszervező elvek, mint a fogalmi metafora és metonímia. Az elméleti háttér áttekintésében a szerző röviden összegzi a metafora és a metonímia szakirodalmi értelmezéseit, amelyek gyökerei a retorikai művekben találhatók. Míg ezek a források a metaforát a nyilvános beszédek díszítőelemeként határozták meg, a modern nyelvészeti felfogások a köznapi beszédben való elterjedtségét hangsúlyozzák. A metonímiát a korábbi értelmezések a névátvitel eszközeként definiálták, ezzel szemben a mai kognitív irányzatok a metonímiákat és az általuk jelölt dolgokat ugyanabba a fogalmi tartományba helyezik. A szerző e nyelvi eszközök fő funkciójaként azt emeli ki, hogy ezek segítik a befogadót abban, hogy megértsen olyan absztrakt fogalmakat, illetve folyamatokat, amelyekről nincs vagy csak korlátozott mértékben

van tapasztalata. Ez a megállapítás igaz a szakszövegekre is. Ezután a cikk áttekinti a korpuszt adó szabványhoz kapcsoló ismereteket, röviden bemutatva a minőségbiztosítással kapcsolatos szabványcsaládot. Az elemzés nem a teljes szöveget veszi górcső alá, csupán bizonyos szavakat és szókapcsolatokat vizsgál meg alaposabban. Ennek eredményeképpen kiderül, hogy többfajta metafora is található a korpuszban, főként igei metaforák és megszemélyesítések, valamint orientációs metaforák, amelyek a köznyelvben is gyakran előfordulnak, így az ismerősség miatt az olvasók számára könnyebbé válik a befogadás. A szövegben fellelhető, arányait tekintve kevesebb számú metonímia funkciója elsősorban az, hogy a magyarázatot és a pontosítást szolgálja, valamint a kiegészítő és a bennfoglaló funkció is megjelenik. Ezek mind hozzájárulnak ahhoz, hogy el lehessen kerülni a félreértéseket a befogadás során.

A *Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás* című kötet bemutatja a műszaki dokumentáció jellemzőit és ahhoz kapcsolódóan a szakírók (szakszövegírók) munkáját és képzését, a műszaki dokumentáció létrehozásának folyamatát, továbbá konkrét szakszövegekre vonatkozó vizsgálatokat tartalmaz és mutat be úgy, hogy egyaránt megismerteti az olvasót a vizsgálatok kontextusával és módszereivel. A kötetet haszonnal forgathatják a dokumentáció létrehozásának valamennyi folyamatában részt vevő szakemberek (szakírók, projektvezetők, terminológusok, fordítók és lektorok), valamint jól hasznosítható a jelenleg is létező vagy a későbbiekben kidolgozandó felsőoktatási szakokon az oktatásban, továbbá fontos és alapvető kiegészítése lehet a jelenleg folyó szakfordítóképzésnek is, hiszen, ahogyan több tanulmány is utal erre, a termékek és szolgáltatások globalizációs stratégiájának fontos eleme a kapcsolódó műszaki és egyéb dokumentáció megfelelő minőségű, esetünkben jó szintű magyar nyelvű lokalizálása.

Somogyi Zoltán

egyetemi kutató

KRE BTK TERMIK

<https://orcid.org/0000-0002-3721-6513>

Nyomárkay István
(1937–2020)

Nyomárkay István szlavista nyelvész, professor emeritus, a Magyar Tudományos Akadémia rendes, a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagja, az MTA Modern Filológiai Társaságának elnöke, az ELTE Bölcsészettudományi Karának régi munkatársa ez év augusztus 5-én elhunyt. Számtalan tudományos szervezetben és intézményben töltött be tisztséget, illetve volt tag, ezek közül csak a legfontosabbak megemlítésére van helyünk: az Osztrák Tudományos Akadémia Balkanisztikai Bizottságának tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja, később alelnöke, az MTA több bizottságának, legutóbb a Nyelvtudományi Bizottságának tagja, az ELTE BTK Trefort-kert Alapítványának kuratóriumi tagja.

Húsz éven keresztül a *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* főszerkesztője volt, 2009-től az MTA Modern Filológiai Társasága *Filológia.hu* online folyóiratának főszerkesztője, a szombathelyi *Studia Slavica Savariensia* című folyóirat szerkesztőbizottságának tagja.

Az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszékének és Szláv és Balti Filológiai Intézetének hosszú éveken át a vezetője. A Bölcsészettudományi Karon a Kari Gazdasági Bizottságnak, a Kari Habilitációs Bizottságnak az elnöke volt. A Szlavisztikai Doktori Iskola alapító tagja, a Nyelvtudományi Doktori Iskola, majd a Szláv Nyelvtudományi Doktori Program vezetője és a Kari Doktori Tanács tagja volt. 2000-től 2003-ig a Bölcsészkar általános és külügyi dékánhelyettesének feladatát látta el.

Nyomárkay tanár úr egyetemi pályája előtt (1961–1973 között) középiskolai tanár volt, majd egy-egy évet magyar lektorként működött a leningrádi és (1973/1974) és a zágrábi egyetemen (1974/1975). 1975. szeptember 1-től elhunytáig az ELTE BTK munkatársa volt. Tudományos pályája és egyetemi előmenetele szépen fejlődött. 1964-ben (kis)doktori címet szerzett, 1979-ben kandidátusi fokozatot ért el, akadémiai doktori értekezését 1987-ben védte meg. Egyetemi pályáját adjunktusként kezdte, 1981-ban már docensi, 1989-ban egyetemi tanári kinevezést kapott.

Nyomárkay István kutatásainak középpontjában a nyelvi kölcsönhatások és kapcsolatok álltak, különös tekintettel a magyar–horvát és a magyar–szerb kontaktusokra. Kutatásait gyakran helyezte közép-európai környezetbe, amelyben komoly szerepet töltött be az osztrák–német kultúra és nyelv hatása is. 1979-ben megvédett és könyv alakban is megjelentetett (*Strane riječi u hrvatskosrpskom [srpskohrvatskom] jeziku. Problemi morfološke i sintaktičke adaptacije*.¹ Budapest, 1984) kandidátusi értekezése eredeti munka. A szerző nagy alaposítással és sok adat segítségével nemcsak azt mutatja be, hogy a latin eredetű szavak közvetlen átvétele esetén milyen horvát végződéseket kapnak, hanem azt is, hogy más nyelvek (magyar, olasz, német, francia) közvetítése esetén hogyan alakul a végződésük. A mondattani illeszkedés során nagy figyelmet fordít a vizsgált szavak vonzatainak és új vonzatainak kialakulására a horvát nyelvben. Munkája összefoglaló jellegénél fogva újdonságnak számított akkoriban a kroatisztikában, addig ugyanis kisebb közlemények jelentek csak meg ebben a témakörben. De még Rudolf Filipović horvát anglista is kutatásainak csak az elején tartott. Kutatási eredményeit összegző, horvátországi szakmai körökben nagy elismeréssel övezett kötetében² sem vizsgálja a jövővényszavak mondattani beilleszkedését. Ennek kutatását könyvének utolsó fejezetében további feladatként említi meg. Nyomárkay tanár úr még számos kisebb közleményében foglalkozott

¹ 'Idegen szavak a horvátszerb (szerbhorvát) nyelvben. A morfológiai és mondattani illeszkedés problémái'.

² *Teorija jezika u kontaktu* ('A nyelvi kapcsolatok elmélete'). Zagreb, 1986.

a magyar nyelvnek a horvátra gyakorolt főleg lexikai hatásával. A magyar–szláv nyelvi és kulturális kapcsolatokkal foglalkozik két tanulmánygyűjteménye is (*Nyelveink múltja és jelene*. Budapest, 2004; *Szláv szomszédaink*. Budapest, 2013).

A nyelvi kapcsolatok területéhez tartozik még egy európai összehasonlításban is (akkor) újnak számító terület, a tükörszavak kutatása. Nyomárkay tanár úr monográfiájában (*Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Budapest, 1989) a 19. századi modern horvát civilizációs szókincs (oktatás, közigazgatás és jog, katonaság, vasút és posta) kialakulásának mintáit kutatja. Megállapításai szerint ezek sok esetben már meglévő magyar kifejezések fordításai, más esetekben mind magyar, mind német mintával lehet számolni. A szerző a tükörfordítások vizsgálatát a 19. századi horvát nyelvújítás keretébe helyezve végzi el.

Ezzel már egy másik területhez, a nyelvújításhoz, az ehhez kapcsolódó purizmushoz és főleg a nyelvtaníráshoz érkezünk el. Ezt a területet is tágabb, közép-európai összefüggéseiben vizsgálja, amelyben nagy szerep jut az osztrák–német hatásnak. Korábbi kutatásainak összefoglalását egy újabb kötete (*Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál*. Budapest, 2002) nyújtja, amelyet további tanulmányok követnek.

Nyomárkay tanár úr nyelvtenírással is foglalkozott, amit két nyelvtenírkönyve bizonyít (*Sintaksa savremenog srpskohrvatskog [hrvatskosrpskog] jezika*. Budapest, 1983; *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. Budapest, 1989).³

Nagy figyelmet fordított a gradistyei horvátok⁴ nyelvének tanulmányozására, az általa nagyon nagyra becsült mesterének, Hadrovics Lászlónak a nyomdokain haladva, aki szintén sokat foglalkozott ezzel a nyelvterülettel. Tevékenységét számos nyelvészeti tanulmány, nyelvtörténeti szótár (*Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenlandkroatischen*. Budapest/Eisenstadt, 1996), szövegek elemzése és kiadása fémjelzi.

Lexikográfiai érdeklődését több kroatisztikai témájú tanulmánya és e sorok szerzőjével közösen szerkesztett kötete (*Kis szláv lexikográfia*. Budapest, 2004) tanúsítja. Ezen kívül átdolgozta Hadrovics László szerbhorvát–magyar, magyar–szerbhorvát, kisszótárát, továbbá a *Mura menti horvát tájszótár* (Budapest, 2009) egyik munkatársa volt Đuro Blažeka és Rác Erika mellett.

Nyomárkay István munkásságának jelentős eredménye nyelvtörténete (*Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest, 2007), amely valószínűleg az ebben a témában írt első magyar nyelvű feldolgozás.

Sokrétű tudományos tevékenységéhez, amelyet csak nagyon röviden tudtam vázolni,⁵ más kisebb témák is tartoznak, mint a szociolingvisztika, fordítási problémák és még mások is. Mindebből látható, hogy sokoldalú, gazdag életműről beszélhetünk. Tizenegy saját könyvet jelentetett meg, összes publikációjának a száma az MTMT adatai alapján meghaladja a 280-at. Egyszer azt nyilatkozta, mintegy 15–20 évvel ezelőtt, hogy ha egy nap nem tud legkevesebb két órát tudománnyal foglalkozni, akkor nem érzi jól magát. Munkabírását mi sem jellemzi jobban, mint hogy ebben az évben is megjelent egy cikke abban a kötetben, amelynek ő volt az egyik szerkesztője.

³ 'A mai szerbhorvát (horvátszerb) nyelv mondattana'; 'A horvátszerb nyelv nyelvtana'.

⁴ A kisebb részben a mai Nyugat-Magyarországon, nagyobb részt a mai Ausztriában, az első világháború után Magyarországtól elszakított területen (Burgenland) élő horvát kisebbség neve (Gradišće a ném. Burgenland fordítása).

⁵ Nyomárkay tanár úr publikációs listája interneten elérhető a Magyar Tudományos Művek Tárában (mtmt), illetve 2014-ig bezárólag: Kálcz-Simon Orsolya – Vig István 2016. Izabrana bibliografija kroatistike na Sveučilištu Eötvös Loránd u Budimpešti In: Lukács, István (ed.): *Od početaka do danas. 120 godina kroatistike u Budimpešti*. Budapest, 437–49.

Itthoni oktatói munkája mellett éveken keresztül a zágrábi egyetem hungarológia szakán magyar nyelvészetet is tanított, Münsterben és Sassariban vendégtanárként oktatott, előadásokat tartott horvát, szerb, szlovén, osztrák és német egyetemeken.

Tudományos és oktatói munkájának elismeréseként több horvát és magyar kitüntetésben részesült.

Sok szakdolgozat, PhD-disszertáció témavezetője volt. Elhunytá több doktoranduszát megfosztja eddigi témavezetőjétől. Számos volt diákja egyetemi oktató lett Zágrábban, valamint több magyarországi egyetemen és főiskolán. Többen közülük azt a kutatási irányvonalat és módszert folytatják, amelyet Hadrovics László és az ő neve fémjelez.

E helyütt érdemes felidézni a magánember Nyomárkay tanár úr néhány jellemzőjét. Talpig úriember volt mindenben, mindig kifogástalanul viselkedett. A régi iskola tagjaként kezelt csókolta a hölgyeknek. Nemcsak elegánsan öltözködött, hanem ruháját viselni is tudta. Mindig jó kedélyű és derűs volt.

Szerette a komolyzenét és az operát, szívesen járt hangversenyre. Kedvenc énekese Dietrich Fischer-Dieskau volt, mindig nagy elismeréssel szólt róla zenéről folytatott beszélgetéseinkben. Egyébként képzett tenorhangja volt, egy alkalommal, valamikor a kilencvenes évek közepe táján valami oknál fogva kora délutánig bent maradt az egyetemen, és a titkárságon, miután zenére terelődött a szó, nagyon jól elénekelt egy áriát. Arra már sajnos nem emlékezem, hogy mit.

Bámulatos memóriája volt, rengeteg verset tudott kívülről. Bizonyosság erre, hogy amikor egyik kolléganőnk névnapját vagy születésnapját ünnepeltük, az alkalomhoz illő vers elmondásával köszöntötte az ünnepeltet. Rögtönzött, nem készülhetett előre, mert korábban elfelejtették az ünnepség megrendezéséről tájékoztatni. Magyar irodalmi olvasottsága páratlan volt, saját bevallása szerint gyerekkorában elolvasta a Jókai-összest, Gárdonyit és Mikszáthot, de sok más író is.

Szobája ajtaja mindenki előtt nyitva állott. Mindenkinek szívesen segített, sok mindent el tudott a segítséget kérőknek intézni. „Kisiparban megoldjuk” – volt egyik szavajárása, amit mindig hamiskás mosoly kíséretében mondott. Nem volt olyan munkatársa, akit ne támogatott volna előmenetelében vagy bármi másban. Sokan lehetünk neki támogatásáért hálásak.

Egy beszélgetésünk során valahogy szóba került a halál. Nem fél tőle, mondta. Hívó református volt, hite erőt és megnyugvást adott neki.

Személyisége, tanácsai, segítőkészsége hiányozni fog, emléke sokunkban megmarad.

Víg István

ny. egyetemi tanár

Eötvös Loránd Tudományegyetem